

T.C.

MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

BEŞKAZA YÖRESİ YÖRÜK-TÜRKMEN MEZAR TAŞLARI VE DAMGALARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
EREN FEHMİ EROĞLU

DANIŞMAN
DOÇ. DR. MUSTAFA GÖKÇE

NİSAN, 2017
MUĞLA

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

BEŞKAZA YÖRESİ YÖRÜK-TÜRKMEN MEZAR TAŞLARI VE DAMGALARI

EREN FEHMİ EROĞLU

Sosyal Bilimler Enstitüsünce
Tezli Yüksek Lisans
Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 23.05.2017
Tezin Sözlü Savunma Tarihi : 26.04.2017

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE,
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEC,
Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Yunus İNCE,

Enstitü Müdürü : Prof. Dr. Mehmet MARANGOZ

Nisan, 2017
MUĞLA

TUTANAK

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 05/04/2017 tarih ve 778/1 sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 24/6 maddesine göre, Tarih Anabilim Dalı **Tezli Yüksek Lisans Programı** öğrencisi Eren Fehmi Eroğlu'nun "Beşkaza Yöresi Yörük-Türkmen Mezar Taşları ve Damgaları" adlı tezini incelemiş ve aday 26/04/2017 tarihinde saat 11.00'de jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

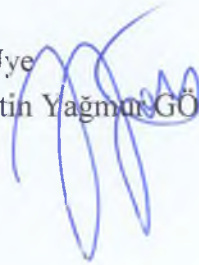
Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 45 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin **kabul** edildiğine oy birliği ile karar verildi.



Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE

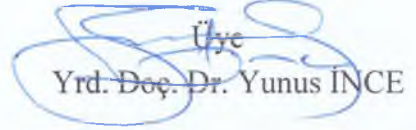
Üye

Prof. Dr. Saadettin Yağmır GÖMEÇ



Üye

Yrd. Doç. Dr. Yunus İNCE



Üye

Üye

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

YAZARIN

MERKEZİMİZCE DOLDURULACAKTIR.

Soyadı : EROĞLU

Adı : Eren

Kayıt No:

TEZİN ADI

Türkçe : Beşkaza Yöresi Yörük-Türkmen Mezar Taşları ve Damgaları

Y. Dil : Beskaza Region's Yoruk-Turkmen Tombstones and Stamps

TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans

Doktora

Sanatta Yeterlilik

X

O

O

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ

Üniversite : Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Fakülte : Edebiyat Fakültesi

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Diğer Kuruluşlar :

Tarih :

TEZ YAYINLANMIŞSA

Yayınlayan :

Basım Yeri :

Basım Tarihi :

ISBN :

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı : GÖKÇE, Mustafa

Ünvanı : Doç. Dr.

TEZİN KONUSU (KONULARI) :

1. Beşkaza'daki Mezar Kültürüne Etki Eden Unsurlar
2. İslamiyet Öncesi Türk Kültürü'nde Mezarlar ve Beşkaza'daki Yansımaları
3. Türk Kültürü'nde Mezar Taşı
4. Türk Kültürü'nde Damgalar ve Yöredeki Örnekleri

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER:

1. Beşkaza
2. Yörük
3. Türkmen
4. Mezar Taşları

Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız.

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELER: Konunuzla ilgili yabancı indeks, abstract ve thesaurus'u kullanınız.

1. Beskaza
2. Yoruk
3. Turkmen
4. Tombstones

Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız.

- 1- Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum
- 2- Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir
- 3- Kaynak gösterilmek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir

Yazarın İmzası :



Tarih : 23.05.2017

YEMİN

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “ Beşkaza Yöresi Yörük-Türkmen Mezar Taşları ve Damgaları” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilenlerden olduğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.



26/04/2017

EREN FEHMI EROĞLU

ÖZET

Ölüm, kültürleri çok yönlü kuşatan bir olgudur. Bu olgu karşısında çaresizliğin farkına varan toplumlar, ona karşı dini inançları ve kültürleriyle tutumlar geliştirmiştir. Zamanla bu tutumlar uygulama halini almış ve toplumların vazgeçemediği adetleri halini almıştır.

Dünya üzerindeki toplumlar ele alındığında farklı coğrafyalara dağılmış olmalarına rağmen Türklerin, yüzlerce yıl boyunca sürdürdükleri konar-göçer hayatın etkisiyle kültürlerindeki dirençle ölüm olgusuna yönelik mezar taşı, damgalar ve mezar biçimi olmak üzere çeşitli geleneklerini uyguladıkları görülür.

Türk toplulukları arasında bu gelenekleri günümüzde en sıkı uygulayanlara baktığımızda Yörük-Türkmenlerin olduğu görülür. Eski Türk sosyal yaşantısına sahip olan Yörük-Türkmenler, mevcut kültür birikimleriyle adeta İslamiyet öncesi dönemden günümüze ulaşmışlardır.

Bu tez çalışması ile tarihi kayıtlarla XIII. yüzyıldan günümüze dek Yörük-Türkmen topluluklara ev sahipliği yaptığı sabit olan Beşkaza Yöresi'ndeki mezar taşı, damga ve mezar biçimlerinin kökenleri kaynaklar ışığında incelenmiştir. Tezin ilk bölümünde Beşkaza Yöresi'nin mezar kültürüne etki eden unsurlar ve bu unsurların Türk Kültürü'ndeki tarihi kökenleri incelenmiştir. İkinci bölümdeyse mezarların ilk örnekleri, oluşum sebepleri ve İslamiyet öncesi dönemdeki örnekleriyle yöredeki yansımaları ele alınmıştır. Üçüncü kısımda, Türklerdeki taş inancının meydana gelişi, mezar taşını oluşturan faktörler ve İslamiyet öncesi döneme ait mezar taşları ile Beşkaza'daki örnekleri açıklanmıştır. Dördüncü ve son kısımdaysa Türklerde damga geleneği, damgaların kullanım amaçları ve yöredeki mezar taşlarında bulunan damga örnekleri incelenmiştir. Beşkaza Yöresi'ne yönelik yapılan bu çalışmayla Türk Kültürü'nün önemli unsurları olan mezar taşlarının, damga geleneklerinin ve mezar yapılarının tarihi seyri ortaya konulması hedeflenmiştir.

Anahtar kelimeler: Beşkaza, Yörük, Türkmen, mezar taşları, damgalar, mezarlar, gelenek.

ABSTRACT

Death is a fact which surrounds the cultures of the societies in many ways. Societies that become aware of their desperation against it, have improved attitudes against this fact with their religious beliefs and cultures. By turning into practices, in time, these attitudes become indispensable traditions of the societies.

When all societies of the World considered, Turks who spreaded to different geographies, have succeeded to maintain their tombstone, stamp and grave style traditions since today, with the effect of their nomadic life style and cultural resistance.

When we check the strict followers of these traditions nowadays, they are Yoruk-Turkmen communities. These communities which have the old Turkish social life, almost represent a pre-Islamic life style with their cultural heritage.

With this thesis study, we examine tombstone, stamp and grave styles and its roots lasting from old times of Turkish Culture through Beşkaza Region's, where the Yoruk-Turkmen communities were living since 13th century according to historical records.

For this reason, we examine what are the facts that effect the Beşkaza Region grave culture and its stages in history, in first chapter. In second chapter roots of grave traditions, pre-Islamic examples and their repercussions through region are examined. In third chapter, how stone tradition came out in Turkish Culture, the facts which generated grave stone and both tombstones of pre-Islamic period and its examples in Beşkaza region are explained. In fourth and last chapter, signet/mark tradition of Turks, why they used and their examples on tombstones are discussed. With this study, it is aimed to reveal the historical course of tombstone, stamps traditions and grave styles in Turks over Beşkaza Region.

Keywords: Beşkaza, Yoruk, Turkmen, tombstones, stamps, graves, tradition.

ÖNSÖZ

Tarih bilimi, arkeoloji, antropoloji, coğrafya, sosyoloji, felsefe, sanat tarihi gibi bilimlerden faydalanan ve insanların geçmişten günümüze kadar gerçekleştirdiği beşeri olayları neden sonuç ilkesi ile ortaya koyan bir bilim dalıdır.

Olayları, gelişmeleri, durumları determinist bir üslupla ele alan ve bunları yorumlayan tarih bilimi, topluluklar, dönemler, savaşlar veya devletler hakkında yazılmış eserlerden ibaret değildir. İnsanlığın ve toplumların gelişim sürecidir. Faydalandığı bilim dalları ve bunların müspet sonuçları olmaksızın kendi başına gelişme gösteremez, ortadaki problemler çözülemez. Tarihinin problemlerin çözümünde, yardımcı bilim dallarından faydalanması gereklidir.

Büyük bir kültür bakiyesine sahip olan Türkler, Neolitik Çağ'dan itibaren yeryüzünde vardır. Kültürleri günümüze dek gelinen süreçte karşılaştığı diğer kültürler karşısında ezilmeden, bir miktar alışverişe dayanan değişimler yaşamıştır. Bu değişimler kültürün özü, kökü bozulmadan zenginleşmesini sağlamıştır. Esasen, meydana gelen bu değişimlere rağmen Türk Kültürü'nün sabit kalmıştır. Örneğin, Türkistan'daki İslamiyet öncesi mezarları ele alalım. Pazırık'taki veya Begazı Vadisi'ndeki bir Türk mezarının aynısı kilometrelerce uzaklıktaki Fethiye ve Seydikemer ilçelerinde tatbik edilmiştir.

Tabi ki kültürün orijinalliğini büyük oranda muhafaza etmesinde köklü olması tek sebep değildir. Çeşitli unsurlar da etki etmiştir. Yaşanılan coğrafyanın durumu, Türklerin yayılım alanları, bölgeye gelen Türk nüfusu, halkın sergilediği tavır, geçmişten getirilen gelenekler, iktisadi yaşam gibi... Bu durumun sebeplerini çoğaltmak mümkündür.

Ülkemizde, Hitit, Likya, Urartu, Roma gibi ilkçağ uygarlıklarının tarihi serüvenleri incelenirken başta arkeologlar ve sanat tarihçileri olmak üzere sosyal bilimciler tarafından, bu uygarlıklara ait mezarlar ve mezar taşlarına onların tarihlerinin aydınlatılması için sıkça başvurulur. Devletlerin, toplumların yaşadığı siyasi olaylardan, toplum yaşayışlarına dek tüm yorumlamalar gerçekleşirken, mezarlar ve mezar taşlarındaki buluntular ana unsur sayılır. Bu anlayışın benzeri başta Rus bilim adamları olmak üzere, Alman, İngiliz, Japon gibi çeşitli milletlerdeki bilim adamları tarafından Türkistan'daki Türk mezarlarına, yaklaşık 3 asırdır uygulanmaktadır. Mezarlar ele alınırken sadece içinden çıkan maddi unsurlar değil, yapılarından biçimlerine, yapımında kullanılan ahşap kütüklerden kullanılan mezar taşlarının şekline dek derin bir incelemeye söz konusudur. Elde edilen veriler ile İslamiyet Öncesi Türk Tarihi aydınlatılmaktadır.

Arkeoloji, sanat tarihi ve tarih bilimlerinde sergilenen bu tutum, ülkemizde İslamiyet sonrasına ait mezar yapılarında ve mezar taşlarında yeterince uygulanmamaktadır. Çoğunlukla Selçuklu ve Osmanlı dönemine ait mezar taşlarının transkripsiyona, estetik açıdan taşıdığı kültürel öğeleri incelemeye ve bunların

kültürümüzdeki bağlantılarını ortaya çıkarmaya dayanan çalışmalar yapılmaktadır. Ancak mezarların, mezar taşlarının, damgaların İslamiyet öncesiyle olan bağlarını inceleyen çalışma, yok denilecek seviyededir.

Bu çalışma mezar yapıları, mezar taşları ve damgalar konusunda yaşanan sorunu çözmek ve geçmişle olan bağları ortaya koymak için gerçekleştirilmiştir. İslamiyet Öncesi Türk Kültürü'nün ve yaşantısının temsilcileri olduğu kabul edilen Yörük-Türkmenlerin en yoğun yaşadığı yer olan Beşkaza Yöresi (Fethiye-Seydikemer ilçeleri) incelenmiş, saha araştırmasında elde edilen veriler mümkün mertebe yorumlanmıştır. Saptanan mezar taşları, mezar şekilleri ve bunlar üzerinde bulunan damgalar incelenerek Türk Kültürü'nün gelişim çağları ele alınmaya çalışılmıştır.

Tezin oluşmasında, gerek yaptığı yönlendirmeler gerekse kaynaklar konusunda yol gösteren sayın danışman hocam Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE'ye şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim. Çalışma süresince önemli destekler sunan sayın Prof. Dr. Ekber N. NECEF'e teşekkürlerimi sunarım.

Tez çalışmasında önemli yardımlarından dolayı başta İdris BAYRAM'a, Ramazan KIVRAK'a, Nebi YIKAROĞLU'na ve diğer dostlarıma, köylerindeki mezarlıkları gösteren Beşkaza halkına, maddi manevi en büyük destekçim olan eşime, anneme ve babama sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

KISALTMALAR

a.g.e. :Adı Geçen Eser

a.g.m :Adı Geçen Makale

a.g.t. :Adı Geçen Tez

Bkz :Bakınız

Çev. :Çeviren

Hzr. :Hazırlayan

C :Cilt

S :Sayı

cm: Santimetre

s. :Sayfa

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
KISALTMALAR.....	III
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

BEŞKAZA'DAKİ MEZAR KÜLTÜRÜNE ETKİ EDEN UNSURLAR

1. Eski Türk Dini.....	12
2. İslamiyet Öncesi Türk Kültürü'nde Ölüm Anlayışı.....	16
3. İslamiyet Öncesi Türk Kültürü'nde Ruhlar.....	24
4. Atalar İnancı.....	28
5. Dağ İnancı.....	31
6. Su İnancı.....	34
7. Ağaç İnancı.....	36
8. Ateş İnancı.....	39
9. Kurban Geleneği.....	41
10. Eski Türklerde Yön ve Renk Anlayışı.....	44
11. İslam Hukuku'na Göre Ölüm ve Mezar Anlayışı.....	47

II. BÖLÜM

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK KÜLTÜRÜ'NDE MEZARLAR VE BEŞKAZA'DAKİ YANSIMALARI

1. İslamiyet Öncesi Türk Mezar Yapıları.....	51
2. Beşkaza Yöresi Yörük-Türkmen Mezar Yapıları.....	61
2.1. Kurgan Tipi Mezarlar.....	61
2.2. Bark Tipi Mezarlar.....	67
2.3. Ağaç Lahit Mezarlar.....	72
2.4. Gök Direkli Mezarlar.....	77
2.5. Obo Mezarlar.....	81

III. BÖLÜM

TÜRK KÜLTÜRÜ'NDE MEZAR TAŞI

1. İslamiyet Öncesi Türk Kültürü'nde Taş ve Mezar Taşı Formları... 86
2. Beşkaza'daki Mezar Taşı Formları..... 94
 2. 1. Kılıç Formlu Mezar Taşları..... 96
 2. 2. Balbal Formlu Mezar Taşları..... 104
 2. 3. Bediz ve Soyut İnsan Formlu Mezar Taşları..... 108
 2. 4. Ongonlar-Baş Tahtaları..... 121

IV. BÖLÜM

TÜRK KÜLTÜRÜ'NDE DAMGALAR VE YÖREDEKİ ÖRNEKLERİ

1. Türk Kültürü'nde Damgalar..... 131
2. Beşkaza Yöresi'ndeki Oğuz Damgaları..... 139
 2. 1. Karaevli-Karabölük Boyu ve Damgalı Mezar Taşı..... 139
 2. 2. Dodurga Boyu ve Damgalı Mezar Taşı..... 140
 2. 3. Avşar Boyu ve Damgalı Mezar Taşı..... 142
 2. 4. Beydili Boyu ve Damgalı Mezar Taşı..... 145
 2. 5. Karkın Boyu ve Damgalı Mezar Taşı..... 146
 2. 6. Çepni Boyu ve Damgalı Mezar Taşı..... 148
 2. 7. Salur Boyu ve Damgalı Mezar Taşı..... 150
 2. 8. Yüreğil Boyu ve Damgalı Mezar Taşı..... 152
 2. 9. İğdir Boyu ve Damgalı Mezar Taşı..... 153
3. Beşkaza'daki Diğer Türk Damgaları..... 155
 3. 1. Gün-Güneş ve Ay Damgaları..... 155
 3. 2. Ay Yıldız ve Yıldız Damgası..... 161
 3. 3. Kılıç Damgası..... 165
 3. 4. Çiçek (Yonca) Damgası..... 167
 3. 5. Dört Yön Damgası..... 171
 3. 6. Hayat Ağacı Damgası..... 173
 3. 7. Bark Damgası..... 175

3. 8. İnsan Çizimi.....	177
SONUÇ	181
KAYNAKÇA	185

GİRİŞ

Günümüz Türkiye’inde değişen yaşam koşullarıyla sayıları sürekli azalan Yörükler-Türkmenler, etnik kökenleri, yaşattıkları gelenekler, konar-göçer hayatları ve sosyolojik durumlarıyla¹ İslamiyet Öncesi Türk Kültürü’nün ülke sınırları içerisindeki son temsilcileridir.

Toros Dağları üzerinde hayatlarını idame ettiren Yörük-Türkmenlerin yaşadığı bölgelerden birisi de Beşkaza Yöresi’dir. Göçlerin yaya bir şekilde köylerden yaylalara yarı konar-göçer yapıldığı, eski Türk dinine ait uygulamaların ve kültürel unsurların yoğun olarak yaşatıldığı yöre, kuzeyde Denizli ve Burdur, doğuda Antalya, batıda Köyceğiz ilçesi, güneyde Akdeniz ile çevrilidir. 2012 yılına kadar Fethiye ilçesine tekabül eden Beşkaza Yöresi, bu tarihte kabul edilen büyükşehir yasasıyla Fethiye ve Seydikemer isimli iki ilçeye bölünmüştür.

XVII. yüzyıl ortalarına kadar belgelerde “Makri”, “Mekri”, “Meğri” isimleriyle geçen yörenin adı tarihsel bir olaya dayanmaktadır. Bu yüzyılda, engebeli ve yükseltisi fazla olan coğrafyasında sık sık eşkıyalık faaliyetleri yaşanmıştır. Coğrafyanın zorluğu, yaşanan asayişsizliklerle Meğri kazası, Osmanlı tarafından beşe bölünmüştür. Yaşanan bu olayla halk yöreyi, Türkçe’ye uymayan Latince kökenli Meğri ismi yerine Beşkaza olarak adlandırmaya başlamıştır².

¹ Yörükler-Türkmenler, Cumhuriyet’in ilanıyla bilimsel alanda incelenmeye başlanmış Türk topluluklarıdır. Yörükler-Türkmenlerle ilgili tarih alanında ilk çalışmayı Ali Rıza Yalın yapmıştır. Onu, M. Tayyib Gökbilgin, Orhan Sakin, Yusuf Halaçoğlu, Mustafa Gökçe, Alpaslan Demir, Sadullah Gülten, Mehmet Ak gibi çeşitli alanlardaki tarihçiler takip etmiştir. Yörükler-Türkmenlerin toplumsal yaşantıları ilk defa iktisatçı-sosyolog Mehmet Eröz tarafından incelenmiştir. Bu çalışmadan sonra bir diğer çalışma, sosyolog Fatih Uslu tarafından gerçekleştirilmiştir. Tarih ve sosyoloji alanlarında bu bilim adamlarının yaptıkları çalışmalar sayesinde Yörükler-Türkmenlerin İslamiyet Öncesi Dönem ile olan bağlantıları ortaya konmuştur. Konu hakkında detaylı bilgi edinmek için bkz. Ali Rıza Yalın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, C:1-2, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993; M. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli’de Yörükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, İşaret Yayınları, İstanbul 2008, Mehmet Eröz, *Yörükler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1991; Orhan Sakin, *16. YY. Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre Anadolu’da Türkmenler ve Yörükler*, Ekim Yayınları, İstanbul 2010; Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu’da Aşiretler Cemaatler Oymaklar (1453-1650)*, C:1-6, Togan Yayıncılık, İstanbul 2011; Mustafa Gökçe, “Seyyahlara Göre 19. Asırda Hazar Ötesi Türkmenlerinin sosyal Ve Ekonomik Yaşamı”, *Osmanlıdan Cumhuriyete Yörükler ve Türkmenler*, Editörler: Hayati Beşerli-İbrahim Erdal, Phoenix Yayınları, Ankara 2008, s.187-199; Alpaslan Demir, *XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Anadolu’da Bozdoğan Yörükleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012; Sadullah Gülten, *Atayurttan Anayurda Yörükler*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2016; Mehmet Ak, *Teke Yörükleri (1800-1900)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015; Fatih Uslu, *Bozahmetli Yörük Aşireti*, Çizgi Kitabevi, Konya 2015.

² Meğri’nin hangi tarihte beş tane kadılığa bölündüğü bilinmemektedir. XVI. yüzyılla XVII. yüzyıl arasında idari bölünmenin olduğu Menteşe beyine, Meğri ve Döğer kadılarına gönderilen 8 Şaban 993/05.08.1585 tarihli Mühimme hükmü, MD 64, s.190/489. 27 Rebiülahir 1040/03.12.1630 tarihli

Yöreye Yörük-Türkmenlerin gelişi, XIII. yüzyıl ortalarına rastlamaktadır. 1243'ten sonra Türkiye coğrafyasında yaşanan olaylar, Moğol baskısı, Türkistan'dan süregelen göç, Bizans'ın bu yüzyılla çöküş dönemine girmeye başlaması neticesinde Türkler, Batı Akdeniz'de toplanmıştır. Yöre civarına gelen Türk zümreler Menteşe Bey etrafında toplanmış, onun önderliğinde beyliği kurmuşlardır. Sahip olduğu yaylalar, su kaynakları ve uygun iklim değerleri sebebiyle Beşkaza'nın fethi gerekli görülmüştür. 1278'de Menteşe Bey etrafında toplanan Türkmenlerle Beşkaza'dan Aydın'daki Menderes Ovası'na dek olan bölge fethedilmiştir. Menteşe Bey önderliğinde yörede oluşmaya başlayan Türkmen nüfus, daha sonraki yüzyıllarda meydana gelen göçlerle günümüze kadar süren Yörük-Türkmen varlığını oluşturmuştur³.

Beşkaza'daki Yörük-Türkmen yaşantısıyla ilgili kayıtlar incelendiğinde ilk olarak İbn Said'in eseri göze çarpar. Doğum tarihi net olmayan ancak 1286 yılında vefat ettiği bilinen İslam coğrafyacısı eserinde şunlardan bahseder:

“Türkmenler, Selçuklular devrinde Rum diyarını fetheden Türk soyundan çokluk bir kavimdir. Selçuklular zamanında Rum ülkesini fethettiler. Haraita'ya mensup sahil sakinlerine baskın yaparak evlatlarını kaldırıp Müslümanlara satmayı adet edindiler. Onlarda, bütün memleketlere götürülen Türkmen halıları yapılıdır. Kıyılarında bir körfez vardır; adı Makri (Fethiye) körfezidir ve seyyahlarca meşhurdur. Oradan İskenderiye'ye ve başka yerlere kereste götürülür. Antalya'nın şimalinde (kuzeyinde) Tagurla (Denizli) dağı vardır. Burada ve havalisinde Türkmenlerin 200.000 kadar çadırı olduğu söylenir⁴.

Müellifin söylediği yoğun Yörük-Türkmen nüfusa, XIV. yüzyılda yaşamış bir sır katibi ve İslam coğrafyacısı olan Fazlullah El-Ömeri'nin eserinde de rastlanır. Ömeri, Beşkaza'yı da içine alan Menteşe Beyliği'nin askeri gücünü anlatırken onların 43.000 kişiden oluşan bir Türkmen ordusuna sahip olduğunu söyler⁵. Yine bu

Meğri, Döğer, Pınaz, Üzümlü, Eşen ve Ağirdos kazalarından bahseden hükümden ve 85 Numaralı Mühimme Defteri'nden (1040–1041 (1042)/1630–1631 (1632) anlaşılmaktadır. Bu bilgiyi nakleden ve konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Behset Karaca, “XVI. Yüzyılda Meğri (Fethiye) Kazası, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2013, S:30, s.14-15.

³ Ahmet Yiğit-Ömer Karayumak, *Menteşe Beyliği'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Belgelerle Fethiye*, Fethiye Belediyesi Yayınları, Fethiye 2012, s.5.

⁴ Aktaran: Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, Çev. Orhan Şaik Gökyay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s.86.

⁵ Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s.144.

yüzyılda yaşamış ancak kimlikleri bilinmeyen, birisi Anadolu'yu diğeri Cenevizli iki seyyah tuttukları günlüklerde, Menteşe Beyliği halkının büyük oranda Türkmenlerden oluştuğunu ve beylik içerisindeki Türkmen nüfusun civar beyliklerdeki Türkmen nüfustan sayıca üstün olduğunu anlatırlar⁶.

Yörenin tarihine bakıldığında Osmanlı hakimiyetine girme hadisesinin iki defa zuhur ettiği görülür. Birinci hakimiyet devresi, 1390'da başlamış olup I. Bayezid'in 1402 yılında Ankara Savaşı'nda Timur'a yenilmesiyle sona ermiştir. Savaş sonrası Timur, Osmanlı idaresini zayıflatmak amacıyla beylikleri yeniden kurma siyasetini izlemiştir. Bu siyaset ile yöreyi içine alan Menteşe Beyliği'ni tekrar kurdurtmuştur. Beylik, yirmi iki yıl hayat sürmüştür. İkinci ve son hakimiyet dönemi 1424 yılında, padişah II. Murat'ın düzenlediği Menteşe Seferi ile başlamıştır. Sefer sonunda Beşkaza ve Menteşe, Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Beyliğin olası bir isyanla yeniden kurulmasını engellemek için Menteşe soyundan gelen yöneticiler esir edilmiş ve Sivas dolaylarına sürülmüştür. Osmanlı tarafından gerçekleştirilen bu hareket, Menteşe Sancağı genelindeki Yörük-Türkmenler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Yaşananlar, döneme ait eserlerdeki şiirlere bile konu olmuştur⁷.

Yörenin Yörük-Türkmen varlığına ilişkin net bilgiler Osmanlı yönetimiyle birlikte başlar. II. Bayezid dönemine ait olduğu bilinen ve muhtemelen 1512 tarihine ait olan ilk tahrir defteri, bu açıdan önemlidir. Bu tarihten sonra 1517-18 tarihli 61 Numaralı tahrir, 1530 yılına ait Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri, 1522'ye ait 121 numaralı defter, 1532-33 yılına ait 176 numaralı ve 337 numaralı defterler ile 1583'e ait 110 numaralı defter sayesinde XVI. yüzyılda yöredeki Yörük-Türkmen sayıları bilinir⁸.

Menteşe Sancağı'ndaki Yörük-Türkmen varlığına bakıldığında Beşkaza'nın diğer ilçelere göre yoğun bir nüfusa sahip olduğu görülür. Örneğin 1522 yılında sancak genelinde toplam 302 adet Yörük-Türkmen cemaati vardır. 1532'deyse bu

⁶ A. Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Yayınları, İstanbul 1981, s.317.

⁷ Aşıkpaşazade'nin eserinde Menteşe soyundan Üveys Bey'in yaşadıklarını şöyle anlatır: Üveys Ahmet, tımarın el ayak bağlı demürde/Balaban mülke hükmeyle sanurda/ Yalancı şiveli alem bize gaflet ipin taktı/Dahi anmazdık mansıp bir gün ömründe. Aktaran: Wittek, *Menteşe Beyliği*, s.99.

⁸ Bu belgelerde kayıtlı Yörük-Türkmen cemaatler için bkz. Yiğit-Karayumak, *Menteşe Beyliği'nden Cumhuriyete Belgelerle Fethiye*, s.8-21.

rakam 170'e gerilemiştir. Her iki yıla ait kayıtlar incelendiğinde sancaktaki Yörük-Türkmen cemaatlerin toplam 112 tanesinin Beşkaza'da yaşadığı anlaşılır⁹.

XVI. yüzyıl belgelerinde yer alan Yörük-Türkmen nüfus sonraki yüzyıllarda da varlığını sürdürmüştür. Yörenin ilk nüfus sayımı olan 1830 yılı Mentеше Sancağı Nüfus Defteri'nde, sancak genelinde kaydedilmiş en kalabalık Yörük cemaatinin Beşkaza Yöresi'nde yaşadığı bilgisi yer alır¹⁰. Bununla birlikte yörede lakabı Çobanoğlu olarak kaydedilmiş ailelerin sayıca çokluğu dikkat çeker¹¹. Zira lakap, yörede konar-göçer şekilde hayat süren ve başlıca geçim kaynakları hayvancılık olan aileler tarafından kullanılmıştır.

Yörenin Yörük-Türkmen nüfusu ve yaşantısı eserlere de konu olmuştur. Bu hususta akla ilk gelen örnek Evliya Çelebi'nin eseridir. Çelebi eserinde Beşkaza'yı anlatırken yörede Yörüklere rastladığını, onlardan aldığı bilgiyle Seki'ye doğru yola koyulduğunu, burada eşkıyalığa uğradığını ve kendisini kalabalık bir nüfusa sahip Seki'deki Karakeçili Yörüklerinin kurtardığını söyler¹².

Beşkaza'nın Yörük-Türkmenliğini konu alan bir diğer eser, 1888 yılında yöreye gelen Alman antropolog Felix Von Luschan'a ait "Tachtadschy" (Tahtacı) adlı eserdir. Yazar, yörede birçok Yörük ve Tahtacıyla karşılaştığını anlatır. Bilim adamı kimliğiyle onlar üzerine yoğunlaşan Luschan, antropolojik ve sosyolojik incelemeler yapar¹³.

Luschan, yöredeki yerleşik hayat süren ve ovada ikamet edenlerin aksine, Yörüklerin ve Tahtacıların yükseltisi 1000 ila 3000 metre arasında değişen yaylalarda çul ve keçe kaplı, iskeleti ağaç dallarından meydana getirilmiş çadırlarda veya tahta barakalarda yaşadıklarını aktarır. Yazar, yöredeki yerleşiklere göre Yörüklerin ve Tahtacıların adetlerinin farklı olduğunu, kadınlarının gündelik hayatta etkin olduklarını, yabancılara karşı dışa kapalı bir hayat sürdürdüklerini anlatır. Yanında getirdiği fotoğraf makinesiyle onların fotoğraflarını çeker. Fotoğraflarda Yörüklerin

⁹ Behset Karaca, "1522-1532 Tarihlerinde Mentеше Bölgesi Yörükleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:18, S:2, Elazığ 2008, s.411.

¹⁰Mübahat S. Kütükoğlu, *Mentеше Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s.45.

¹¹ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s.118.

¹² Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphânesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu-Dizin*, IX, hzr. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman- Robert Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 137-138.

¹³ Felix Von Luschan, *Die Tachtadschy Und Andere Überreste Der alten Bevölkerung Lykiens*, Almanya 1890, s.3-5.

ve Tahtacıların eski Türkler gibi uzun saçlı oldukları, giyim ve çadır yönüyle Türkistan'dakilerle benzedikleri görülür¹⁴.

XX. yüzyıla gelindiğinde yörenin Yörük-Türkmen varlığı ve hayatı hakkındaki en önemli bilgi, 1910 yılına ait Osmanlı Dâhiliye Nezareti kayıtlarıdır. Kayıtlara göre bu yüzyılın başlarında başta Aydın olmak üzere Türkiye'nin çeşitli yerlerindeki Yörük toplulukları konaklamak için Menteşe Sancağı'na ve Beşkaza'ya gelmektedir¹⁵.

1946-1950 yılları arasında Fethiye Cumhuriyet Savcısı olarak görev yapan Mustafa Sabri Livanelioğlu, anılarını yazdığı eserde önemli bilgiler sunar. Türkiye'de birçok yeri gezdiğini dile getiren savcı, ilk defa köyü ve yaylası birbirine kilometrelerce uzak yerleşim birimlerini Beşkaza'da gördüğünü yazar. Hemen her köyün kendine ait yaylası bulunduğunu ve bu yaylaların zilliyetlerinin köylere ait olduğunu, muhtarlar tarafından yönetildiğini söyleyen savcı, bu yerleşimler arasında nisan-mayıs aylarında on binlerce hayvandan, binlerce insandan oluşan büyük Yörük göçlerinin düzenlendiğini aktarır¹⁶.

Yörenin Yörük-Türkmen varlığı, Türk kültür geleneği yer isimleriyle de sabittir. Kayı¹⁷, Kınık¹⁸, Dodurga¹⁹, Döğer²⁰, İğdir²¹, Yuva²², Bayat²³, Karkın²⁴ ve Peçenek²⁵ gibi Oğuz boy adlarını taşıyan yerleşim yerleri vardır.

¹⁴ Luschan, *Die Tachtadschy Und Andere Überreste Der alten Bevölkerung Lykiens*, s.7-24.

¹⁵ Dr. Fraylıç-Mühendis Raulig, *Türkmen Aşiretleri*, Çev. Hâbil Âdem, Haz: Hasan Babacan-Servet Avşar, Geçit Yayınları, İstanbul 2011, s.152-154.

¹⁶ Mustafa Sabri Livanelioğlu, *Bir Göz Yumup Açmış Gibi*, Ekip Grafik Basımevi, İstanbul 2000, s.73.

¹⁷ Köyün geçmişi Menteşe Beyliği dönemine dayanmakta olup Kayı ve Karakeçili Türkmenlerinin yurdu. Resmi olarak XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar "Kayı" ismini taşıyan köyün adı, köyün bulunduğu ovanın karşı tarafındaki Levissi Köyü'ndeki Rumların telaffuz edememesi ve İç İşleri Bakanlığı kayıtlarına Kayaköy adıyla geçmesiyle resmîyette değişikliğe uğramıştır.

¹⁸ Selçuklu'yu kuran boyun adı, yörede Seydikemer ilçesindeki Yayla Kınık Köyü ile yaşatılmaktadır.

¹⁹ Boyun adını taşıyan köy, Dodurga ismiyle süregelmektedir.

²⁰ Beşkaza'ya adını veren beş kazadan birisi olan Döğer Köyü, Eşen ovası üzerinde kurulu bir yerleşimdir.

²¹ Boyun ismine Akdağlar üzerinde bulunan İğdirce Yaylasında rastlanır. Yöre ağzında -ce, -ca eki aitlik anlamında kullanılır.

²² Seydikemer ilçesinde Yuvaderesi isimli mahalleyle boyun adı yaşatılmaktadır.

²³ Kurucuları Bayat boyu mensupları olan köy, XX. yüzyıl başlarına dek Bayat adıyla var olmuş daha sonraları köydeki Orta Mahallesi'nin gelişmesi neticesinde Ortaköy adını almıştır. Boyun ismi köyde "Bayat Mahallesi" ismiyle yaşatılmaktadır.

²⁴ Boyun ismi Fethiye-Denizli sınırında yer alan Kargın Yaylası ve bu yaylaya çıkan bugün Kargı, geçmişte Kargın olması muhtemel olan köy ile görülmektedir.

²⁵ Beşkaza'nın bir diğer kazası olan Üzümlü Köyü'nde bir mevkide yaşayan Peçenek ismi hakkında yöre halkı bir söylence anlatılır. Söylenceye göre "Peçenek" isimli yere bir Peçenek obası gelip yerleşmiştir. Ancak bir süre sonra ölümcül bir hastalık kendilerine ve hayvanlarına musallat olmuş ve

Yörenin Yörük-Türkmenliği konusundaki bir diğer gerçekse hala süregelen yaylacılık faaliyetleridir. Eski Türk yaşantısı olan konar-göçerlik, otuz kadar aile tarafından yaya bir şekilde sürdürülür. Bazı aileler eski Türk geleneğiyle deve beslemekte ve bu develeri göçlerde kullanmaktadır. Yaylalarda, eski Türk konutları olan alacık ve kıl çadırlarda kalmaktadırlar.

Bununla birlikte geçmişte büyük kitleler halinde gerçekleşen yayla göçleri ve Yörük yaşantısı, 1950'lerden sonra değişime uğramaya başlamıştır. Beşkaza'da seracılık ve turizm faaliyetlerinin değer kazanması, hayvancılıktan elde edilen gelirin düşmesi, yeni kuşakların konforlu bir hayat sürmek istemesi, orman arazilerinde keçi otlatmanın yasaklanması gibi sebeplerle yaylacılık faaliyetlerinde azalma baş göstermiştir. Otuz kadar aile dışında, hayvanları sebebiyle yaylalamaya çıkanlar göçlerini ulaşım araçlarıyla yapmakta, betonarme konutlarda kalmaktadırlar²⁶.

Yörenin Yörük-Türkmen hayatını ve eski Türk Kültürü'nü sürdürmesinde etkili olan bir diğer sebep coğrafyası ve iklimidir. Yüz ölçümü 3059 km² olan Beşkaza'nın önemli bir kısmı dağlardan ve yaylalardan oluşmaktadır. Yörede yıl içerisinde Akdeniz iklimi baskın bir şekilde yaşanmaktadır²⁷.

Yöredeki düz alanlar Eşen Ovası ile Fethiye Ovası'ndan meydana gelmektedir. Doğu, kuzey ve güney kesimler, Toros Dağları'nın uzantısı olan 1000 ila 3000 metre yüksekliğinde değişen dağlarla çevrilidir. Lakin bu dağlar ülke genelindeki gibi kademeli bir şekilde yükselme göstermez. Onun yerine ani bir yükseliş sergilerler. Ova ve deniz kenarlarında, yükseklik bir anda 1900 metreyi rahatlıkla bulur.

Yörenin dağlarına bakıldığında en başta Fethiye ilçesinde yer alan 1969 metre yüksekliğindeki Baba Dağ gelir. Onu, zirve noktası 3051 metre olan ve büyük çoğunluğu 2000 metre üstü yaylalardan oluşan, adına Türkistan'da da sıkça rastlanan Akdağlar; yörenin kuzeyinde ve kuzeydoğusunda bulunan önemli bir göç yeri olan

oba halkının çoğu vefat etmiştir. Kurtulanların önemli bir kısmı göç etme kararı almış ve mevkiyi terk etmiştir. Ancak yaşanan bu olay köy halkınca unutulmamış ve isimleri yaşatıla gelmiştir.

²⁶ Bu dönemle Türkiye'de başlayan modernleşme süreci gelenek-göreneklerde ve Yörük-Türkmen hayatında büyük değişimlere sebep olmuştur. Oluşan bu değişim süreci Beşkaza'da da kendini göstermiştir. Yaşamın asli bir unsuru görülen Yörüklük, bu dönemle birlikte yörede hızla azalmaya başlamıştır. Sosyal hayatta meydana gelen bu olay sadece eski Türk yaşantısını değil, yöredeki kültürün bozulmasına ve eski Türk dininden gelen unsurların yok olma sürecine girmesine de neden olmuştur. Değişim süreci hakkında detaylı bilgi için bkz. Musa Seyirci, *O Güzel İnsanlar O Güzel Atlar Yirminci Yüzyılda Fethiye Kırsalında Yaşam*, Derin Yayınları, İstanbul 2007, s.5-140.

²⁷ Aybike Özer-Halime Öztürk, *Fethiye Ticaret Odası 2015 Sosyoekonomik Raporu*, Fethiye 2015, s.24.

2184 metre yüksekliğindeki Çal Dağı ile 2418 metre yüksekliğindeki Boncuklu Dağları takip eder. Bu dağlar kadar önemli bir diğer yükselti, Karabel Geçit'i sonrası ulaşılan ve üzerinde birçok yaylanın bulunduğu "Seki Havzası" isimli platodur. Üzerinde birçok dağ ve tepe bulunan platonun ortalama yükseltisi 1300 metredir²⁸.

Yörenin iklimi kış ve ilkbahar mevsiminde yağışların görüldüğü, yaz aylarındaysa şiddetli kuraklıkların, yüksek sıcakların ve nem oranının yaşandığı tipik bir Akdeniz iklimidir. Yörenin yıllık sıcak ortalaması 18,25° derecedir. Bu rakam, Türkiye sıcaklık ortalamasının üzerindedir. Sıcaklar Mayıs ayı ortasından başlar, Ekim ayı ortalarına dek sürer. Bu aylarda sık sık 40° dereceyi gören sıcaklar, denizden gelen yüksek nemle birleşerek insan sağlığını tehdit eden, konar-göçerliği mecbur kılan bir ortamı oluşturur²⁹.

Konar-göçerliği mecbur kılan bir diğer sebep küçükbaş hayvancılıktır. XVI. yüzyılda 57.326 adet keçi ve koyun ile görülen hayvancılık faaliyeti³⁰, 2016 yılı TÜİK verilerine göre 204.450 koyun ve keçiyile yörede sürdürülmektedir³¹.

Beşkaza'daki tarihsel köken, topografya ve iklimsel nedenlerle süregelen konar-göçer yaşantı İslamiyet Öncesi Türk Kültürü ve eski Türk dini unsurlarının sürmesinde büyük etki etmiştir³². Sayıları toplamda 300'ü geçen halk inanışları, uyulması ve uygulanması gerekeli ata mirası şeklinde yaşatılır. Bu inanışlardan mezar ve ölümle ilgili olanlar önemli bir orana sahiptir. Başlıca inanışlar şunlardır: Yıkama işlemi esnasında kedi, kuş gibi hayvanların ölenin üzerinden geçip merhumun congoloz adlı kötü ruha dönüşmemesi için yıkama alanına tül çekip İslamiyet öncesi dönemdeki gibi buhur yakılması; kefenin 7 kat yapılarak kurganlarda rastlanan kefenlerdeki gibi cin, şeytan gelmemesi için her katın arasına kokulu çiçekler koyulması ve gül suyu dökülmesi; 1995'lere kadar İslamiyet öncesi

²⁸ Yörenin dağları ve yaylaları hakkında detaylı bilgi için bkz. İbrahim Güner-Mustafa Ertürk, "Fethiye'de Yaylalar ve Yaylacılık", *Doğu Coğrafya Dergisi*, C:10, S:14, Erzurum 2005, s.141-178.

²⁹ Ali Türker-Gülay Özalın Türker-Altan Çelik, "Dış Mekân Turizm ve Rekreasyon Faaliyetleri Açısından Muğla İli İklim Konforu Analizi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:17, S:4, İzmir 2015, s.566-568.

³⁰ Karaca, "XVI. Yüzyılda Meğri (Fethiye) Kazası", s.35.

³¹ <http://rapory.tuik.gov.tr/02-03-2017-18:22:34-186702975615873853781697431217.html>? Erişim Tarihi: 02-03-2017

³² Yörede İslamiyet öncesi Türk kültürü ve eski Türk dini unsurları köyden köye değişir. Halk inanışı şeklinde süregelen unsurlar, gerçekte yöre halkının atalarının sadece bir bölgeden değil, Türkistan'ın çeşitli yerlerinden geldiğinin kanıtı niteliğindedir. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Eren Fehmi Eroğlu, *Türkistan'dan Uzak Diyara Beşkaza Fethiye ve Seydikemer Yörükleri*, Serüven Kitabevi, Ankara 2015, s.89-105.

dönemdeki Türklerin defin işlemi gibi ölünün halı-kilim serilmiş sal adı verilen düz bir tablayla mezarlığa götürülmesi ve defin sonrasında halı-kilimin onun adına camiye bağışlanması; ölü mezarlığa götürülürken ruhun aileye musallat olmaması için arkasından Fatiha okuyarak taş atılması; eren ağaçlarının ve mezarlıktaki ağaçların yapraklarının koparılmaması; ölüyü defnettikten sonra Azrail'in takip edeceği inancıyla farklı yollardan eve ulaşılması ve yolculuk sırasında kimsenin yanına uğranılmaması; bay veya bayan fark etmeksizin ölenin 1. dereceden akrabası olan (ağabey, kardeş, baba, amca, dede) bir erkeğin define ölüyü mezar çukuruna koyması; Alevi inancındaki Tahtacı vatandaşların gömülerken mezarına yastık, yorgan koyulması; ölü defnedilirken mezar çukuruna mersin bitkisinin dallarından atılması; mezar başında buhur yakılması; mezar ziyaretlerinde ruhların rahatsız olup kötülük edeceği inancıyla mezarların üzerine basılmaması; ölenin ruhunun musallat olacağı inancıyla mezarının parmakla gösterilmemesi; ölüm sırasında evde bulunan aile üyesi olmayanların en az 7 gün boyunca evde tutulması; Hıdrellez Bayramı'nda sadakalık ismi verilen kurbanın kesilmesi ve ardından ata mezarları ziyaret edilip dağa pikniğe gidilmesi; mezar taşına veya baş tahtalarına ölenin kefeninden bir parça bağlanması; kadın mezarlarına cin şeytanın musallat olmasını engellemek için kırmızı tülbent bağlanması; perşembeyi cumaya, pazarı pazartesiye bağlayan gecelerde ölülerin kokuyu alıp mutlu olacakları düşüncesiyle çörek-pişi yapılması; yaşına basmadan çocuklarını kaybeden ailelerin başka çocukları olduğunda, cini şeytanı aldatmak için çocuklarını göstermelik olarak başka aileye satmaları ve “*Bu onun çocuğu oldu*” diyerek haykırmaları; öteki dünyada huzur bulacağı inancıyla kadınların kestikleri melik ismi verilen örgüleri her zaman saklamaları ve öldüklerinde meliklerin mezarlarına konulması; ziyarette ölünün hayrına karınca ve kuşlar yesin diyerek mezar üzerine buğday serpilmesi, çocukların alıp mutlu olması için bozuk para veya şeker koyulması; örnekleri Türk kurganlarının mezar odalarında görülen, ölülerin susayacağı inancıyla mezar taşının yanına testi koyulması; her köyde asgari bir tane olan, kimi köylerde 2-3 taneyi bulan, dağların, tepelerin zirvelerindeki kurgan biçimli eren mezarlarının varlığı ve bu erenlerin köyü koruduğuna, dilekleri gerçekleştirdiğine inanması³³...

³³ Eroğlu, *Türkistan'dan Uzak Diyara Beşkaza Fethiye ve Seydikemer Yörükleri*, s.91-101.

Beşkaza Yöresi'ndeki İslamiyet Öncesi Türk Kültürü'nün izleri taşıyan mezar taşlarını, Türk damgalarını, mezar tiplerini konu edinen çalışmanın başlangıç noktası, Yörüklerin-Türkmenlerin eski kültüre ait sürdürdükleri değerlerin ilmen bilinmesidir. Ayrıca Türk tarihçiliğinde mezar taşlar ve taşlar üzerindeki damgaları bir bütün halinde inceleyen araştırmaların sayıca eksikliği de çalışmanın bir diğer sebebini teşkil etmektedir.

Çalışmanın ana iskeletini, sistemli bir şekilde yüzey araştırmasıyla Fethiye ve Seydikemer ilçelerindeki 106 köyün mezarlığının incelenmesi oluşturmuştur. Kimi köylerin mezarlıklarında hiçbir veri elde edilmemiştir. Kimi mezarlıklardaysa yörede “kavuklu” olarak adlandırılan mezar taşlarına rastlanmıştır. Ancak, çalışmaya sadece İslamiyet Öncesi Türk Kültürü ile bağlantısı belirgin halde olan Yörük-Türkmen mezar taşları dahil edilmiştir. Bu sebeple her köyün ismi çalışmada yer almamıştır.

Araştırma esnasında rastlanan mezar taşlarının, damgaların ve mezarların boyutları ölçülmüş, alınan notlardan sonra fotoğraflanmaları gerçekleştirilmiştir. Örneklerin sahip oldukları özelliklerin anlaşılması ve kıyaslanması için birinci el kaynaklara, araştırma eserlerine ve makalelere başvurulmuştur.

Bugün ülke sınırları içerisinde yaşayan kültüre, geleneklere ve adetlere en fazla etkiyi şüphesiz eski Türk dini yapmıştır. Eski Türk dinini ve günümüz kültürüne etkilerini konu edinen birçok eser, makale mevcuttur. Söz konusu çalışmalardan Abdülkadir İnan'a ait Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar³⁴, Eski Türk Dini Tarihi³⁵, Saadettin Gömeç'e ait Şamanizm ve Eski Türk Dini³⁶; Jean-Paul Roux'un Türklerin ve Moğolların Eski Dini³⁷, Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar³⁸; İbrahim Kafesoğlu'nun Eski Türk Dini³⁹; Yusuf Ziya Yörükkan'ın Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm⁴⁰; Ekber N. Necef'in,

³⁴ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

³⁵ Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.

³⁶ Saadettin Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011.

³⁷ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, İşaret Yayınları, İstanbul 1994.

³⁸ Jean-Paul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2000.

³⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.

⁴⁰ Yusuf Ziya Yörükkan, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.

İnanc Yaddaşı⁴¹ adlı eserler aktardıklarından dolayı tez çalışmasında birincil başvuru kaynakları olmuştur.

İslamiyet öncesi dönemde dinin yaşanışı ve tatbiki konusunda birinci el eserlerden de faydalanılmıştır. X. yüzyılda Abbasi Halifesi'nin elçisi olarak yeni Müslüman olmuş İtil Bulgarlarının yanına giden ve yolda denk geldiği, başta Oğuzlar olmak üzere, çeşitli Türk boyları hakkında bilgiler veren İbn Fadlan'ın Seyahatnamesi⁴², Moğol İmparatorluğu'na misyonerlik ve elçilik göreviyle giden Avrupalı papazlar Carpini ve Rubruk'un Seyahatnameleri⁴³; gezgin Marco Polo'nun Seyahatnamesi; Ramazan Şeşen'in İslam coğrafyacılarının eserlerinde Türklerle ilgili kısımları çevirip kitap haline getirdiği İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri⁴⁴ adlı eseri ve Çin kaynaklarını inceleyerek Hun döneminden itibaren Türklerle ilgili kayıtları kaleme alan Eberhard'ın Çin'in Şimal Komşuları adlı eseri⁴⁵ de geleneklerin kökenlerinin ortaya konmasında sıkça başvurulan eserler arasındadır.

Ölüm, Türk Kültürü'nde bir son değil, yaratıcıya ulaşma görülmüştür. Ulaşılmak istenen bu temel hedef, zamanla Türk topluluklarının ölüm ve öteki dünya konularında farklı düşünceler geliştirmesine sebep olmuş; mezar taşlarında, yapılarında derin izler bırakmıştır. Türk Kültürü'nde ölüm olgusunu en başarılı şekilde işleyen çalışmalar olan, Edward Tryjarski'nin Türkler ve Ölüm⁴⁶ adlı eseri ve Jean-Paul Roux'un Altay Türklerinde Ölüm⁴⁷ isimli çalışması önemli başvuru kaynaklarıdır.

Gerçekleştirilen her bir arkeolojik araştırmayla Türk Kültürü'nün bilinen geçmişine ve kökenlerine yeni bilgiler eklenmektedir. Mezar yapıları ve taşları hakkında bilgi sunan bu araştırmalar hakkında, önemli isimlerin eserleriyle bilgi sahibi olmaktayız. Çalışma süresince Emel Esin'in Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk

⁴¹ Ekber N. Necef, *İnanc Yaddaşı*, Bakü 2014.

⁴² İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Hız. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

⁴³ Ergin Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi*, Gece Kitaplığı Yayınevi, Ankara 2014; Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, Çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları Yayınevi, İstanbul 2012.

⁴⁴ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

⁴⁵ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

⁴⁶ Edward Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012.

⁴⁷ Jean-Paul Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 1999.

Sanatında İkonografik Motifler⁴⁸, Türk Kozmolojisine Giriş⁴⁹ adlı eserleri; Yaşar Çoruhlu'nun Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar⁵⁰, Türk Mitolojisinin Ana Hatları⁵¹ adlı eserleri; Bahaeddin Ögel'in İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre⁵² adlı eserleri içerdiği arkeolojik veriler sebebiyle sıkça başvurulan kaynaklar arasındadır.

Türklüğün sembolleri olan damgalar, ülkemiz yeterince ilgi gösterilmemiş bir konudur. Tez çalışmasının bir diğer ayağını oluşturan bu konu hakkında sayısı oldukça kısıtlı olan çalışmalardan faydalanılmıştır. Yörede denk gelinen damgaların kıyaslanması, Kaşgarlı Mahmut'un Divan-u Lugat'it Türk adlı eseri⁵³; Reşidüddin'in Cami'üt Tevarih'i; Yazıcızade Ali'ye ait "Tevarih-i Al-i Selçuk'u"⁵⁴; Ali Rıza Yalğın'ın "Anadolu'da Türk Damgaları Uludağdan Toroslara"⁵⁵ adlı araştırma eseri; Servet Somuncuoğlu'nun damgaların fotoğraflarını çekilmesine dayanan Taştaki Türkler⁵⁶ adlı çalışması; Azerbaycanlı Araz Qurbanov'un, Damğalar, Rəmzlər, Mənimşəmələr⁵⁷ adlı eseriyle sağlanmıştır.

Çalışmada mümkün mertebe yorumlamadan kaçınılmış, mezar taşlarının, damgaların ve mezar biçimlerinin kökenleri, tarihsel gelişimi ele alınmıştır. Konuyu daha anlaşılır kılmak için ülkemizde yayımlanmış eserlerdeki, yerli-yabancı sitelerdeki Türkistan'da bulunan İslamiyet Öncesi Dönem'e ait taş ve damga örneklerinin fotoğraflarına yer verilmiştir. Bu yolla ve tarihi veriler ile mezar taşlarının, damga geleneklerinin somutlanacağı düşünülmüştür.

Gerçekleştirilen bu tez çalışmasıyla Beşkaza Yöresi'ndeki Yörük-Türkmen mezar taşları aracılığıyla Türk Kültürü'nde mezar taşlarının, damgaların kökenleri, geçirdikleri aşamalar gün yüzüne çıkarılmaya çalışılmıştır.

⁴⁸ Emel Esin, *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2004.

⁴⁹ Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001.

⁵⁰ Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

⁵¹ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2010.

⁵² Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

⁵³ Kaşgarlı Mahmut, *Divan'u Lugat'it Türk*, C:1-4, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

⁵⁴ Abdullah Bakır, *Yazıcızade Ali'nin Selçuk-Name İsimli Eserinin Edisyon Kritiği*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2008.

⁵⁵ Ali Rıza Yalğın, *Anadolu'da Türk Damgaları Uludağdan Toroslara*, Bursa Yeni Basımevi, Bursa 1943.

⁵⁶ Servet Somuncuoğlu, *Taştaki Türkler*, Güngör Matbaacılık, İstanbul 2008.

⁵⁷ Araz Qurbanov, *Damğalar, Rəmzlər, Mənimşəmələr*, Strateji Araştırmalar Merkezi, Bakü 2013.

I. BÖLÜM

BEŞKAZA'DAKİ MEZAR KÜLTÜRÜNE ETKİ EDEN UNSURLAR

1. Eski Türk Dini

Geçmiş insanlık tarihiyle aynı olan din, ilk insandan itibaren var olmuş bir olgudur. Kutsal bir yol, inanç sistemi, uyulması gereken kuralların bütünü şeklinde tanımlanan din, ilkel toplumlarda tabiat güçlerine duyulan hayranlıkla başlamıştır⁵⁸. Arkeolojik kazılar, geçmiş dönemlere ait yazılı eserler, kültürlerde rastlanan soyut malzemelerle din olgusunun geçirdiği süreçler ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan değişimler anlaşılmakta, toplum yaşantıları üzerindeki sonuçları yorumlanmaktadır.

Tarih boyunca köklü bir kültüre sahip olan Türklerde ilk inanışlar tabiat güçleriyle oluşmuştur. Bu güçlere duyulan hayranlık Neolitik Çağ'dan M.S. X. yüzyıla dek Türk topluluklarında yaygın olarak görülen ve gökte yaşadığına inanılan bir Tanrı'nın varlığına dayanan dini inancı meydana getirmiştir.

Eski Türk dini ilerleyen yüzyıllarda Türklerin Budizm, Manihaizm, Mecusilik, Zerdüştlük, Hristiyanlık, Musevilik ve İslamiyet gibi çeşitli dinleri kabul etmelerine rağmen gelenek, görenek ve halk inanışı şeklinde varlığını sürdürmüş, dinlerde kendine yer edinmiştir. Öyle ki geçiş yapılan bu dinlerde bile yaratıcıların ismi eski inançla yorumlanmış ve ona "Tengri/Tanrı" denilmiştir⁵⁹.

Hakkında birçok tartışma yapılan, yerli ve yabancı bilim adamlarının yazdığı kaynaklarda "birçok Tanrı ve bunların üstünde bulunan en büyük Tanrı'ya tapma", "totem hayvan atalara inanma" gibi tanımlamalara maruz kalan; "Kamizm", "Totemcilik", "Teyunizm" gibi adlar alan⁶⁰ eski Türk dini, günümüzde ekseriyetle "Şamanizm" olarak isimlendirilmektedir.

İsmin kaynağı sihirbazlık, gaipten ve gelecekte haber verme, insana zarar veren kötü ruhları kovma, tabiat güçlerine hükmetme, ölmüş hayvanları diriltme,

⁵⁸ Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s.3.

⁵⁹ Tarih önceki çağlardan itibaren Türkistan'da yüksek bir kültür meydana getiren Türkler, geniş bir sahada hâkimiyet kurma, göçler, başka devletlerin egemenliği altına girme gibi çeşitli sebeplerle farklı milletlerle etkileşime girmiştir. Buna bağlı olarak dini değişimler yaşanmış ancak değişimlere rağmen, kültürel direncin etkisiyle Kök Tengri inancı kendini her zaman göstermiştir. Konu hakkında bilgi için bkz. Yusuf Ziya Yörük, *Türklerin Müslüman Olmadan Evvel Benimsediği Dinler ve Şamanizmin Bu Dinler Üzerinde Görülen Tesirleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s.45-201.

⁶⁰ Yörük, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, s.13-19.

gökteki Tanrı ile iletişime geçme⁶¹ gibi vasıflara sahip olan “kam”, “baksı” olarak isimlendirilen kişilerin dini meydana getirdikleri düşüncesidir. Batı dünyasına Tunguzca ve Rusça aracılığıyla geçen “Şaman” sözcüğüne⁶² ilk defa VII. yüzyıla ait Tang Devri’ne ait Çin kaynaklarında rastlanır. X. yüzyıl ile İbn Sina, Mervezi gibi bilim adamlarının yazdığı eserlerle Arapça’ya “şamaniyyun, şemenan, şemeniyya” gibi şekillerde yerleşen sözcüğün menşei meçhuldür⁶³.

Günümüzde eski Türk dini için sıkça kullanılan “Şamanizm” kavramının doğruluğuna kanıt olarak Altay Türklerinin eski dini orijinal bir şekilde olarak yaşaması ve onların dini yaşantılarını kamlar ekseninde gerçekleştirmeleri gösterilmektedir. Ancak dini uygulamaların toplumdan topluma değişmesi ve Türklerin çok geniş bir coğrafyaya yayılmaları nedeniyle eski Türk dinini sadece Altaylardaki inançla değerlendirmek doğru değildir. Eski Türk dinini, tarihi ve kültürel gerçekler ışığında ele alıp değerlendirmek gerekir⁶⁴.

Türlere ait yazılı belgelerde dinin ismi net bir şekilde yer almaz. Onun yerine gökte olduğuna inanılan yaratıcıya verilen isim ve sıfatlar yazılıdır. Orhun Yazıtları’nda yaratıcı için kullanılan “Tengri, Kök Tengri” isimleri ve onun yerin, göğün yaratıcısı, kağanı tahta çıkarmanın, halkı mutlu kılanın olduğunun anlatılması dinin mahiyetini bizlere gösterir⁶⁵.

Kök Tengri dini, Türklerin egemenlik sahasında bulunmaları ve kültürel alışveriş sebebiyle Moğollar, Volga Tatarları, Beltirler, Buryatlar, Çeremisler başta olmak üzere çeşitli Asya topluluklarında da görülmüştür. Topluluklar, etkilenme neticesinde yaratıcı için “Tengri”, “Tangra” ifadelerini kullanmışlardır. Bu ifadelerin yanında Beltirler “çok bağışlayıcı Han” anlamında “Kayra-Kan” ve “Cayan” (şef) adını, Minuisk Tatarları “Car Cayanı” (Yerin Yaratıcısı), Yakutlar “Ürün Ayı Toyon” (Yaratıcı bilge efendi), Altay Tatarları “Ülgen” (Ulu), “Bay Ülgen” (Çok Ulu) veya “Ak Işık” unvanlarını, Tengri ifadesi yerine kullanmışlardır. Bu topluluklar da tıpkı Türkler gibi Tanrı’nın göğün yedinci, dokuzuncu ya da on altıncı

⁶¹ Necef, *İnanç Yaddaşı*, Bakü 2014, s.27.

⁶² Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s.19.

⁶³ Necef, *a.g.e.*, s.25-26.

⁶⁴ Gömeç, *a.g.e.*, s.5.

⁶⁵ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s.20-27.

katında oturduğuna, tahtının göğün en yüksek yerinde ya da kozmik dağın zirvesinde olduğuna, göğün Tanrı'nın temsili olduğuna inanmışlardır⁶⁶.

Çin ve İslam kaynaklarına göre eski Türk dininde insanlar, ibadetleri için herhangi bir mekana ihtiyaç duymamıştır. Kendileri için uygun olan her yerde Tanrı'yla baş başa kalıp ibadetlerini gerçekleştirmişlerdir. Dini törenleri bir düzene sahip uygulamalardan oluşmuştur⁶⁷. Kısacası din, rahat yaşanan bir görüntüdedir. Bu durumun meydana gelmesinde bozkır hayatının, zorlu yaşantının varlığı şüphesiz belirleyici olmuştur. Çoğunlukla konar-göçer olarak hayat süren Türkler için ağır kuralları ve belirli bir ibadet yeri olan bir din değil, aksine yaşantısı ve törenleri kolay olan bir din gerekmiş yahut mevcut din bu hayata göre uyarlanmıştır.

Başlangıçtan itibaren Türk toplumlarında yaygın görülen Kök Tengri dini, yaşanan olaylar ile millileşme göstermiştir. Tanrı'nın sadece Türklere ve egemenlik sahalarındaki uluslara has olduğu⁶⁸, onlar için var olduğu ve Türklerin Tanrı sayesinde muzaffer olduğu, felaketlerden korunduğu⁶⁹ düşünülmüştür. Yazıtlarda yer alan “*Ben Tanrı gibi ve Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Kağan*”⁷⁰, “*Türk Tanrısı, Türk kutsal yer su ruhları şöyle yapmışlar: Türk halkı yok olmasın diye halk olsun diye babam İteriş Kağan'ı, annem İlbilge Hatun'u göğün tepesine tutup yükseğe kaldırmış*”⁷¹ sözleriyle kendini gösteren anlayış, Osmanlı döneminde bile sürmüştür. Bu dönemde yazılan eserlerde Tanrı'nın kendilerinden yana olduğu yer almıştır⁷².

Eski Türkler, Tanrı'nın emrinde çeşitli ruhlar olduğunu düşünmüştür. Hayatı sürdürmekten sorumlu olan ve sayıları oldukça çok olan bu ruhların başında yer, su,

⁶⁶ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2003, s.80-82.

⁶⁷ Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s.8.

⁶⁸ XIII. ve XIV. yüzyılda Moğol Kağanlığı sınırlarını gezen Avrupalı gezginler seyahatnamelerinde Moğolların inandıkları dini sahiplendiklerini, kendilerini Kök Tengri'nin yasaları yaymaları için görevli kıldıklarına inandıklarını anlatırlar. Bu fikir, Cengiz Han'ın torunu olan Moğol hanı Güyük Han'ın Papa'ya yazdığı mektupta da vardır. Güyük Han, mektubunun sonunda “*Bizler, Tengri'ye taparız ve onun gücü ile doğudan batıya, bütün dünyayı tarumar edeceğiz*” der. Bkz. Ergin Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi*, Gece Kitaplığı Yayınevi, Ankara 2014, s.27.

⁶⁹ Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.38.

⁷⁰ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.45.

⁷¹ Tekin, *a.g.e.*, s.26.

⁷² Tengri sözcüğü ve Tanrı'nın kendilerine başarı ihsan ettiği düşüncesi Osmanlılarda da vardır. Osmanlı Devleti'nin ünlü şeyhülislamı Ebussuud Efendi'nin hocası olan İbn Kemal (Kemal Paşazade) Osmanlı tarihine dair eserinin 10. defterinde, Mohaç Savaşı'nı konu edindiği “Mohaçname” adlı kısımda düşman kuvvetlerinin yenilgiye uğratılıp, zafer Osmanlı ordusunun başarısı şu dizelelerle anlatılmıştır: “*Buyurmuş durur Tengri-yi Azze ve Cell/Ecelsiz ölüm yok gerekmez vecel*”. Bkz. Kemal Paşazade, *Tevarih-i Âl-i Osman*, X. Defter, Hzr. Şefaettin Severcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 301.

orman, ateş ruhları gelir⁷³. VII. yüzyılda yaşayan ve Türkleri yakından tanıyan Bizanslı tarihçi Simocattes bu inancı görmüş, şunları söylemiştir: “*Türkler ateşe gereğinden fazla değer verirler. Suyu ve havaya saygı gösterir, yeryüzünü üstün tutarlar. Ancak sadece yeri ve göğü yarattığına inandıkları Tanrı'ya ibadet ederler. Tanrı'ya, at, inek ve koyun kurban ederler. Dini törenlerini yöneten bir papazları var ki onlara göre bu kişi gelecekte bile haber verir*”⁷⁴.

Simocattes'in farklı bir dinden olduğu halde neredeyse doğru olarak yaptığı bu tanımlama, Türklerle iletişime geçen diğer yabancıların hemen hemen hiçbiri tarafından yapılamamıştır. Ruh meselesi diğer yabancılar tarafından idrak edilmemiş ve Türklerin çok tanrılı bir dine sahip oldukları zannedilmiştir.

Türklerde ruh anlayışını yanlış değerlendiren yabancılar sayıca çoktur. Bu isimlerin başında Halife Muktedir'in elçisi olarak Türk ülkelerini gezen İbn Fadlan gelir. Fadlan, Türklerin zulme uğradıklarında ya da kötü bir olayla karşılaştıklarında başlarını göğe kaldırıp bir Allah anlamında “*Bir Tanrı*” dediklerini söyler. Ancak eserinin ilerleyen kısımlarında Türklerin on iki tanrısı olduğunu, her birinin bir görevi olduğunu anlatır ve şunları söyler: *Yaz tanrısı, yağmur tanrısı, ağaç tanrısı, insanların tanrısı, gece tanrısı, gündüz tanrısı, ölüm tanrısı, yer tanrısı... Bu tanrıların en büyükleri, gökteki Tanrı'dır*⁷⁵.

Eski Türk dinine karşı yapılan bu yanlış değerlendirme Kaşgarlı Mahmut'un eserinde de vardır. Yazar, Türk Kültürü hakkında bilgili birisi olduğu ve Tengri sözcüğünün “Tanrı”, “gökyüzü” anlamlarına geldiğini belirttiği halde, Müslüman olmayan ve kafir olarak nitelendirdiği eski dindeki Türkleri büyük dağlara, ağaçlara, kısacası ulu gördükleri her şeye saygıyla secde ettiklerinden dolayı yanlış değerlendirmiştir. Onları bir nevi çok tanrılı dine sahip zannetmiştir.⁷⁶

Türklerin dini inancına yapılan bu yakıştırma, Moğolları konu edinen birinci el eserlerde de yer alır. Papa'nın elçileri olarak farklı zamanlarda Moğol hanlarını ziyaret eden Rubruk ve Carpini isimli iki papaz, onların tek Tanrı inancında

⁷³ Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s.25-26.

⁷⁴ Aktaran: Hatice Palaz Erdemir, *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s.48.

⁷⁵ İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.20.

⁷⁶ Kaşgarlı Mahmut, *Divan'u Lugat'it Türk*, C:3, s.376-377.

olduğunu belirttikleri halde onları putlara ve güneşe, aya, yıldızlara tapan kişiler olarak değerlendirmişlerdir⁷⁷.

Kısacası birinci el eserler ve müelliflerce çoğu zaman yanlış tanımlamalara maruz kalan Kök Tengri inancı esasında gökteki Tanrı'dan ve onun emrindeki ruhlardan oluşan bir dindir. İbadetlerin oldukça kolay gerçekleştiği cennet-cehennem inancının olduğu⁷⁸, çoğu dini törenin halktan kimseler tarafından uygulandığı⁷⁹ ancak bazı törenlerin ayrıcalıklı bir sınıfa sahip olmayan kam isimli din adamlarınca tatbik edildiği din olarak eski Türklerce yaşatılmış, günümüzde de varlığını sürdürmüştür.

2. İslamiyet Öncesi Türk Kültürü'nde Ölüm Anlayışı

İlk insandan itibaren korkulan bir gerçek olan ölüm, Türkler tarafından kaçılmayacak bir son olarak sayılmıştır. Doğadaki her şeyin bir ruhu olduğuna inanan Türkler bu sebeple her şeyin öleceğine, sona ereceğine inanmışlardır. Ölümü doğal bir süreç olarak görmüşlerdir⁸⁰.

Türklerin ölüm anlayışını Türk ve Moğol kavimlerini X. yüzyılda gezen Papaz Carpini şöyle açıklamıştır: *Onlardan soylu birisi öldüğünde, gizlice kazdıkları ve ölenin çok sevdiği bir yere gömerler. Böylece kötü ruhların hemen uzaklaşması sağlanır. Toprağa defnedilirken otağın içinde oturmuş vaziyetteki gibi gömülür. Ayrıca mezara bir masa, masa üstünde bir kase dolusu et ve bir testi kırmızı, bir kısrağ veya yavrusu, bir at, eğer, üzengiler, altından gümüşten eşyalar, ok ve yay konulur. Kimi zaman kölenin de gömüldüğü olur. Başka bir atsa cenaze töreninde yenir ve derisi samanla doldurularak uzun bir sopa ile birlikte iki veya dört kazık ayak üzerine geçirilerek mezarın içine yerleştirilir. Böylece ölen kişi ikamet etmek için bir çadıra, kendisine süt verecek bir kısrağa ve ayrıca hem damızlık olacak hem de binebileceği bir ata sahip olur. Akrabası ve dostları törende acı acı ağlar, bağırlarlar. Törenden sonra, törendekileri temizlemek ve kötü ruhlardan arındırmak için iki ateş arasından geçerler. Ölünün ruhu için bir at kesilir ve hayır aşı olarak pişirilir,*

⁷⁷ Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi*, s.43-47; Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, Çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları Yayınevi, İstanbul 2012, s.34-35.

⁷⁸ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s.20; Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.104-117.

⁷⁹ İnan, *a.g.e.*, s.97-100.

⁸⁰ Tryjarski, *a.g.e.*, s.92.

*dağıtılır. Yenilen atın kemikleri de ölünün ruhunun selameti için yakılır. Törenden sonra ölen kişinin adı üç nesil boyunca kimse tarafından anılmaz, ağza alınmaz*⁸¹.

Ölüm gerçeği, Türklerin sebeplerine göre ayrı ayrı değerlendirdiği ve ona göre törenler gerçekleştirdiği bir olgudur. Tarihi bilgiler ışığında Türklerin sınıflandırdığı ölümler şunlardır: Gözle görülür hiçbir nedene dayanmayan ölümler, yıldırım çarpmasından kaynaklı ölümler, yaşlılık veya hastalıktan dolayı ölümler ve savaşta gerçekleşen ölümler.

Türklerde yıldırım çarpmasından dolayı ölmek, ölümler arasında belki de en kötü olanı görülmüştür. Çünkü gökteki Tanrı'nın kızgınlığının bir işareti sayılan yıldırımın bir insan üzerine düşmesi, Tanrı tarafından o kişinin cezalandırılması anlamındadır⁸². Böyle bir olay olursa Tanrı'nın kızgınlığını gidermek, öleni günahlardan arındırmak gerekir. Ölenin ruhu ve oba halkı selameti için defin töreninde kamın dualar okuması, Tanrı'ya ve ruhlara öleni ve obayı bağışlaması için yalvarması şarttır. Eğer bu yapılmazsa Tanrı'nın kızgınlığı sürecektir ve kişiyi kutsal toprağa gömdükleri için herkes lanetlenecektir⁸³.

Yıldırım çarpmasıyla gerçekleşen ölümlerde yapılanlar hakkında kayıtlar vardır. Müslümanlıkla yeni tanışan İtil Bulgarları, ülkelerine yıldırım çok fazla düştüğü halde yıldırım çarpmasına uğrayan evlere yaklaşmamışlardır. Onu ve içindeki insanı, eşyaları telef oluncaya kadar orada bırakmışlardır. Meydana gelen olayı, “*Bu ev Allah'ın gazabına uğramıştır*” sözleriyle değerlendirmişlerdir⁸⁴. Moğollar, yıldırım çarpmasından dolayı ölen kişiyi ve ailesindekileri iki ateşin arasından geçirmiş, ölenin hiçbir eşyasını gömmeyip onların da lanetlenmiş olduğunu düşünmüştür. Aynı durum, yıldırım çarpmasına uğrayan hayvanlara da uygulanmış ve onları da lanetli sayıp cesetlerine dokunmamışlardır⁸⁵.

Bir diğer ölüm türü olan yaşlılıktan ölme, Türkler tarafından hoş görülme bir durumdur. Çünkü insanın en güçlü olduğu gençlik döneminin bitişi simgeleyen

⁸¹Bugün Türk Kültürü'nde görülen ölünün adını anmayıp onun yerine “rahmetli” sözcüğünü kullanma geleneğinin temeli, aslında bu anlayıştır. Bu konuda tarihi kayıtlarda bilinen iki örnek vardır. Birincisi Cengiz Han'ın, Kaşın şehrini zapt ettiğinde oraya torunu Kaşın'ın adını vermesidir. Sağlıklı doğan çocuk bir süre sonra ölmüş ve bu sebeple şehrin Kaşın ismi yasaklanmıştır. Ölenin rahatsız olacağı fikriyle şehrin adı Tangkut'a çevrilmiştir. İkinci örnekte Moğol hanı Çağatay ölünce, ismi Çağatay Küçük olan Moğol komutanın adı Sunitay'a çevrilmesidir. Bzk: Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi*, s.50-53.

⁸²Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s.51.

⁸³W. Radloff, *Sibirya'dan*, Çev. Ahmet Temir, C:1, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1994, s.122.

⁸⁴İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.30.

⁸⁵Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi*, s.55.

yaşlılık, toplumda o insanın işe yaramadığı düşüncesini oluşturmaktadır. Dilimizdeki “*yaş yetmiş, işi bitmiş*”, “*çürüğe çıkmış*”, “*kurt kocayınca köpeklerin maskarası olur*” gibi deyimler yaşlılığa karşı olan bakış açısının özeti niteliğindedir⁸⁶.

Yaşlılığa dair geçmişte sergilenen tutumlar hakkında bazı bilgiler vardır. Yakutlarda geçmiş devirlerde çok ihtiyar kişiler, sevdiği akrabaları tarafından kendi isteğiyle öldürülmüştür⁸⁷. Çin kaynaklarına göre Kök Türk toplumunda yaşlılar yerilmiş, gençler yüceltilmiştir⁸⁸. Onların aktardığı bu bilgiye İlhanlı veziri Reşidüddin’in derlediği Oğuz Kağan Destanı’nda da rastlanılmıştır. Destanda, Oğuz Kağan’ın Başkurt Seferi’ne çıkmadan önce yaşlıların alınmayacağını emrettiği, Kara Sülek isimli kahraman ve yaşlı babası tarafından açık açık ifade edilmiştir⁸⁹. Her ne kadar destanda gücü kuvveti ve aklı yerinde yaşlılık “aksakallı”, “güngörmüş” gibi unvanlarla⁹⁰ olumlu karşılanmış olsa da Türk destanlarında genelinde güçten ve akıldan yoksun yaşlılık motifi yer almamıştır.

Diğer insanlara yayılması, salgınların oluşması, kitlesel ölümlerin gerçekleşmesi gibi nedenlerle hastalanma ve hastalık sebebiyle ölme Türklerin ayrı değerlendirdiği bir ölümdür. Hastalıkların kötü ruhlardan, şeytanlardan kaynaklandığı düşünen Türkler, hastalananlara karşı pek anlayışlı davranmamışlardır. Bu hususta Oğuz Türklerinin hastalanan kölelerini veya fakirleri bozkıra başıboş şekilde bıraktıkları, toplumda saygın ama hastalığa tutulmuş kişileriye obadan uzak yerlere çadır kurdurup onu ve ailesini tecrit ettikleri, onlara iyileşinceye yahut ölünceye kadar orada kalmayı şart koştukları kaynaklarda aktarılır⁹¹. Hastalığa karşı duyulan korku, Moğollarca da uygulanmıştır. Hastanın çadırını tecrit edilmiş, çadırının önüne hastalık alameti olarak kara keçe sarı bir mızrak asılmıştır. Akrabaları hastayı terk etmeye zorlanmıştır. Terk etmeyenlerin 9 ay boyunca hükümdarın çadırına girmesi yasaklanmış, toplumdan da

⁸⁶ Şule Yüksel Özmen, “Türk Kültüründe Yaşlılığın Yeri ve Medyayla Yaşlılığın Değişen Konumu”, *Milli Folklor Dergisi*, S:100, Ankara 2013, s.111-112.

⁸⁷ Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.93-94.

⁸⁸ Tryjarski, *a.g.e.*, s.95.

⁸⁹ Destanda “Yuşu Koca” isimli yaşlı kişi, oğluna “*Bilinmeyen bir yola gidiyorsunuz. Yanınızda bir bilge, bir aksakallı yok. İyisi mi beni yanınıza alın işinize yararım oğul*” der. Oğluya, kendilerine engel olacakları için ihtiyarların sefere katılmasını yasaklayan Oğuz Kağan’ın emrine karşı gelemeyeceğini, babasını götüremeyeceğini söyler. Bkz. Saadettin Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2009, s.70.

⁹⁰ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s.72-74.

⁹¹ İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.14.

uzaklaştırılmışlardır⁹². Hastalık nedeniyle ölen kişilerin aileleri bir yıl vergiden muaf tutulmuştur⁹³.

Tarih boyunca en şerefli sayılan ölüm türüne baktığımızda, savaşta gerçekleşen ölüm olduğu görülür. Türk sosyal yaşamının ayrılmaz bir parçası olan savaşçılığın, Türkler için yaşam gayesi görüldüğü birçok eserde yer almıştır. Türk Kültürü'nde savaşta ölmek, yiğit kişilere tanınmış ayrıcalık sayılmıştır. Tarihi kayıtlara baktığımızda Türklerin savaşta ölmeyi bir onur saydığı ama hastalıktan ölmeyi aşağılama gördükleri aktarılır⁹⁴. X. yüzyılda yaşamış bir İslam coğrafyacısı olan İbn Rüsteh, Avarların savaşta ölmüş kişilerin cenazelerine silahlarla katıldıklarını ve cenazeyi defnetmeden önce mızraklarla ölenin üzerine hamle yapıp etrafında dolandıklarını aktarmıştır⁹⁵. Orhun Yazıtları'nda, Kül Tigin'in karargahı basan düşmanlarla savaşı ve onları uzaklaştırmak için can vermesi övgü dolu sözlerle aktarılmış, kağan ailesine mensup bireylerin hayatlarını ona borçlu olduğu anlatılmıştır⁹⁶. Divan-u Lugat'it Türk'teki birçok şiirde kahramanlar ve savaşta ölme üstün tutulmuş, onların ölümleri büyük bir üzüntü kaynağı olarak görülmüştür⁹⁷. Kayıtlarda Oğuzların savaşta ölenler için gösterişli kurganlar hazırladıkları, cenaze törenlerinde büyük sürüler kurban ettikleri yer almıştır⁹⁸.

Türk Kültürü'nde ölüm olgusuyla ilgili bir diğer durum, ölü için yapılan törenler yani "yuğ"lardır. Bugün Beşkaza'da cenaze törenlerini anlatırken bir deyim içerisinde kullanılan sözcük⁹⁹, günümüz Türkçesinde "ölu için yapılan geleneksel toplantı, ağıt" anlamlarını taşır¹⁰⁰. Sözcüğün kullanımına dair ilk örnek Orhun Yazıtları'ndadır. Yazıtlarda "*Beşinci ayın yirmi yedisinde yuğ törenini tamamladım*"¹⁰¹ cümlesinde görülen sözcük, o dönemde cenaze töreni ve yas anlamlarını taşır. Yazıtlar aracılığıyla yuğların mahiyeti hakkında bilgi

⁹² Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi*, s.50.

⁹³ Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.42.

⁹⁴ Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.93.

⁹⁵ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.40.

⁹⁶ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.39.

⁹⁷ Kaşgarlı Mahmut, *Divan'u Lugat'it Türk*, C:1, s.41.

⁹⁸ İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.14-15.

⁹⁹ Yörede yuğ cenaze töreni, ölüyü defnetme anlamında kullanılır. Herhangi bir cenazeye katılmış birisine nereden geldiği sorulunca, "*Cenazeden geliyorum. Rahmetliyi yıkadık, yuğladık*" şeklinde cevap verir. Bkz. Eroğlu, *Türkistan'dan Uzak Diyara Beşkaza Fethiye ve Seydikemer Yörükleri*, s.102.

¹⁰⁰

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.584db8b888fe21.38171454 Erişim Tarihi: 08.09.2016

¹⁰¹ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.68.

edinilmektedir. Törenlere çeşitli milletlerden elçilerin geldiği, onlara “ölu aşı” adı verilen yemeklerin verildiği¹⁰², törenlerde “sıgıt” ismi verilen ağıtların yakıldığı¹⁰³ anlatılır.

Çin kaynaklarına göre Türklerde yuğ töreni, ölen kişinin çadıra konulmasıyla başlar. Akrabaları, kişi çadıra konulunca onun anısına kurbanlar kesip çadıra bırakırlar. Kurban kesimi tamamlanınca erkekler at üzerinde 7 defa çadırın etrafında dolaşır. Daha sonra çadırın kapısı önüne gelirler ve yasın bir sembolü olarak yüzlerini bıçakla keserler. Bu esnada kadınlardan ve çocuklardan oluşan topluluktan ağıtlar yükselir. Merasim yedi kez tekrarlanınca tören sona erer. İlerleyen tarihlerde, uygun bir günde ölenin atı ve eşyaları cesetle yakılır. Küller bir kapa toplanıp ölümün gerçekleştiği mevsime bağlı olarak saklanır. Kurgan inşası tamamlanınca küllerin olduğu kap, mezara konur. Yuğ ve küllerin konulması, eğer kişi ilkbaharda veya yazın öldüyse sonbaharda; kişi sonbahar yahut kışın öldüyse ilkbaharda çiçekler açarken gerçekleşir. Kül dolu kap, mezar odasına koyulurken yuğ ikinci kez tekrarlanır. Yakarışlar, ağıtlar, kurbanlar yeniden gerçekleşir. Defin işlemi tamamlanınca mezarın üzerine kişinin öldürdüğü düşman sayısı kadar taş dikilir, kendisi için kurban edilen hayvanların kafaları değneklerin ucuna asılarak mezarın etrafına sıralanır¹⁰⁴.

Dilimizde “ağıtmak, ağıtlamak” gibi sözcüklerle ve “ağıt etmek, ağıt yakmak, yas çağırarak, ağıt yapmak, yas etmek” gibi deyimlerle ifade edilen ağıt kavramı, ölen kişi hakkında cenazelerde söylenen üzüntü dolu şiirler ve sözlerdir. Ağıt hakkında en eski örnek, M.Ö. 119 yılında Hunların, Çinlilerle giriştikleri bir savaşta topraklarını kaybettiklerinde söylediği sözlerdir¹⁰⁵. Bu örnekten sonraki bir diğer en

¹⁰² Yazıtlarda ağıt ve ağıtçı olarak gelenler konusunda şu sözler söylenir: “Yasçı ve ağlayıcı olarak Kıtay, Tatabı halkları başında General Udar geldi. Çin imparatorundan onun temsilcisi olarak İşiyi Likeng geldi. Binlerce ipekli kumaş, altın ve gümüşü gereğinden fazla getirdi. Tibet kağanından onun temsilcisi olarak Bölün geldi. Geride, gün batısındaki Soğdlar, İranlılar ve Buhara şehir halkından General Nek ve Oğul Tarkan geldi. On-Ok oğlum Türğiş kağanından damgacı Makaraç ve damgacı Oğuz Bilge geldi. Kırgız kağanından Tarduş İnançu Çor geldi.” Bkz. Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.39.

¹⁰³ Tekin, *a.g.e.*, s.38.

¹⁰⁴ Eski Türklerdeki yüz kesme adeti XIII. yüzyıla dek Kırgızlar tarafından sürdürülmüştür. Carpini, Kök Tengri inancındaki Kırgızlar için “Onlarda bir aile babası ölünce, ailenin üyeleri üzüntülerini göstermek için, bir kulağında diğer kulağına dek, derilerini şerit halinde yüzerler” demiştir. Bkz: Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi*, s.92-93; Radloff, *Sibirya'dan*, C:1, s.124-125; Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.86.

¹⁰⁵ Mehmet Ali Hacıgökmen, “Türklerde Yas Adeti Temelleri ve Sonuçları”, *Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı*, Konya Üniversitesi Yayınları, Konya 2013, s.396.

eski örneğe gene Hunların “Tsilenşan Dağı” adlı kutsal dağlarından ayrıldıktan sonra yaktıkları ağıttır¹⁰⁶.

Türkçe kaynaklar arasında kaydedilmiş en eski ağıt, İranlılarla gerçekleşen savaşta ölen İskit hükümdarı “Alp Er Tunga” için yazılmış şiidir. Kaşgarlı Mahmut’un Divan-u Lugat’it Türk adlı eserinde yer alan, İskitlerin hükümdarının ölümüyle yakılan ağıt, kahramanların ölümüne duyulan üzüntünün temsili durumundadır¹⁰⁷.

Büyük merasim alayları şeklinde gerçekleşen yağ törenlerinde dikkat çeken bir diğer husus, saç ve yüz kesme adetidir. Noin Ula’da ve Pazırık’taki Hun dönemine ait mezarlarda, ipek beze sarılı saç örgülerine rastlanmıştır. Bu durum, adetin eski dönemlere uzandığının işaretidir. Uzun saç Türklerde, gökteki Tanrı’nın cennete insanları saçlarından çekerek alacağı düşüncesinden dolayı uygulanmıştır. Yağlara katılanlar, ölenin ardından yaşadığı üzüntüyü göstermek için kendi cennetlerinden temsili olarak saç örgülerini kesmişlerdir¹⁰⁸.

Yüzü yaralama geleneği, ölenin ardından duyulan acıyı ömür boyu hatırlamak içindir. Avrupa Hunları’nda adetin uygulandığına yabancılar şahit olmuştur. Onların aktardıklarına göre, Hunlar ölen yöneticileri için duydukları acıları göstermek için cenaze törenlerinde yüzlerini kesmişler, kanlarını akıtmışlar ve saçlarını keserek yas tutmuşlardır¹⁰⁹. Orhun Yazıtlarında Kül Tigin’in cenaze töreninin anlatıldığı bölümde yüz ve saç kesme adeti “*Bunca halk saçını kulağını kesti*”¹¹⁰ sözüyle kendini gösterir. Adet, İslamiyet’i kabul etmelerine rağmen X. yüzyılda İtil Bulgarları tarafından sürdürülmüştür. İtil Bulgarları, gerçekleştirdikleri cenaze törenlerinde kendilerini kırbaçlamış, saçlarını kesmiştir¹¹¹.

Ölümlle ilgili en eski adetlerden bir diğeri bugün hala uygulanan ölü aşıdır. Adet, Kaşgarlı Mahmut tarafından “yağ basan¹¹²” ve “yoğ¹¹³” olarak kaydedilmiştir. “*Ölü gömüldükten sonra üç yahut yedi güne kadar verilen yemek*” şeklinde

¹⁰⁶ Ağıt, Türklerde sadece ölen insanlar için söylenmemiştir. Ayrı düşülen yurtlar, düşman tarafından ele geçirilen topraklar, kaybedilen savaşlar başta olmak üzere çeşitli durumlarda söylenmiş, böylelikle yaşanan acı hafifletilmeye çalışılmıştır. Bkz. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s.50.

¹⁰⁷ Kaşgarlı Mahmut, *Divan’u Lugat’it Türk*, C:1, s.41.

¹⁰⁸ Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.225.

¹⁰⁹ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s.246.

¹¹⁰ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.68-69.

¹¹¹ İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.36.

¹¹² Kaşgarlı Mahmut, *Divan’u Lugat’it Türk*, C:1, s.398.

¹¹³ Kaşgarlı Mahmut, *a.g.e.*, C3, s.143.

açıklanmıştır¹¹⁴. Ölü aşı hakkında en eski bilgi II. yüzyıla ait bir Yunan eserinde yer almıştır. Eserde, Yunan birisi İskitliye adeti neden uyguladıklarını sormuş, o da ölülerini anmak, böylece onlar gibi olmak için ölü aşı verdiklerini anlatmıştır¹¹⁵.

Defnedilen kişinin ruhunun huzur bulmasını sağlamak ve yurttan uzaklaşp meydana gelebilecek olası ölümleri azaltmak için yapılan ölü aşı defin esnasında, definin üçüncü, yedinci ve kırkıncı gününde¹¹⁶ ve birinci yıl dönümün büyük bir törenle gerçekleştirilmiştir¹¹⁷.

Ölüme dair yapılan adetler noktasında, Töles Türkleri ve Kırgızlara ait bilgiler önemlidir. Kaynaklar, Töleslerin ölümlerini Kök Türkler gibi yakmayıp Hunlar gibi gömdüklerini, onları ölüyü kazdıkları geniş bir çukurun ortasına yerleştirdiklerini, ardından eline yayını, beline kılıcını, omzuna mızrağını yerleştirip mezarı örttüklerini aktarır¹¹⁸. Kırgızlarınsa ölenin etrafında 3 defa dolaşp basit bir yağ töreni düzenlediği, tören sonrası ölüyü yakıp arta kalan kemikleriniyse bir sene sonra gömdükleri, bu sırada aşırı derecede ağladıkları anlatılır¹¹⁹.

Türklerde ölüm ile ilgili bir diğer olgu müziktir. Defin esnasında yer yer gerçekleşen bu adet hakkında en eski bilgi, yazarı bilinmeyen “Mücmel el-Tevarih” isimli 1126 yılına ait eserde yer alır. Kitapta anlatıldığına göre, Hazarlar cenaze töreninde 8 telli bir tambur çalmakta ve ölen kişinin hayatını konu alan şarkılar söylemekte, şarkıları bitince ölüyü yakmaktadır¹²⁰. Mücmel el-Tevarih’te anlatılan müzik konusuna XIII. yüzyılda Tatarları anlatan bir Rus gezginin kaydında da rastlanır. Rus gezgin, onların cenaze törenlerinde kam davulluyla müzikler icra ettiklerini, yağda bu konuya oldukça önem verdiklerini ifade eder.¹²¹

Kök Tengri dinindeki cenaze törenlerinde müzik uygulanıp uygulanmadığı net değildir. Kaynaklarda yer alan ifadelerin sınırlılığı ve günümüzde bu dini sürdüren Türklerde müzikli törenlere rastlanmaması işin anlaşılmasını güçleştirmektedir. Eldeki tarihi veriler ve kurganlardan çıkan çalgı kalıntılarıyla

¹¹⁴ Kaşgarlı Mahmut, *a.g.e.*, C:1, s.398.

¹¹⁵ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyalleri Ve Araştırmalar*, s.190-191.

¹¹⁶ İnan, *a.g.e.*, s.185-190.

¹¹⁷ İnan, *a.g.e.*, s.193.

¹¹⁸ Radloff, *Sibirya’dan*, C:1, s.122.

¹¹⁹ Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, s.69.

¹²⁰ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.31.

¹²¹ Aktaran: Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s.247.

cenazelerde müziğin gerçekleştirildiği düşünülmektedir¹²². Müzikli törenler konusunda emin olunan tek şey, ölünün 40. Gününde onun kısmen yapıldığıdır. Ölü ve ailesi için önemli olan bu günde, kamlar ellerindeki davullarla gırtlığından melodiye benzer garip ses çıkartmaktadır (Fotoğraf 1)¹²³.

Eski Türk dininde kamların sol ellerinde tokmak, sağ ellerinde arkası boş davulla gerçekleştirdikleri dini törenler İslamiyet'in kabulüyle Türkiye coğrafyasında devam etmiştir. Onların dini törenlerde sergiledikleri ateş başında davul çalma, büyü bozma, tütsü yakarak etraftaki kötü ruhları kovalama gibi¹²⁴ ritüeller, Beşkaza Yöresi'ndeki delbekçiler tarafından 1960'lara kadar sürdürülmüştür. Delbekçiler tıpkı kamlar gibi ateşe tuz serpmiş, buhur gezdirerek nazar bozmuşlar ve düğünlerde gelinin başında delbek isimli davulu gezdirerek düğünü kutsamışlardır (Fotoğraf 2). Günümüzde bu kişiler, ritüel vasfı taşıyan davranışlarını artık müzikal icraya çevirmişlerdir.



Fotoğraf 1: Türkistanlı kadın kam¹²⁵



Fotoğraf 2: Beşkazalı delbekçi

¹²² Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.226.

¹²³ Radloff, *Sibirya'dan*, C:3, s.67.

¹²⁴ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s.72-90.

¹²⁵ <https://s-media-cache-ak0.pinimg.com/236x/f0/45/3b/f0453ba6394d5004e0f2cbac1614c574.jpg>
Erişim Tarihi: 24.11.2016

3. İslamiyet Öncesi Türk Kültürü'nde Ruhlar

Eski Türkçe'de “tin”, “tın”¹²⁶ şeklinde ifade edilen ruh kavramının sınırları, Türk Kültürü'nde net bir şekilde çizilmemiştir. Tarih boyunca ruh, çeşitli imgelerle izah edilmiştir. Kök Tengri'den geldiğine, ağaçlardan insanlara taşınan bir güç olduğuna, kanın içinde yer aldığına, saç ve kafa derisinde bulunduğu, iskeletin ve kafatasının içinde yer aldığına inanılan ruh¹²⁷, Türklerce yaşamın borçlu olduğu bir varlık sayılmıştır.

Eski Türk inancında insan ruhuna dair şöyle bir fikir mevcut olmuştur: Bu dünyadaki gibi bir ortama sahip olan, güneşi, ayı ve sürüleri olan, insanlara acı veren olayların daha az yaşandığı öteki dünya vardır. Yani cennet... Buraya sadece kişinin ruhu gidebilir¹²⁸. Tanrı'nın gökte oturması ve cennetin Tanrı'nın yanı sayılmasından dolayı, ruh yolculuğunu göğe doğru gerçekleştirir¹²⁹.

Yazıtlarda ölüm eylemi için kullanılan “öldü” sözcüğünden farklı olarak, “uçmak”, “uçmağa varmak”¹³⁰ sözcükleri de kullanılmıştır. Bu ifadelerle sadece ölüm süreci ve cennete varmak değil, Tanrı'ya varma süreci de anlatılmak istenmiştir. Ruhun uçtuğu fikri, onun halk inanışları ve edebiyat düzeyinde çoğu kez kuş biçiminde olduğu haliyle yer almıştır. Destanlarda, halk hikayelerinde uçma eylemi geniş yer kaplamıştır¹³¹.

Ruhun kuş olduğu fikri, Kazak Türklerine ait Batır Bek Hikayesi'nde “*ölen yiğitlerin ruhları bir doğan olup göğe uçmuştur*”¹³² sözleriyle ortaya konmuştur. Kırgızlara ait Er-Töştük Destanı'nda, Er-Töştük “*Bu demir sandıkta siyah ve yedi sığircık kuşu vardır. Bu kuşlar benim ruhumdur, benim nefesimdir*” sözleriyle ruhunun yedi kuştan oluştuğu ifade edilir. İslamiyet'in kabul edildiği ilk devirlere ait eserlerde, birisinin ölmesi “sungur oldu” yani “kuş oldu” sözcüğüyle ifade edilir¹³³.

¹²⁶ Necef, *İnanc Yaddaşı*, s.145.

¹²⁷ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s.144-145.

¹²⁸ Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.104.

¹²⁹ Necef, *a.g.e.*, s.37.

¹³⁰ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.28.

¹³¹ Türk Kültürü'nde ruh yaygın olarak kuş şeklinde düşünülmüştür. Ancak çeşitli Türk topluluklarında nefes, kelebek, arı, sinek veya insan şeklinde olduğu düşünceleri de görülmüştür. Türk halklarının atasözleri de çeşitli örnekleri olan bu husus geneli kapsama da kültürümüzde var olan bir olgudur. Bkz. Tryjarski, *a.g.e.*, s.125.

¹³² Ögel, *Türk Mitolojisi*, C:2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.125.

¹³³ Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s.35-36.

Ülkemizdeki evliya menkıbelerinde kişinin vücut değiştirmesi güvercin, şahin, atmaca, doğan gibi hayvanların kılığına girmesiyle anlatılır¹³⁴.

Türklerde ruhun şekliyle ilgili bir diğer tanımlamaysa belirli bir biçimi olmayan, elle tutulamayan, gözle görülmeyen, hava gibi bir varlık olduğudur. Taşıdığı bu vasıfla ruh, istediği zaman gezebilir. Bu gezmeler sadece ölümden sınırlı değildir. Baygınlıkta veya derin uykuda da gerçekleşebilir¹³⁵.

Ruha dair bir diğer konu, onun kemiklerde olduğu inancı ve bu nedenle kemiklerin toprağa gömülmesi şartıdır. Zira toprak, kemiğin ve dolayısıyla ruhun ham maddesidir. Günümüzde kurban edilen hayvanların ve mezarlıkta yüzeye çıkmış insan kemiklerinin hemen gömülmesinin sebebi bu düşüncedir.

İnanç, Altay Türklerine ait Yaratılış Destanı'nda yer alır. Destana göre insanın kemiği taştan, eti topraktan yaratılmıştır ve böylece insan ruh kazanmıştır¹³⁶. Bu anlayış, İslamiyet'teki Kıyamet Günü inancıyla Beşkaza Yöresi'ndeki Yörük-Türkmen gruplarda devam etmiştir. Yörede ölümlerin yeniden dirileceklerinde kemiklerinin eksiksiz olması gerektiği şeklinde inanış vardır.

Ruhun kemikte olduğu fikrinin çıkış noktasına bakıldığında biyolojik sebeplerden kaynaklandığı görülür. Türkler, insanın yaralandığında yara ne kadar büyük olursa olsun etin kaynadığını, akan kanın bir süre sonra yeniden üretildiğini tecrübeleriyle anlamışlardır. Ancak bu toparlanma sürecinin kırılmış kemiklerde kolayca gerçekleşmediğini fark etmişlerdir. Vücut sağlam görünse bile kemikler sağlam olmadan insan hareket edemediğini deneyimlemişlerdir. Yaşanan bu tecrübeler ve kemiğin ete göre daha dayanıklı, daha kuvvetli bir yapıda olması, kolay kolay çürümemesi-yok olmaması nedeniyle Türkler, ruhun kemikte bulunduğuna inanmışlardır¹³⁷.

Ruhun kemikte olduğu fikri Türk topluluklarının cenaze törenlerine yansımıştır. Yakut, Tuva ve bazı Kırgız toplulukları ölümlerini gömmeyip ağaçlardaki tabutlarda bekletmiş, et çürüyüp kemikler kaldığında ruhun göğe ulaştığına inanmışlardır¹³⁸. Gene Yakutlar, av sırasında öldürdükleri hayvanların kemiklerini

¹³⁴ Ögel, *a.g.e.*, C:2, s.130-140.

¹³⁵ Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.125-126.

¹³⁶ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C:I, s.465.

¹³⁷ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 255-260.

¹³⁸ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s.180.

yerde bırakmamaya özen göstermişler, etleri yedikten sonra kalan kemikleri genellikle ağaç dallarına veya yırtıcıların ulaşamayacağı yerlere koymuşlardır¹³⁹.

Ruh-kemik ilişkisine Moğolların gündelik yaşamında da rastlanır. Onlar, avladıkları hayvanları pişirirken kemiklerini kırmamaya özen göstermiş, yemek sonrası artan kemikleri de genellikle ateşe atmışlardır¹⁴⁰. Eğer kemikleri atmamışlarsa içlerindeki ilikleri emip boşaltmışlardır¹⁴¹. Şaşırtıcı gözükken bu uygulamaların sebebi ise oldukça basittir. Aslında kemiklerin korunması ve kırılmamasıyla ölen varlığın ruhunun öteki dünyaya kolayca göç etmesi ve dirilme vaktinde yeniden vücut bulması amaçlanmıştır. Kemiklerin ateşte yakılmasıyla içindeki ruhun, tüten dumanla gökteki Tanrı'ya kolayca varması hedeflenmiştir¹⁴².

Ruhun kemikte olduğu ve dirilmede eksiksiz olması gerektiği fikri Türklerin kemiğe dair yeni bir inanç geliştirmesine neden olmuştur. Kafatasının saklanması veya asılması. Diğer milletler tarafından gaddarca sayılan bu düşünce esasında dünyevi bir fikre dayanır. Bedeni yöneten organın kafatası olması ve onsuz hareket edilmemesi ruhun da hareketlerini kısıtlayacaktır. Vücudun kemikleri tam olsa bile kafatası eksik olunca ruh, öteki dünyaya gidemeyecektir. Eğer defnedilen kişi, öldürdüğü insanların veya kesilen kurbanların kafatasına sahip olursa boşlukta şaşkın bir halde gezinen ruhların da hakimi olacaktır. Kendisine hizmet ettirebilecektir.

Hun devrinden itibaren Türkler, bu inanç doğrultusunda kurban ettikleri hayvanların başlarını mezarların etrafına asmıştır. Öldürdükleri düşmanların da kimi zaman kafataslarını saklamışlar ve böylece ruhlarının hakimi olacaklarına inanmışlardır¹⁴³. Anlayış, bugün bile yaşatılmaktadır. Türkçe'de sıkça kullanılan deyimlerden olan "baş vermek", kendinden en büyük ödünü yani ruhunu vermek anlamına gelmektedir¹⁴⁴.

Ruha dair bir diğer düşünceyse hemen göğe yükselmediği veya ebedi istirahat yerine gitmediğidir. Bu düşünceye göre, dünyada kalan ruh herhangi bir yerde

¹³⁹ Roux, *a.g.e.*, s.98.

¹⁴⁰ Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi*, s.45-46.

¹⁴¹ Ayan, *a.g.e.*, s.60.

¹⁴² Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s.48-49.

¹⁴³ Düşmanın kafasını kesip saklama geleneği hakkında en iyi örnek örnek Büveyhoğullarında görev yapan Türk asıllı komutan Arslan Besasiri'dir. Irak bölgesinin hakimiyeti için 1055'de Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey ile mücadeleye girişen Besasiri, iki yıl süren mücadele sonunda yenilmiş ve Tuğrul'un emriyle başı kesilerek saklanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Faruk Sümer, "Arslan El-Besasiri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S:42, Ankara 1986, s.113.

¹⁴⁴ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s.128-133.

dolaşabilir yahut mezara, mezar taşlarına, balballara, mezar başındaki direklere yerleşebilir. Buralarda varlığını sürdürebilir. Ayrıca, akrabalarının bedenlerine musallat olup kan aracılığıyla sonraki nesiller üzerinde yaşayabilir¹⁴⁵. Düşünce, Türkçe’de “atalarımızın kanı”, “baba kanı-anne kanı”, “damarlarımızda atalarımızın ruhu dolaşır” gibi deyimlerle kendini gösterir¹⁴⁶. İnanış boyutundaysa ölümden sonra ruhun evi terk etmesi için ışıkların yakılmasında ve mezarlıklarda ruhların gezdiği fikrinde düşünceye rastlanır.

Eski Türkler sadece iyi ruhların varlığına inanmamışlar, kendilerine musallat olan kötü ruhların varlığına da inanmışlardır. Eski Türk dininde kötü sayılan bu ruhların başında albastı gelir. Çoğunlukla çocuklara, kadınlara musallat olan ve onlara türlü zararlar veren albastı, yeri geldiğinde insanın ruhunu bile götürür¹⁴⁷. Albastı’dan sonra en korkulan kötü ruhlarsa insanları sürekli kötülüğe çekmek isteyen, toplumsal düzeni bozmak isteyen Erlik (şeytan)¹⁴⁸ ve ölenlerin boşluktaki ruhlarıdır¹⁴⁹. Tıpkı albastı gibi insanlara zarar vermeyi amaçlayan bu ruhları sıradan insanlar engelleyemez. Kök Tengri dininden veya diğer dinlerden olan din adamları onları buldukları yerden kaçırabilir¹⁵⁰.

Eski dinde, ruhların öteki dünyada da mal mülk sahibi olduğu fikri vardır. Orada da bu dünyadaki gibi bir hayat sürecektir. Ebedi yolculuğuna eksiksiz göndermek gereklidir. Eğer bu işlem yapılmazsa ruhlar, kendilerine verilmeyenleri almak için akrabalarının evlerini basacak, mallarını çalacak, onlara musallat olacaktır. Bunu önlemek için ölümler, eşyalarıyla atlarıyla gömülmelidir.¹⁵¹

Öleni eşyalarla gömme, tarihi kayıtlarda yer alır. X. yüzyılda İbn Fadlan, Oğuzlarda rastladığı ve muhtemelen kam olan yaşlı birisinin yaptıklarını anlatır. Yaşlı kişi, cenazesinde hayvan kurban edilmeyen birisinin rüyasına girip musallat olduğunu, “*Arkadaşlarım beni geçtiler. Yalın ayak yürümekten, onları takip etmekten ayaklarım çatladı. Onlara yetişemiyorum*” şeklinde sözler söylediğini anlatır.

¹⁴⁵ Roux, *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s.44-45.

¹⁴⁶ Necef, *İnanc Yaddaşı*, s.148.

¹⁴⁷ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s.166-173.

¹⁴⁸ Abdülkadir İnan, *a.g.e.*, s.15-22; Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s.42-43.

¹⁴⁹ Abdülkadir İnan, *a.g.e.*, s.177.

¹⁵⁰ Koyu bir Katolik papaz olan Rubruk, bir geçidi geçerken kılavuzunun geçitte atları ve insanları kaçırarak kötü ruhlar olduğunu söylediğini ve onları kovmak için dua etmesi yönünde yalvardığını anlatır. Bkz. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.78.

¹⁵¹ Yörük, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, s.61.

İhtiyarın söyledikleri üzerine ölenin ailesi kurbanlar keser. Yaşlı kişi ertesi gün ölenin ailesine, mevtanın rüyasına girdiğini ve arkadaşlarına yetiştiğini haber verir¹⁵².

Ölüye eşya konusu, ona adanan hediyelerle de görülür. Fadlan, çadırını ziyaret ettiği bir Oğuz ailesinde kadının verilen hediyeleri alıp dışarı çıktığını ve toprağı kazıp ölen kişiye yönelik “*Bunlar Arapların, Etrul’ün babası el-Kaçan’a verdiği hediyelerdir*”¹⁵³ dediğini anlatır.

4. Atalar İnancı

Klan döneminden beri atalar, kabilenin veya kişinin varlığını borçlu olduğu kişiler sayılmıştır. İnsanlar, şükran duydukları atalarının öldüklerinde başka bir dönüştüklerini veya kan yoluyla bedenlerinde yaşadıklarını düşünmüşlerdir¹⁵⁴. Ancak varlığına inanılan atalar sadece insan olarak görülmemiştir. Hayvanlar, dağlar, ağaçlar, doğadaki güçler, gezegenler ve yıldızlar da atalar içerisinde sayılmıştır.

Türk Kültürü incelendiğinde atalar konusunun, çoğunlukla sözlü kültür eserlerinde yer aldığı görülür. Kimi destanda ağaç¹⁵⁵, kimi destanda ay-güneş¹⁵⁶ kimisindeyse toprak¹⁵⁷ ata sayılmıştır. Maddi varlıkların ata sayılması, eski Türk dininde doğa unsurlarının öneminden ve yaşanılan coğrafyadan kaynaklanmıştır. Tarihi kayıtlara ve Türk topluluklarının geneline bakıldığında insan hüviyetindeki ataların her daim ünlü hükümdarlar, devleti kuranlar ve Türk topluluklarını toplayanlar olduğu görülür¹⁵⁸. Bunun en belirgin örneği, Oğuz Kağan Destanı’ndaki Oğuz Kağan karakterinde gözüktür¹⁵⁹.

¹⁵² İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.15.

¹⁵³ İbn Fadlan, *a.g.e.*, s.16.

¹⁵⁴ Necef, *İnanc Yaddaşı*, s.148.

¹⁵⁵ Bu hususta çokca örnek vardır. Ancak ağaçtan insanın yaratıldığını en net şekilde ifade edeni Altay Türklerine aittir. Destanda dokuz dallı bir ağaçtan dokuz kişinin türediği ve dokuz Türk ulusunu oluşturduğu anlatılır. Bkz. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s.15.

¹⁵⁶ Bu hususun en güzel örneği bugün bile kullandığımız “Ay Dede” sözcüğüdür. Yakut Türkleri bir kızla ayın birleşmesinden iki çocuğun doğduğu bir hikayeyi anlatmaktadır. Bkz. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C:2, s.187.

¹⁵⁷ Altay Türkleri, insanın Ülgen adlı Kök Tengri’nin isteği doğrultusunda, topraktan yaratıldığına inanır.

¹⁵⁸ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s.189.

¹⁵⁹ Türklerin en eski destanı olan Oğuz Kağan Destanı incelendiğinde onun sadece bir kağan vasfı taşımadığı, aynı zamanda Türklerin en büyük atası olduğu görülür. Oğuz Kağan’ın kimliği net bilinmemekle birlikte Büyük Hun Devleti kağanı Mete Han olduğu düşünülmektedir. Destan hakkında bilgi için bkz. Necati Demir, *Oğuz Kağan Destanı*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016.

Ölüm inancından farklı bir yapıya sahip olan atalar inancı, bu farklılığını mezarın kazıldığı andan itibaren gösterir. Sıradan bir ölümden defin töreni hemen başlatılır. Atanın defin törenindeyse hazırlıklar ona duyulan şükran sebebiyle daha geç başlar¹⁶⁰. Normal bir kişi için belirli sayıda kurban kesilirken ve gösterişsiz törenler düzenlenirken, toplum tarafından ata görülen kişi için sayıları binleri bulan kurbanlar kesilir, şaşalı törenler icra edilir. Bununla beraber yıldönümlerinde bu organizasyonlar tekrarlanır. Yıl dönümlerinde onun yaşadığı yerlere, örneğin ikamet ettiği dağa veya mağaraya, zamanın yöneticileriyle ziyarete gidilir. Şükran niteliğindeki olan bu ziyarette atayı onurlandırma amacı güdülür. Oluşturulan kurganın üzerine bedizler, balballar yazıtlar konulur. Çadırlaraysa ongunlar asılır. Tüm bunlarla ataya duyulan hürmet ifade edilir¹⁶¹.

Atalar inancında onlardan çekinme kuralı dikkat çekicidir. Çünkü kimi zaman dünyada kalan ruh, ataya ait olunca onun bıraktığı nesillerle yeryüzünde daha uzun süre kalır. Urenha ve Beltir Türklerinde ata kabul edilen kişi defnedilirken bu inanç, vücut bulur. Onlar, ataları olan akrabalarının cesedini çadırdan çıkarırken üzerine bir demet ota üzerine vurur ve “*Neyin varsa al! Bize bırakma beraberinde götür*” diye bağırır. Bu çıkarma işlemini, atanın geri dönüp akrabalarını aramaması için çadır kapısından değil, baca deliğinden gerçekleştirirler. Atayı defnederken atının dizginlerini eline tutuştururlar. Ardından “*Atımı da al*” derler ve ardından atanın hayvanına hasretlik çekmemesi için atını orada öldürüp yanına gömerler. Bu esnada başkaları atanın giysisinin düğmelerini söker. Onları toplayıp ailesine verir. Öteki dünyada sağlam şekilde alacağı inancıyla atanın eşyalarını kırarak mezara koyarlar. Akrabaları atanın defnedilişinin yedinci, kırkıncı gününde ve birinci senesinde mezarını ziyaret eder. Onun anısına kurbanlar kesip ruhunun huzura kavuşmasını isterler¹⁶².

Atalar inancıyla ilgili bir diğer gerçek, onların mezarlarına duyulan saygıdır. Sıradan bir mezara bile önem veren Türkler, söz konusu mezarlar büyük kahramanlara ait olunca onları daha da önemsemiştir. Mezarlara yapılan saldırıları affedilmez suç saymışlardır. Tarihte bu konuda örnekler vardır. M.Ö.79 yılında Hunlar ile bir Moğol topluluğu olan Ohuanlar arasındaki savaş, Ohuanların Hun

¹⁶⁰ Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.392.

¹⁶¹ Tryjarski, *a.g.e.*, s.393.

¹⁶² İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s.184-185.

mezarlarını soymalarından kaynaklanmıştır. Hunlar, atalarına karşı gerçekleşen bu hareketi büyük hakaret saymış ve Ohuanlara saldırıp onları ağır bir yenilgiye uğratmıştır¹⁶³. Büyük Hun Devleti'ndeki ata mezarlarına duyulan saygı, Avrupa Hunlarınca da uygulanmıştır. Atilla'nın 447 yılında gerçekleştirdiği 2. Balkan Seferi, Margos şehrindeki piskoposunun, şehir yakınlarındaki Hun yönetici ailesinin mezarlarını soymasından kaynaklanmıştır¹⁶⁴. Yaptığı seferle düşmanlarını yenilgiye uğratan Atilla, zafere rağmen Romalılardan piskoposu kendisine teslim etmelerini istemiştir¹⁶⁵. Atilla'nın ata mezarları konusunda gösterdiği bu titizliğe İskit hükümdarı İdanthyrso'sta da rastlanır. Hükümdar, kendilerini sürekli olarak savaşa zorlayan Pers kralı Darius'un hareketlerini ciddiye almamıştır. Ancak bir gün Darius'un gönderdiği, tehditler savuran elçisine "*Bizim ne kentimiz var ne de dikili ağacımız var ki elden gitmesin, ya da yakılıp yıkılmasın diye korkup hemen savaşa girelim. Ama siz eğer ille de savaşmak istiyorsanız, bizim atalarımızın mezarları var. Onları bulun, onlara el kaldırın. O zaman görürsünüz mezarlarımız için dövüşüyor muyuz, dövüşmüyor muyuz !*"¹⁶⁶ demiştir.

Ata mezarlarına sadece yabancıların zarar vermesi suç sayılmamıştır. Onlara, kağanların bile zarar vermesi halk nazarında affedilmemiştir. Chin Hanedanlığı dönemine ait Çin kaynağındaki bilgilere göre "Lui Yao" isimli Hun kağanı, tahta çıkınca ölen babası ve üvey annesi için büyük bir kurgan hazırlanmak istemiştir. Kurgan inşaatı için kazılan yerde üç adet su kaynağı çıkmış ve Lui Yao, bu kaynakların kapatılması için çevrede bulunan diğer kağanlara, kağanların ailelerine ait kurganlardan taş toplanmasını emretmiştir. Olayın duyulması Hunlar arasında huzursuzluğa sebep olmuştur. Ata mezarlarına dokunulan halk isyan etmiş ve kalabalık gruplar halinde yollara dökülerek kağanlarına karşı çıkmıştır¹⁶⁷.

Türkler, ata mezarlarına karşı olabilecek hırsızlıkları önlemek için kimi zaman defin töreninde bulunanları öldürmüştür. Onların öteki dünyada ataya hizmet etmesi amacını da taşıyan bu uygulamaya, Tagar Kültürü'nden itibaren bazı

¹⁶³ Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s.47.

¹⁶⁴ Ali Ahmetbeyoğlu, *Atilla'nın Sarayında Bir Romalı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s.21.

¹⁶⁵ Ahmetbeyoğlu, *a.g.e.*, s.22.

¹⁶⁶ İlhami Durmuş, "İskitlerde Ölü Gömme Geleneği", *Milli Folklor Dergisi*, S: 61, Ankara 2004, s. 22.

¹⁶⁷ Tilla Deniz Baykuzu, "IV. Ve V. Yüzyıllarda Çin'deki Birkaç Hun Hükümdar Kurganı ve Türbesi Hakkında", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C:20, S:2, İzmir 2005, s.5.

kurganlarda rastlanır¹⁶⁸. İskitlere¹⁶⁹ ve Hunlara¹⁷⁰ ait kurganlarda çıkan gelişi güzel gömülmüş bedenlerle definde öldürülenlerin varlığı anlaşılır. Bununla birlikte Hazarları konu alan tarihi kayıta da uygulamaya rastlanır. Anlatıldığına göre Hazarlar, kağanlarını defnettikten sonra mezar yerinin bilinmemesi için törendekileri öldürmüş, onları kurgan odalarından birisine gömmüştür¹⁷¹.

Köklü bir geçmişe sahip olan atalar inancı İslam dininin anaya, babaya, ataya saygıyı emretmesi ancak bu saygının tapınma şeklinde olmamasını belirtmesi sayesinde günümüze dek sürmüştür¹⁷². Mezarlar, İslamiyet'in kabulüne rağmen Hun dönemindeki gibi kutsal mekanlar sayılmıştır. Onlara derinden saygı gösterilmiştir. Başta Beşkaza olmak üzere ülke topraklarında eren, dede, evliya ve aile mezarlarıyla gelenek sürdürülmüştür. Kutsal sayılan günlerde erenler ve aile mezarları ziyaret edilmiştir. Mezarlık dönüşü onlar için hayırlar yapılmış, mevlit okutulmuş, ölümler için kurbanlar kesilmiş ve cuma geceleri ruhları mutlu olsun diyerek çörek-pişi dağıtılıp buhurlar yakılmıştır¹⁷³.

5. Dağ İnancı

Yeryüzündeki en heybetli varlıklar olan dağlar, çeşitli dinlerde ve toplumlarda ulu görülmüştür. Tanrı'nın gökte olduğuna inanılan eski Türk dininde göğe en yakın noktanın dağlar olması sebebiyle onlar yerin temsilcisi sayılmıştır. Bir ruh taşıdıklarına inanılmıştır¹⁷⁴.

Dağ inancı hakkındaki ilk kayıtlara Hun döneminde rastlanır. Çinliler, "Han-yoan" adlı dağda Hunların her yıl Kök Tengri için kurbanlar kestiklerini, dualar ettiklerini kaydetmiştir. Hun kağanlarının kendileri ile yaptıkları sözleşmeleri "Hun Dağı" denilen bir dağın tepesinde gerçekleştirdiklerini yazmışlardır¹⁷⁵. Hun kağanlarının çadırlarını Ötüken Dağı'na kurduklarını, üzerinde ot yetişmeyen

¹⁶⁸ Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s.103.

¹⁶⁹ Çoruhlu, *a.g.e.*, s.311.

¹⁷⁰ Çoruhlu, *a.g.e.*, s.108.

¹⁷¹ İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.46

¹⁷² Günay Tümer, "Atalar Kültü", *İslam Ansiklopedisi*, C:4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s.43.

¹⁷³ Eroğlu, *Türkistan'dan Uzak Diyara Beşkaza Fethiye ve Seydikemer Yörükleri*, s.95-101.

¹⁷⁴ Fuzuli Bayat, "Türk Mitolojisinde Dağ Kültü", *Folklor/Edebiyat Dergisi*, S:46, C:12, Ankara 2006, s.55.

¹⁷⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s.105-106.

oldukça yüksek “Budun İnlı” isimli bir dağı űlkelerinin koruyucu ruhu saydıklarını belirtmişlerdir¹⁷⁶.

Yazıtlarda yer alan “*Türk Kağanı Ötüken Dağı’nda oturursa űlkede hiçbir sıkıntı olmaz*”¹⁷⁷ ifadesi ve Çin kaynaklarında kurultayların Ötüken Dağı’nda gerçekleştirildiğinin yazması¹⁷⁸ Kök Türklerin dađ inancını sürdürdüklerinin göstergesidir. Çin kayıtlarında, Kök Türklerin dağdan türediklerine inandıkları anlatılır¹⁷⁹. Bu bilgi, Kök Türk destanı olan Ergenekon’da dağın eritilerek çıkılmasıyla yani bir nevi dağdan türeme motifıyla¹⁸⁰ doğrulanır.

Bir diğer Türk devleti olan Uygurlar döneminde dağ inancı daha belirgin hal alır. Ünlü Göç Destanı’nda Uygurların yaşadıkları talihsiz olaylar ve buna bağlı olarak yaptıkları büyük göç, “Kutlu Dağ” adlı tepenin Çinli prensesin isteği için parçalanmasına ve Kök Tengri’den gelen kutun yok olmasına dayandırılır¹⁸¹.

Dağlarda yapılan törenlerin hüviyeti hakkında bilgiler vardır. Buna göre herkesin katılabildiği bu törenlerde yeni ve beyaz renkli elbise giymek zorunludur. Törene katılan aileler, erkek kurbanlık hayvanlarını (at, koyun veya keçi) yanlarında götürür. Onları tören alanının bulunduğu zirveye kadar taşırlar. Halkın bilfiil orada olmasıyla zirvede veya zirveye yakın alanda iki ateş yakılır. Bunlardan büyük olanı ulu ateş olup üzerinde hiç bir şey pişirilmez. Diğerindeyse herkes yemeklerini pişirir. Hazırlıklar tamamlanınca kağan ve adamları, kamın yanına kurbanı götürür. Kam, kağana ait kurbanın ağzını, burnunu bağlar ve göğsünü yarıp kalbini çıkartarak onu kurban eder. Bu törenin gerçekleşmesinden sonra halk kendi kurbanlarını, merasim gerçekleştirilmeden keser. Kesilen kurbanlar sıriklara dizilir ve ikinci ateşte pişirilir. Etler pişerken halk sohbet eder, eğlenceler yapar. Ancak içki içilmez. Kurbanların pişmesinden sonra ulu bir kayın ağacının dallarından tepsi hazırlanır ve etler bu tepsiye konur. Kağanın duası ile yemeğe başlanır. Herkes duada dilekler diler. Dua sonunda Kök Tengri’den halkı kötü ruhlardan koruması istenir. Ardından herkese et dağıtılır. Yemeğe başlarken bey ve kam birer kadeh kımız içer. Ardından halk da kımızlarını içmeye başlar. Yemeğin bitmesinden sonra kurbanların derileri, kemikleri

¹⁷⁶ İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s.6.

¹⁷⁷ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.20-21.

¹⁷⁸ Necef, *İnanc Yaddaşı*, s.91.

¹⁷⁹ Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, s.188.

¹⁸⁰ Gömeç, *a.g.e.*, s.196.

¹⁸¹ Gömeç, *a.g.e.*, s.237.

ve yenmeyen bölümleri, kayın ağacından hazırlanan sofraya ateşe atılır. Bunlar ateşte yanarken ona secde edilir, Tanrı'dan yeniden dilek dilenir. Dileklerin tamamlanmasından sonra tören sona erer, herkes dilediğini yapar¹⁸².

Bazı İslam coğrafyacıları Türklerin dağa gösterdikleri saygıya, eserlerinde yer vermiştir. Bu isimlere bakıldığında ilkinin XI. yüzyılın ünlü müellifi Gerdizi olduğu görülür. Dokuz Oğuzların, ülkelerindeki dağda dualar edip adaklar kestiklerini anlatan yazar¹⁸³, Çiğillerin ve Türgişlerin “Ulu Dağ” isimli bir dağa taptıklarını, yeminlerinde bu dağı zikrettiklerini ve Tanrı'nın bu dağda ikamet ettiğine inandıklarını söyler¹⁸⁴. Ölülerini ağaçlara asan Kırgızlarınsa bu işi en yüksek dağların zirvelerindeki ağaçlarda gerçekleştirdiklerini ifade eder¹⁸⁵. Bir diğer İslam coğrafyacısı İdrisi ise Kimak-Kıpçakların en yüksek dağın zirvesine mermerden bir bediz diktiklerini ve ona adaklar adayıp ziyaret ettiklerini aktarır¹⁸⁶.

İslam coğrafyacılarının eserlerinde yer alan bilgilerin somut halleri aslında Türklerin gündelik yaşamlarında fazlasıyla görülmüştür. İslamiyet öncesi dönemde her boyun, oymağın ve devletin kendine ait bir kutlu dağı olmuştur. Hunlar ve Kök Türkler Ötüken Dağı'nı, Uygurlar Kuttag Dağı'nı kutsal saymıştır¹⁸⁷. Yakut, Tuva, Başkurt ve Kuzey Asya'daki diğer Türk toplulukları Altay'ı ulu görmüştür. Sözlü eserlerinde onu, “Altın Dağ” ismiyle anmışlar ve dağların, göllerin atası saymışlardır¹⁸⁸. Törenlerde ve dualarda “*Temiz yurdumuz yıpranıyor, az ulusumuz sıkıntı çekiyor. Ey Mukaddes Altayım, biz ne yapalım! Aksakallı atalarımın takdis ettiği ulu Altayım, geçim versen ne olur? Vücudumuz kirlenmese, gözlerimiz yaşarmasa ne olur? Bereketli sürülerimizin kutlarını yaradan mukaddes Altayım, yer-suyum !*”¹⁸⁹ sözleriyle Altay Dağlarını zikretmişlerdir.

Türkistan'da “Han Tanrı”, “Tanrı Dağları”, “Buzdağ Ata”¹⁹⁰ isimleriyle somutlaştırılan dağların kutsallığı, ülkemizde de sürmüştür. “Baba Dağ”, “Ulu Dağ”, “Allahu Ekber Dağları” gibi dağ isimlerine Türkiye coğrafyasında rastlanır. Ayrıca dağlarda gerçekleştirilen törenlere, Beşkaza Yöresi başta olmak üzere Toroslarda

¹⁸² Yörükan, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, s.68-70.

¹⁸³ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.91.

¹⁸⁴ Şeşen, *a.g.e.*, s.89.

¹⁸⁵ Şeşen, *a.g.e.*, s.78.

¹⁸⁶ Şeşen, *a.g.e.*, s.107

¹⁸⁷ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s.51.

¹⁸⁸ Radloff, *Sibirya'dan*, C:1, s.92.

¹⁸⁹ Bayat, *a.g.m.*, s. 50.

¹⁹⁰ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s.49.

yaygın olarak rastlanılır. Tıpkı eski Türklerdeki gibi Tanrı makamı sayılan bazı dağların zirvelerinde yattığına inanılan erenler için yılın belirli dönemlerinde törenler düzenlenir. Bu törenlerde onlar adına kurbanlar kesilir. Dağlarda edilen duaların kabul olduğuna inanılır¹⁹¹.

6. Su İnancı

Eski Türkçe’de “sub”¹⁹², “suv”¹⁹³ olarak ifade edilen su, Kök Tengri’nin ruh verdiği varlıklardan birisi sayılmıştır. Onun, Kök Tengri tarafından kutsanan yüceliğine inanılmıştır. Bu yücelik kam dualarında, yazıtlarda ve Tufan Destanı’nda detaylı bir şekilde işlenmiştir¹⁹⁴.

Eski Türk dinine göre temizliği, bereketi ifade eden su, kirletilemez bir varlıktır. Yıkanmak, giysileri yıkamak, tükürmek gibi onu pisletecek ve kutsallığını bozacak her şey yasaktır. Bunu yapanlar cezalandırılır. Oğuzlar bu kurala uymuş ve giysilerini ve de kendilerini kolay kolay yıkamamıştır¹⁹⁵. Kurala riayet sadece yerel halkla sınırlı kalmamıştır. Oğuz ülkesine gelen tüccarlar da kuraldan nasibini almış ve yıkanamamıştır. Eğer bir tüccar suyla yıkanırken yakalanırsa onun sihir yaptığına, suyla fal baktığına inanılmış ve ona cezalar verilmiştir¹⁹⁶.

Suyun kirletilmemesi kuralı Moğollar tarafında da uygulanmıştır. Halk giysilerini yıkamamış, suyu değerli görmüştür. Yağmurda ıslandıklarında giysilerini çıkarıp kurutmamışlardır. Böyle bir şeyi yaparlarsa Kök Tengri’nin kızıp kendilerini

¹⁹¹ Dağ inancının Türkiye’de en yoğun yaşandığı yerlerden birisi Beşkaza’dır. Yörede “Baba Dağ” ismiyle kendini ortaya koyan bu inanış hemen her köyde olan ve en yakın dağda-tepede yattığına, köyü koruduğuna inanılan erenlerle vücut bulmaktadır. Ancak kerametleri görüldüğü, köyü koruduğu bilindiği halde bu erenlerin çoğunluğunun mezarı yoktur. Mezarın bulunduğu yer olarak tepedeki herhangi bir yer gösterilmektedir. Saha çalışmamda buna çok sık rastlamış bulunuyorum. Yeri net şekilde belli olan, mezar yapısı görülen eren mezarların sayısıysa 20’i kadardır ve en ünlüleri yörenin en yüksek noktalarından olan “Eren Dağı”ndaki mezardır. Yazın başta Temel köyü sakinleri olmak üzere yaylalardaki Yörüklerce ziyaret edilmektedir. Yemekler verilen, dilekler dilenen, dualar edilen bu eren mezarı kurganların dış yüzeyiyle aynıdır.

¹⁹² Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.53.

¹⁹³ Kaşgarlı Mahmut, *Divan’u Lugat’it Türk*, C:1, s.15.

¹⁹⁴ Altay Türklerine ait Tufan Destanı’nda Tanrı’nın Nama isimli bir adama gemi yapmasını emrettiği ve geminin tamamlanmasından sonra suya yükselmesini emrederek yeryüzünün sular altında kaldığı, Nama ile ailesinin, gemiye aldığı hayvanların dışındaki her canlının öldüğü anlatılır. Bkz. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s.22-23.

¹⁹⁵ İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.10.

¹⁹⁶ İbn Fadlan, *a.g.e.*, s.12.

yıldırımlarla cezalandıracaklarına inanmışlardır¹⁹⁷. Suyun değeri Moğollarda öylesine yüksek görülmüştür ki suyun kirleneceği düşüncesiyle tabaklar bile yıkanmamıştır. Tabaklar nadiren et suyuyla çalkalanmış ve kullanılan su gene etin piştiği kaba dökülmüştür. Moğol toplumuna gelen yabancılar da Oğuzlardaki sıkıntıları çekmiştir. Yabancılar elbiselerini sadece yağmur mevsiminin bitmesinden sonra yıkayabilmiştir.¹⁹⁸.

Türk ve Moğol toplumlarında suyun ayrıcalıklı görülmesinin, temiz kalmasına önem verilmesinin nedeni çok basit bir sebebe dayanır. Yeryüzündeki tüm sular, yağmurlar sayesinde oluşmaktadır. Yani hepsi gökten, Kök Tengri'den gelmektedir. Tanrısal kökenli oldukları için su berraktır ve saf bir ruh taşımaktadır. İnsanlar suyu kullanarak onun bu kutsiyetini asla bozmamalıdır¹⁹⁹.

Suya duyulan saygı sadece dini yaşamda görülmez. Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz Kağan'ın eşlerinden birisini su kenarında bulduğu ve ondan olan çocuklarından birisine "Deniz" adını verdiği yer alır²⁰⁰. Kimak-Kıpçaklar, topraklarından geçen İrtiş Nehri'ni ülkelerinin koruyucu ruhu görmüştür²⁰¹. Barshan Türkleri, Issık Gölü'nü kutsal saymıştır²⁰². Oğuzlar, hiç eksilmeyen bir pınar kutsal görmüştür²⁰³. Orhun Yazıtları'nda suyun yer ile birlikte devletin varlığını sağlayan unsur olduğu ifade edilmiştir²⁰⁴. Dede Korkut Hikayeleri'nde edilen büyük yeminlerden birisi suya karşı yapılmıştır²⁰⁵. Gene hikayelerde Salur Kazan'ın suyu öven şiirleri anlatılmış, dileğinin kabulü için "kara başım kurban olsun, suyum sana" dediği yer almıştır²⁰⁶. Kök Tengri inancındaki veya İslamiyet'e yeni geçen Türkler suya karşı törenler gerçekleştirmiş, ona saçı adıyla bilinen kansız kurbanlar sunmuştur²⁰⁷. Halk, çocuk isteğini, dileklerini, kurban kesme törenlerini su kenarlarında gerçekleştirmiştir²⁰⁸.

¹⁹⁷ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.40.

¹⁹⁸ Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi*, s.59.

¹⁹⁹ Necef, *İnanc Yaddaşı*, s.53.

²⁰⁰ Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, s.50-51.

²⁰¹ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 74; İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s.12.

²⁰² İnan, *a.g.e.*, s.41.

²⁰³ Şeşen, *a.g.e.*, s. 199.

²⁰⁴ Türklerde yer ve su ruhlarının kültürde yeri konusunda bkz. M.A. Seyidov, "Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi", Çev. Saadettin Gömeç, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C:18, S:29, Ankara 1996, s.259-265.

²⁰⁵ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C:2, s.315.

²⁰⁶ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Hikayeleri*, C:1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.101.

²⁰⁷ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s.168.

²⁰⁸ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C:2, s.319-320.

Su sadece bu dünyada saygı duyulan varlık değildir. Ölümden sonraki hayatın da önemli bir unsurudur. Pazırık başta olmak üzere kurganların önemli bir kısmı²⁰⁹ nehir kıyılarına yapılmıştır. Hunlar, kötü ruhlardan ve yağmacılardan korunması için Atilla'nın mezarını inşa ettikten sonra Tuna'nın bir kolunu mezarın üzerinden geçirmiştir. Oğuzlara ait olduğu ve X. yüzyılda yapıldığı bilinen kurganların önemli bir kısmı, Seyhun ve Ceyhun nehirleri kıyılarındadır²¹⁰. Hülasa, Biruni'den öğrendiğimize göre Türklerin bir kısmı, ölümlerini Ceyhun ırmağı yatağına gömmüş ve bu sayede onların ruhlarının günahlardan temizlendiğine inanmışlardır²¹¹.

Kısacası su, İslamiyet öncesi döneme ait kültürde geniş yer tutmuştur. Bugün bile büyük akarsulara, kaynak sularına, soğuk sulara ululuk atfedilmektedir. Haklarında efsaneler, inanışlar türetilmektedir. Temiz olmasına, durgun olmasına, yavaş veya hızlı akmasına, mavi veya siyah renkte olmasına manalar yüklenmektedir²¹².

Beşkaza Yöresi'nde İslamiyet öncesi dönemdeki gibi temiz suyun kirletilmesi hoş karşılanmamaktadır. Özellikle köylerde yaşayan aileler bu konuda çocuklarını uyardır. Çocuklara temiz bir suyu hacetlenerek kirletirlerse cin-şeytan çarpmasına uğrayacakları aileleri tarafından söylenmektedir. Suya verilen kutsallık mezarlıkların bulunduğu yerlerle de sabittir. Yöredeki mezarlıkların önemli bir kısmı dere kenarlarındadır. Eşen ve Ören Çaylarının altında erenlerin yattığına inanılmaktadır.

7. Ağaç İnancı

Ağaç dinsel bir değer olarak çeşitli toplumlarda kendini göstermiştir. Bazı ağaçların bir gücü temsil ettiğine inanılmıştır. Topraktan biterek göğe yükselmesinin, kışın yapraklarını kaybedip yazın yeniden kavuşmasının tanrısal vasıflardan kaynaklandığı düşünülmüştür²¹³.

²⁰⁹ Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s.112.

²¹⁰ S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, Çev: Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, Selenga Yayınları, İstanbul 2013, s.121.

²¹¹ Oktay Belli, *Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller*, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s.14.

²¹² Ögel, *a.g.e.*, C:2, s.344-355.

²¹³ Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s.60.

Türk Kültürü'nde ağaçlarla ilgili birçok örnek olay görülür. Bunların başlıcaları destanlardadır. Örneğin Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz'un ikinci eşini bir ağaç kovuğunda bulduğu²¹⁴, ölen bir askerın eşinin "Kıpçak" isimli bebeğini ağaç kovuğunda doğurduğu anlatılır²¹⁵. Uygurların Türeyiş Destanı'nda, Uygur neslini oluşturan çocukların bir ağaca inen ışıktan türediği konusu işlenir²¹⁶. Altay Türklerine ait Yaradılış Destanı'nda ilk insanlar olan dokuz kişinin, Tanrı'nın emriyle dokuz dallı bir ağaçtan türediği aktarılır²¹⁷. Gene Altay Türklerine ait bir masalda dünyanın merkezinde ağaçların en büyüğü olan bir çam ağacının bulunduğu ve ağacın tepesinde "Bay Ülgen" ünvanlı Kök Tengri'nin evinin yer aldığı, bu ağacaysa "dünya ağacı" denildiği anlatılır²¹⁸. Bir diğer Türk yaratılış destanı olan "Ak Genç Söylencesi"nde ise Ak Genç isimli ilk insanın yalnızlıktan sıkılıp Tanrı makamına uzanan bir ağaca dualar ettiği, Tanrı'nın dualarını kabul edip ağacın köklerinden bir kadın türettiği söylenir²¹⁹. Kırgız destanı Er-Töştük'te gök kubbenin yıkılmama sebebi ucu göğün en yüksek noktasına ulaşan bir ağaca dayandırılır²²⁰. Dokuz Oğuzlara ait bir masalda baba olan kayın ağacından, anne olan fıstık çamından türeyen beş erkek çocuğu motifi görülür. Uygur hikayelerindeyse "huş ağacı" adı verilen akça ağaç kutsal sayılır²²¹. Dede Korkut Hikayeleri'nin "Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması" bölümünde Salur'un oğlu Uruz'un, ağacı Mekke ile Medine'nin kapısı yani İslam'ın önemli bir ögesi gördüğü, ağaca şiirler okuduğu işlenir²²².

Birçok sözlü eserde yer alan ağaç inancıyla ilgili tarihi kayıtlar da incelendiğinde, benzer bir tabloyla karşılaşılır. Arap kaynaklarında, Avarların kuru bir ağaç önünde çarşamba günleri toplanıp ona her türden meyveyi astıkları, diz

²¹⁴ Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, s.51.

²¹⁵ Gömeç, *a.g.e.*, s.74-75.

²¹⁶ Gömeç, *a.g.e.*, s.232-233.

²¹⁷ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s.14.

²¹⁸ Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s.70.

²¹⁹ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, s.113.

²²⁰ Roux, *a.g.e.*, s. 70.

²²¹ Yörük, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, s.25.

²²² Hikayede yer alan şiir aslında ağaca verilen önemi göstermekte, onu dünyanın merkezine oturmaktadır: *Ağaç ağaç, dir isem sana erilenme ağaç/ Mekke ile Medine'nün kapısı ağaç/ Musa Kelimün asası ağaç/ Büyük büyük suların köprüsü ağaç/Kara kara denizlerin gimisi ağaç/Şah-ı merdan Ali'nün Duldül'ünün eyeri ağaç/Zülfikarın kını ile kabzası ağaç/Şah Hasan ile Hüseyin'ün bişigi ağaç/Başun ala bakar olsam başsuz ağaç/Dibün ala bakar olsam dipsüz ağaç/Meni sana asarlar götürmegil ağaç/Götürecek olur isen yigitligüm seni tutsun ağaç/Bizüm ilde gerek idün ağaç/Kara hindü kullaruma buyurayidüm/Seni para para toğrayalar idi ağaç.* Bkz. Ergin, *Dede Korkut Hikayeleri*, C:1, s.108-109.

çöküp hediyeler sundukları anlatılır²²³. Kırgızların kutsal bayram günlerinde kamları önderliğinde ağaçlara ve sulara kurbanlar sundukları bildirilir²²⁴. Orhun Yazıtları'nda Türklerin Ötüken Dağı'ndaki ormanda oturursa mesut kalacakları, güneydeki Çugay Ormanı yerine ovaya yerleşirlerse ölecekleri vurgulanır²²⁵. Çin kaynaklarında Kök Türklerin ilk kağanlarını ulu bir ağaç altında seçtikleri ifade edilir²²⁶. Moğolların Gizli Tarih'inde, Cengiz Han'ın Camuka ile bir ağacın altında kan kardeşi olduğu, Moğol soylularının törenlerini kutsal saydıkları ağaçların etrafında dans ederek gerçekleştirdikleri bilgileri yer alır²²⁷.

Türklerde ağaca gösterilen bu saygı ölüm anlayışında da vardır. Güneş, ay, yıldız, şimşek çizimleriyle birlikte kam davullarına çizilen ağaçlar²²⁸, yerüstü mezarı görevi görmüştür. Kırgızlar ölümlerini bir tabuta koymuş, tabutu en yüksek ağacın tepesine asmıştır. Yakutlar ölümlerini yakmadıkları dönemlerde onları ağaçların üzerine koymuşlardır²²⁹. Mantık dışı görülen bu ritüeller, ağaçların yüksekliği ve ağaç ruhlarının yardımıyla mevtanın Kök Tengri'ye kolayca ulaşacağı fikrinden kaynaklanmıştır²³⁰.

Ağaç inancıyla alakalı bir diğer uygulama, ölünün ruhunun selamete ermesi için defnedildiği yere ağaç dikmedir. Mezar taşlarına “hayat ağacı” motifiyle işlenen bu uygulama hakkında ilk bilgiler Hun dönemine aittir. Çinliler, onların ata mezarlarında düzenledikleri kurban törenlerinden sonra kayın ağacı diktiklerini ve böylece kutsal bir orman meydana getirdiklerini söyler²³¹. Hun kültürünü yaşayan, bir Moğol-Türk iştiraki olan ve Çin'in kuzeyinde hüküm süren Tabgaçların,

²²³ Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.124.

²²⁴ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.69.

²²⁵ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C:1, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 2011, s.25.

²²⁶ Chou-Shu adlı Çin kaynağında Kök Türklerin kağanlarını seçmek için ulu bir ağacın altında toplandıklarını ve en yükseğe zıplayan kişiyi kağan seçtiklerini anlatılır. Aktaran: Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, s.192.

²²⁷ Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s. 61.

²²⁸ Kam davullarına ağaç başta olmak üzere, birçok figür çizilirdi. İnsan figürü, kişi, ay, güneş, hayvanlar en sık çizilen figürlerdi. Bkz. İnan, *Eski Dini Tarihi*, s.123-127.

²²⁹ Türklerde ölü asma geleneği İslamiyet'in kabulünden sonra da devam etmiştir. Bu hususta XIV. yüzyıl Türkiye'sini gezen İbn Battuta'nın aktardıkları önemlidir. Manisa'ya giden Battuta şunları söyler: “Şehrin hükümdarı Saruhan adında biridir. Buraya girdiğimizde onu birkaç ay evvel ölmüş oğlunun türbesinde bulduk. Bayram gecesi ile sabahını anne baba bu türbede geçirmişler. Çocuğun cesedi yıkanıp hazırlanmış, kalaylı, demir kaplı tahta bir tabut içine konmuş ve cesetten çıkan kokunun kaybolması için çatısı açık bir kubbeye asılmıştı. Bir süre sonra çatı örülecek, tabut yere indirilecek, üstüne de ölünün elbiseleri örtülecekti.” Bkz. Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Çev. A. Sait Aykut, C:1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s.485.

²³⁰ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s.224-225.

²³¹ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.80.

atalarının mezarlarına kayın ağaçları diktiği, böylece kutlu ormanlar meydana getirdikleri kayıtlarda yer alır²³². Cengiz Han, “Burhan Haldun Dağları”ndaki ormanda avlanırken, dinlenmek için ulu bir ağacın altına oturmuş ve etrafındakilere “*Ölünce beni, bu ulu ağacın altına gömün*” diye vasiyet etmiştir.²³³ Cengiz’in oğlu Ögeday da sağlığında ruhunun selameti için bir çalılık diktirmiş ve dallarının kesilmesini yasaklamıştır²³⁴.

İslamiyet öncesi dönemde yüzlerce yıl hayat sürmesi, dağlardan sonra göğe en yakın nokta olması, kurumuş yani ölse bile ruhunu içinde sakladığı fikriyle kutsallık kazanan ağacın önemi, İslamiyet ile sürmüştür. Doğumdan ölüme, mucizelerden kurban törenine dek belki de hakkında en çok inanış geliştirilen varlık olmuştur. Ağaç inancının neredeyse orijinal haliyle sürmesinde Kuran’ı Kerim’de aktarılan yasak ağaç teması ve tuba ağacının²³⁵ etkili olduğu düşünülmektedir.

8. Ateş İnancı

Eski Türkler ateşi ilahi kökenli görmüştür. Onun, Kök Tengri tarafından ilk insana gökten indirilen biri ak diğeri kara iki taştan olduğuna, bu taşların birbirine sürtülmesiyle oluştuğuna inanmışlardır. Böylece ateşi kutlu saymışlardır. Kendisine atfedilen tanrısal köken ve doğadaki hemen her şeyi yok etmesi, ateşin bir ruh taşıdığı fikrini oluşturmuştur. Zamanla ona karşı sergilenecek davranışlar meydana gelmiştir²³⁶. Su ile onu söndürmek, üzerine tükürmemek, onunla oynamak, üzerine hacetlenmek yasaklanmıştır. Ateşten fal bakmada, günahlardan-hastalıklardan-kötü ruhlardan arınmada, bedeni yakarak ruhu Kök Tengri’ye ulaştırmada sıkça faydalanılmıştır²³⁷.

²³² Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s.8.

²³³ Ayan, *Plano Carpini’nin Moğolistan Seyahatnamesi*, s.80.

²³⁴ Ayan, *a.g.e.*, s.81.

²³⁵ Kuran’ı Kerim’de ilk insan Hz. Adem ve Hz. Havva için cennete yerleştirilmiş ve yasaklanan ağaçtan Bakara, Al-i İmran ve Taha Surelerinde bahsedilmiştir. Ayetlere göre Hz. Adem ve Hz. Havva’ya her şey ihsan edilmiş sadece bir ağaca yaklaşıp meyvelerini yemesi yasaklanmıştır. Bir diğer ağaç motifi olan tuğba ağacıysa Rad suresinde geçen güzellik, iyilik, huzuru ve en güzel en hayırlı şeyleri temsil eden, kimi alimlere göre cennetteki ağaç, kimi alimlere göreyse cennetin Habeşçe ismidir. Bkz. Saliha Ağaç-Menekşe Sakarya, “Hayat Ağacı Sembolizmi”, *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Aralık 2015, C:1, s.7-8.

²³⁶ Yörük, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, s.57.

²³⁷ Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s.52.

Ateşe duyulan saygının tarihi durumu incelendiğinde Kök Türk ülkesini ziyaret eden Bizanslı elçi Zemarchus'un yaşadıkları öne çıkar. Elçi, Kök Türklerin yanına ulaştığında bir Türk heyeti tarafından karşılandığını ve yanlarına gelen kamın sandal ağacı dallarından oluşan tütsü ile kendisini baştan aşağı tütsülediğini, kötü ruhlardan temizlediğini anlatır²³⁸. Zemarchus'un yaşadığı bu durumu Moğollar da tatbik etmiş, kendilerine gelen elçileri, eşyaları yaktıkları iki ateş arasından geçirmişlerdir. Böylece olası büyülerden, tılsımlardan ve kötü ruhlardan korunduklarına inanmışlardır²³⁹.

Temizleyiciliğine inanılan ateşin bir diğer önemli vasfı, ruhun bedenden ayrılarak göğe kolayca varmasını sağlamaktır. Hava gibi bir varlığa sahip olan ruh²⁴⁰, ateşten çıkan dumanla Kök Tengri'nin katına çıkabilir²⁴¹. Akhunlarda²⁴², bazı Kırgız boylarında²⁴³ ve Kök Türklerin kimi dönemlerinde²⁴⁴ ruhun göğe çıkması için ölümlerin ateşle yakıldığı bilinir. Adetin sona erışı, bu geleneği sürdüren Türk topluluklarının göç ettikleri yerlerdeki halklarla kültürel etkileşime geçmesi ve yaşadıkları din değişiklikleriyle gerçekleşmiştir. Son olarak Kırgızlarda görülen adet, onların da terk etmesiyle X. yüzyılda uygulamadan kalkmıştır²⁴⁵.

Eski Türk dininde ateş, inancın önemli bir ögesidir. Halkın ve kamların dualarında mukaddes sayılmış, dirliğin ve düzenin temsilcisi olduğu ifade edilmiştir²⁴⁶. Törenlerde hem kutsanan hem de kutsayan bir varlık olmuştur. Altay Türklerinin dualarında vasıfları sıkça söylenmiştir²⁴⁷. Kök Tengri'ye veya ruhlara

²³⁸ Palaz Erdemir, *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri*, s.49.

²³⁹ Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi*, s.131.

²⁴⁰ Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.125-126.

²⁴¹ Mircea Eliade, *Şamanizm*, Çev: İsmet Birkan, İmge Yayıncılık, Ankara 1999, s.294-295.

²⁴² Gökçen Kapusuzoğlu, "Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: 34, S: 58, Ankara 2015, s.513.

²⁴³ Kırgızların tamamı ölümlerini yakmamakla birlikte, bir kısmının uzun bir süre ölümlerini yaktığı bilinmektedir. Bu konuda Çin kaynaklarından sonraki en eski kaynaklar, Hudud el-Alem ve Gerdizi'nin Zeyn el-Ahbar isimli eserlerdir. Eserlerde, Kırgızların ateşe taptığı ve ölümlerini yaktıkları yer alır. Bkz. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.64, s.78. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2000, s.139; İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.70.

²⁴⁴ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.86; Kapusuzoğlu, *a.g.m.*, s.509.

²⁴⁵ 921 yılında Moğol bir topluluk olan Kitanların baskıları sonucunda Orhun Bölgesinden Tanrı Dağları çevresine göç etmek zorunda kalan Kırgızlar, geldikleri bu yeni bölgede gerek ölümlerini toprağa gömen Türk boyları gerekse İslamiyet'i seçmiş diğer toplulukların etkisiyle bu adeti bırakmışlar ve ölümlerini gömmeye başlamışlardır. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.139.

²⁴⁶ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s.70.

²⁴⁷ İnan, *a.g.e.*, s.67.

yapılan hemen hemen her törende ateş yakılmıştır. Kurbanların sunulduğu ilk varlık, o olmuştur²⁴⁸.

Kök Tengri dininde ilahi bir kökene dayandırılan ateş, Altaylardan Türkiye'ye dek uzanan sahada kendine ait inanç alanı oluşturmuştur. Bu inanç alanı sadece destanlarla, halk inanışlarıyla, günlük hayata dair uygulamalarla ve geçilen yeni dinlerle sınırlı kalmamıştır. Bunlardan taşıp aile kavramına bile etki etmiştir. Öyle ki aile sözcüğü kimi zaman “ocak” sözcüğüyle ifade edilmiştir. İnsanlar yaşadıkları acıları “ocağım söndü”, temennilerini “bacan tütsün, ak duman eksilmesin” sözleriyle anlatmıştır²⁴⁹. Kısacası ateş inancı, kültürün birçok alanında görülmüş ve kendisine köklü bir yuva edinmiştir.

9. Kurban Geleneği

Kurban kesmek, insanın sahip olduğu ve Tanrı'nın lütfu sayesinde edindiği hayvanı ona geri vermesi manasında gerçekleştirilen bir törendir. Kurban edilen hayvan, hem şükran nişanesi olarak hem de ölümden sonraki hayatta, kişinin kendisine eşlik etmesi ve yeni yerinde ihtiyaçlarını karşılaması için kesilmiş, Tanrı'nın yanına gönderilmiştir.

Başta Pazırık olmak üzere Altaylar'daki kurganlardan edinilen bulgularla Türklerin ilk kurban hayvanlarının ren geyiği olduğu anlaşılmıştır. Atın evcilleştirilmesiyle ren geyiğinin yerini at almıştır. İlerleyen dönemde koyun ve keçinin evcilleştirilmesi gerçekleşmiş ve bu hayvanlar da kurban edilmeye başlanmıştır²⁵⁰. Sibirya'da kısıtlı bir alanda yaşayan ren geyiğinin aksine atın, koyunun ve keçinin dünya genelinde yaşayabilmesi, bu hayvanların her iklime adapte olabilmesi onları Türk'ün vazgeçilmez hayvanları statüsüne ulaştırmıştır. Hayvanlar zamanla kültürde önemli yer edinmiştir. At, Türk'ün kanadı sayılmış²⁵¹, keçi ve koyun Türk topluluklarına isim kaynağı²⁵² olmuştur. Bununla birlikte dış

²⁴⁸ İnan, *a.g.e.*, s.66-72.

²⁴⁹ Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s.51.

²⁵⁰ Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s. 187.

²⁵¹ Kaşgarlı, eserinde atın Türk'ün kanadı olduğunu söylemektedir. Onu “e”l sözcüğüyle açıklayan müellif, seyise de el başı denildiğini açıklamaktadır. Yani at, Türk'ün kanadı, seyis ise vilayetin başı sayılmaktadır. Bkz. Kaşgarlı Mahmut, *Divan'u Lugat'it Türk*, C:1, s.48-49.

²⁵² Yörüklerde Kayı Boyuna mensup alt oymaklardan üç tanesinin isminin Karakeçili, Sarıkeçili, Kızılkeçili olması, Türkmenistan'daki Teke adlı büyük bir oymağın varlığı, Doğu Anadolu'da ve

görünümlelerinden etkilenecek damgalar tatbik edilmiş, yazıtlarda hakimiyet sembolü olarak çizilmiş ve at, koyun biçimli mezar taşları oluşturulmuştur²⁵³.

Ölmüş atalara ve yer yüzündeki ruhlara kurban sunma adedinin ilk örnekleri Hunlarda görülür. Kaynaklara göre kağanlarının ölümüyle ordu mensupları büyük bir üzüntü yaşamıştır. Yuğlarda kağanların mezarlarına başta pirinç, kımız, et, şarap olmak üzere çeşitli yiyecek ve içecekler sunmuşlar, onların ruhlarının mutluluğa ermesi için kurbanlar kesmişlerdir²⁵⁴. Gene kaynakların aktardığına göre Hunlar, her yılın beşinci ayında yere ve göğe kurbanlar kesip büyük bir bayram tertip etmişlerdir²⁵⁵. Kesilen kurbanlar atlardan oluşup Kök Tengri'ye, yer-su ruhlarına ve atalara adanmıştır²⁵⁶. M.S. 450'lerde Türklerden büyük bir kalabalık dağda toplanmış ve göğe atları kurban etmiştir²⁵⁷. Kök Türk dönemine ait Çince eserlerde Türklerin her sene, beşinci ayın ikinci yarısında büyük bir şölen tertip ettiği ve bu şöleni Kök Tengri, yer ruhu için kestikleri kurbanlarla başlattıkları anlatılmıştır²⁵⁸.

Türkler, tarihin ilk devirlerinden itibaren kestikleri kurbanların erkek olmasına dikkat etmiştir. Kadınların evlat sahibi olmak için gerçekleştirdiği bazı törenler dışında, dişi hayvan kurban edilmemiştir²⁵⁹. Bu konu, kurganlardan elde edilen bulgularla sabittir. Kazılarda çıkarılan at kemikleri, aygırların kurban edildiğini göstermiştir²⁶⁰. Dede Korkut Hikayeleri'nde kurbanın erkek hayvan olma

Azerbaycan topraklarında kurulan Akkoyunlu ve Karakoyunlu isimli iki Türkmen devletinin varlığı, Türklerin koyun ve keçiyle kendini özdeşleştirdiğinin en açık kanıtlarıdır. Bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s.236-241; Ahmet Annaberdiev-Ekber N. Necef, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s.170-210; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1969, s.199-234.

²⁵³ Gerek ülkemizde gerek diğer Türk ülkelerinde koyun, koç ve at biçimli mezar taşları mevcuttur. Ölümden sonraki yaşantı yerini gösteren mezar taşlarında bu hayvanların şekillerinin kullanılması sadece sosyal ve ekonomik yaşantıdan kaynaklanmaz. Onların kurban ediliyor olması da bir diğer sebeptir. Koyun, koç, at şekilli mezar taşları ve üzerine keçi simgesi çizilmiş taşlar için bkz. Firidun Ağasioğlu, *Taşbaba Türkün Yaddaşı*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2014, s.32-41; M. Abdulhaluk Çay, *Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar Taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983.

²⁵⁴ Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s.190.

²⁵⁵ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.76.

²⁵⁶ İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s.3.

²⁵⁷ Eberhard, *a.g.e.*, s.73.

²⁵⁸ Çinlilerce aktarılan bu bilgi Kök Türklerin kendileri tarafından da belirtilir. Orhun Yazıtları'nda yer-su ruhlarına ve Kök Tengri'ye duyulan saygı açıkça ifade edilir. Onların izni ve yardımları sayesinde Türk halkının yok olmadığı anlatılır. Bkz. Eberhard, *a.g.e.*, s.87; Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C:1, s.34.

²⁵⁹ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s.101.

²⁶⁰ Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s.110-216.

zorunluluğu “attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırmak (kesmek)” ifadesiyle anlatılmıştır²⁶¹.

Eski Türklerin kurbanları kesme biçimi bilinmektedir. Kan kutsal sayıldığı için kurban edilen hayvanların ya beli kırılmış ya da ölünceye dek başlarına vurulmuştur²⁶². Kimi törenlerde de hayvanlar göğsüne atılan çentikle kalpleri sıkılarak kurban edilmiştir²⁶³. Bu işlemler çoğunlukla kayın ağaçlarının altında yapılmıştır. Kurban törenlerinde bir ağaçtan diğer ağaca üzerinde çaputlar bulunan ipler çekilmiştir. Kurban kesilirken bağlanan bu çaputlar kutsal sayılmış, kam dahil kimse onlara dokunmamıştır²⁶⁴. Eski anlamıyla XIX. yüzyıla dek sürdürülen çaput adeti, şifalı olduğuna inanılan bir suyun kenarındaki çalıya asılmış şeritlerle yaşatılmıştır²⁶⁵. Kurban ve çaput bağlama geleneği yakın zamana dek Beşkaza’da ve ülke genelinde nişanlı erkeğin kız tarafına gönderdiği kurbanın boynuzlarına kurdele bağlama şekliyle sürmüştür.

Cenazelerde kurban konusunda dikkat edilen husus, etleri keserken kemikleri kırmamaktır. Dikkatlice çıkarılan kemikler, ruhu barındırdıkları için ya ateşte yakılmış ya da define gömülmüştür²⁶⁶. Ölüyü anmaya yönelik yapılan törenlerde, kurbanların kemikleri toplanıp bir kaba konulmuş ve kayın ağacına asılmıştır. Kesilen atların kafatasları ölüye hizmet etmeleri ve mezarı korumaları için sıriklara geçirilmiştir²⁶⁷. Ünlü Türkolog William Radloff, Altay bölgesine yaptığı gezide bu inanca fazlasıyla şahit olmuştur. Müellif, sıriklar üzerine postuyla tutturulmuş at kafalarına sıkça denk geldiğini eserinde belirtmiştir²⁶⁸.

Eski dinin vazgeçilmezi olan kurban adeti, dini değişimlere rağmen sürmüştür. Örneğin Mani dininde hayvanı kurban etmek yasaktır. Ancak Uygurlar, atla seyahat ederken denk geldikleri kuş sürülerini ve önlerine çıkan canlıları oklarıyla vurarak kurban etmiş, böylece gökten gelebilecek kötülükleri engellediklerine inanmışlardır²⁶⁹.

²⁶¹ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Hikayeleri*, C:1, s.78.

²⁶² İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.12.

²⁶³ Yörükan, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, s.68-70.

²⁶⁴ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s.56.

²⁶⁵ Radloff, *Sibirya’dan*, C:1, s.45.

²⁶⁶ Çoruhlu, *a.g.e.*, 120-128.

²⁶⁷ İnan, *a.g.e.*, s.101.

²⁶⁸ Radloff, *a.g.e.*, s.24.

²⁶⁹ Özkan İzgi, *Wang Yen-Te’nin Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s.60.

Kurban inancı, hayır yapma düşüncesiyle yörede yaşatılır. Kötülükleri, belaları def etmek, Allah'ın rızasını kazanmak için önemli günlerde sadakalık ismi verilen kurbanlar kesilir. Ölünün ruhu içinse ismini Arife Günü'nden alan arifelik kurbanı kesilir. Onun, öteki dünyada merhumu veya merhumeyi huzura kavuşturacağına, Sırat Köprüsü'nden geçireceğine inanılır.

At, koyun, keçi kafası asma geleneği, kişiyi veya bulunduğu yeri koruyacağı inancıyla eski haliyle yörede sürer. Atların veya sadakalık olarak kesilen koyunların, keçilerin kafatasları nazardan, kötülüklerden koruması için sırıklara, ağaçlara asılır (Fotoğraf 3-4). Kök Türkler döneminde tatbik edilen mayıs ayının ikinci yarısında ata mezarlarını ziyaret etme ve onlar için kurban kesip sonrasında dağa çıkıp şölen yapma davranışı, köylerde Hıdrellez Bayramı'nda aynı şekilde uygulanır.



Fotoğraf 3: Bağlıağaç Köyü'ndeki ağaca asılı kuru kafa²⁷⁰



Fotoğraf 4: Arsa Köyü'ndeki ağaca asılı kuru kafa

10. Eski Türklerde Yön ve Renk Anlayışı

Türk hakimiyet anlayışında, dünyanın ve düzeninin Türkler için yaratıldığına inanılırdı. Kainatta ve dünyada meydana gelen her hadise, nizama ve kanuna

²⁷⁰ Yörede kurban veya sadaka için kesilen hayvanların kafataslarını asıldığında o bölgenin nazardan, cin ve şeytandan korunacağına şeklinde inanış vardır. Esasında bu durum, eski Türk dinindeki kurbanın kişiyi koruduğu düşüncesinden başka bir şey değildir.

uygunluğa göre olmaktadır. Türklerse bu nizamı sağlamak, kanunları uygulamakla yükümlüdür²⁷¹.

Yazıtlarda ve birincil el eserlerde kendisini ziyadesiyle ortaya koyan bu düşünce, dünyanın sınırlarının tayin edilmesini kolaylaştırmak için dört yön kavramını oluşturmuştur. Kavram zamanla inanç boyutuna varmıştır. Gerek İslamiyet öncesi dönemde gerekse günümüzde, kurbanlıkların başlarının döndürüldüğü istikametten mezarlara, çadırın kapısının açıldığı kısımdan idari taksimata kadar yön anlayışı kendisini göstermiştir²⁷².

Yön anlayışının görüldüğü somut örneklerin başında “üy”, “öy”, “alacık” isimleriyle bilinen geleneksel Türk çadırının tavanında rastlanır. 28 dilimden oluşan bu tavan, yedişerli parçalardan meydana gelmekte ve her grubun birleşim noktaları + işaretine benzeyen dört yön damgasını oluşturmaktadır²⁷³.

İnancın temsili niteliğindeki damgaya kam davullarında da rastlanır. Davulun ön yüzeyinde dört yönü temsil eden damga yani “tüngür iyesi” bulunur. Davul ruhu sayılan damga, kamın dünyanın dört bir yönündeki ruhlarla iletişime geçtiğini sembol eder²⁷⁴.

Türklerde yön anlayışı kaynaklarla sabittir. Çin yıllıklarına göre Türk kağanlarının çadırlarının kapısı doğu yönündeydi. Çadıra buradan girip çıkarlardı. Bunu ülke üzerine doğan güneşin doğudan doğmasından dolayı yapmaktaydılar²⁷⁵. Kurulan Türk devletleri doğu-batı ve kuzey-güney şeklinde bölümlere ayrılmakta, idare olunan halksa yönlere bağlı olarak ak ve kara şeklinde adlandırılmaktaydı²⁷⁶. Kumanlara ait Deşt-i Kıpçak sahasındaki bazı mezarlara dört yönü temsil eden göğe doğru dikilmiş dört balbal koyulmaktaydı. İnanç, çadır içinde de sürmekteydi. Çok eşli Moğol ailelerinde, ilk eş batıya son eşiyse doğuya oturmaktaydı²⁷⁷. Çadırda kımız içilirken ilk kase tutulduğunda, dört yöne saygı amacıyla çadır sahibi dizini yere üç defa vurmakta, ardından kımızın bir miktarı havayı temsilen doğuya, suyu

²⁷¹ Necef, *İnanc Yaddaşı*, s.45.

²⁷² W. Barthold, “Türklerde ve Moğollarda Defin Meselesine Dair”, Çev. Abdülkadir İnan, *Belleten*, C:11, S:43, Temmuz 1947, s.534-536.

²⁷³ Necef, *İnanc Yaddaşı*, s.42.

²⁷⁴ Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s.58-59.

²⁷⁵ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, s.22.

²⁷⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.271-274.

²⁷⁷ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.33.

temsilen batıya, ölüleri temsilen kuzeye, ateşi temsilen güneye doğru dökmekteydi²⁷⁸.

Yön anlayışının ifade edildiği bir diğer yöntem mevsimler ve renklerdi. Çin yıllıklarına göre eski Türkler ilkbaharı doğunun, sonbaharı batının, kışı kuzeyin, yazı ise güneyin mevsimi görüyorlardı²⁷⁹. Hunlarda siyah renk kuzeyi, kırmızı güneyi, boz doğuyu, beyaz batıyı; Kök Türklerde yağız renk kuzeyi, koyu boz güneyi, açık boz doğuyu, beyaz batıyı; Uygurlarda siyah kuzeyi, kırmızı güneyi, mavi doğuyu, beyaz ise batıyı temsil ediyordu²⁸⁰.

Yön anlayışının en sıkı uygulandığı noktalardan birisi mezarlar olmuştur. İslamiyet öncesi dönemde mezarlar yer yer kuzey ve güney istikametli hazırlanmakla birlikte çoğunlukla doğu-batı istikametinde kazılmış, ölüler sağ omzu üzerine yatırılıp yüzünün baktığı yön ayarlanmıştır. Örneğin Altaylarda bulunan Proto Türklerle ait kurganlarda, başları doğu yönünde çevrilmiş yetişkin bedenleri²⁸¹, gene aynı bölgede Hun ile Kök Türk dönemi arasına tarihlenen Kamen Kurganı'nda kafası batıya çevrilmiş çocuk iskeletlerine rastlanmıştır²⁸². Ayrıca Hun dönemine ait Kaldjin VI ile Ak-Kol I kurganlarında mezar çukurları, doğu batı yönünde tertip edilmiştir²⁸³.

Tarihin çeşitli dönemlerine ait doğu-batı yönlü uzatılmış ve yan yatmış pozisyonunda koyulan mevtalar ile bu istikamette hazırlanmış mezar çukurlarında²⁸⁴ kendini gösteren yön anlayışı yörede sürmektedir. Mezarlar doğu-batı istikametinde kazılmaktadır. Ölü, yüzünün Kible'ye bakması için sağ omzu üzerine yatırılmakta, yüzü güneye çevrilmektedir. Bu davranışın kaynağı, İslam Hukuku'na dayandırılmakla birlikte eski geleneklerden kaynaklanabileceği ihtimali de unutulmamalıdır.

²⁷⁸ Rubruk, *a.g.e.*, s.34.

²⁷⁹ Ziya Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1991, s.27.

²⁸⁰ Salim Küçük, "Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı", *Bilig Dergisi*, Kazakistan 2010, S:54, s.195.

²⁸¹ Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s.146.

²⁸² Çoruhlu, *a.g.e.*, s.48.

²⁸³ Çoruhlu, *a.g.e.*, s.54.

²⁸⁴ Çoruhlu, *a.g.e.*, s.343-398.

11. İslam Hukuku'na Göre Ölüm ve Mezar Anlayışı

Ölüm ve ölümden sonraki yapılacak işlere dair tüm dinlerde tutumlar geliştirilmiştir. Bugün Türk topluluklarının büyük çoğunluğunun inandığı din olan İslamiyet'te de ölüm ve ölüm sonrasına dair bilgiler ve tutumlar mevcut olmuştur.

Kur'an-ı Kerim'de ölüm kavramı, yaşatmanın karşıtı olan "imate" (canlının hayatına son verme) ve "teveffi" (ruhunu kabzetme) sözcükleriyle ifade edilmiştir. Yirmi bir ayette "imate", iki ayette kaza-i mevt (birinin ölümüne hükmedip bunun gerçekleştirilmesi) ve on iki ayette "teveffi (ruhun alınması)" Allah'a atfedilmiştir. Altı ayette ölümün gerçekleşmesinin meleklerce, bir ayetteyse Azrail tarafından yapılacağı belirtilmiştir. Ölüm, eğitim ve sınavdan ibaret görülen yeryüzündeki yaşamla bu sınavın sonuçlarının değerlendirileceği ebedi yaşama ulaşmada bir araç sayılmıştır. Bu sebeple ölüm yaklaşık yirmi ayette "lika" yani Allah'la buluşmak kavramıyla anlatılmıştır²⁸⁵.

Kuran'da insanın doğması kadar ölümün de doğal bir olay olduğu ayetlerle belirtilmiştir. Mezar uygulamaları ise başta Kuran'daki ayetler olmak üzere Hz. Muhammed'in sünnetleri ve alimlerin görüşlerinden oluşan İslam Hukuk'uyla belirlenmiştir.

İslam Hukuku'nda ölüm hususunda cenazelerin çabucak kaldırılması esastır. Ölümün gerçekleştiği gün gündüzse eğer defin, aynı günde yapılmalıdır. Akşam veya gece meydana gelen ölümlerde cenazeyi ertesi gün kaldırmak esastır²⁸⁶.

Defnedilen ölünün yatırılacağı pozisyon konusunda mezhepler arasında farklılıklar göze çarpar. Hanefiliğe göre²⁸⁷ kişinin başı batıya, ayakları doğuya gelecek şekilde konulmalı ve kabir içine yerleştirilmesinden sonra sağ omzu üzerine yatırılıp yüzü kıbleye doğru çevrilmelidir. Uygulama Hz. Muhammed'e ait bir

²⁸⁵ Aktaran: Salime Leyla Gürkan, "İslam'da Ölüm", *İslam Ansiklopedisi*, C:34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s.34.

²⁸⁶ Youssef Ragheb, "Yalancı Ölümler ve Diri Diri Gömülenler", *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*, C:2, Ankara 1996, s.61.

²⁸⁷ Hanifilik mezhebi, Türk toplulukları arasında en yaygın olan mezheptir. İctihatlarına baktığımızda mezhebin görüşlerinin azımsanmayacak bir kısmının (başta mezar adetleri) İslamiyet Öncesi Türk Kültürü ile uyduğu görülür. Mezhep, kurucusu Ebu Hanife'nin fikirlerine dayanır. Irak'ın Kufe şehrinde doğan alimin etnik kökeni tam olarak bilinmemektedir. Tarihçilerin bir kısmı onun Türk kökenli olduğunu düşünmektedir. Ebu Hanife'nin hayatı için bkz. Mustafa Uzunpostalcı, "Ebu Hanife", *İslam Ansiklopedisi*, C:10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s.131-138.

sünnete dayandırılmaktadır. Buna göre, kişi ölüm belirtilerini yaşamaya başladığında sağ tarafına yatırılmalı, yüzünün kibleye bakması sağlanmalıdır²⁸⁸.

Toplumumuzda hala sıkça görülen bir diğer adet olan ölünün arkasından ağıt yakma geleneği konusunda fıkıhçılar ve alimler ortak bir görüş bildirir. Hadislerde Hz. Muhammed'in can vermekte olan çocuğu İbrahim'i kucağına alıp öptüğü ve ağladığı anlatılır. Ancak İslam'dan önceki dönemde sıkça görülen çılgınca ağlamalar ve ağıtlar yasaklanmıştır. Buna kaynak olarak Hz. Muhammed'in "*ölü, ailesinin ona ağlaması yüzünden azap çeker*" sözü gösterilir²⁸⁹.

İslam Hukuku'nda ölüm ve mezar adetleri konusunda ortak görüşe varılan husus ölülerin yıkanması ve kefenlenmesidir. Hz. Muhammed kefenlenmeyi emretmiş ve detaylı bir şekilde tarif etmiştir. Kefenlenecek yerler konusunda mezhepsel bazı farklılıklara rağmen ortak görüş savaşta şehit olanlar dışında yekvücut halinde can veren herkesin yıkayıp kefenlenmesi gereğidir. Yıkama ve kefenlemeyi kadını kadının, erkeği erkeğin gerçekleştirmesi şartı vardır²⁹⁰.

İslamiyet'te mezarlar, üzerinde titizlikle durulan bir konudur ve bazı yasaklarla sınırları belirlenmiştir. Mezarların gösterişli olması yasaklanmıştır. Buhari'deki rivayete göre bunun sebebi yalnızca Allah'a ibadet edilmesi esasını korumaktır. Hz. Ayşe'den nakledilen rivayete göre Hz. Muhammed "*Allah, peygamberlerinin kabrini mabet haline getiren Yahudi ve Hristiyanlara lanet etsin*" demiştir. Müslim'den nakledilen bir hadise göre Hz. Muhammed'in oğlu İbrahim'in kabrini düz olarak kapatmış ve üzerine çakıl taşı koyup su dökmüştür. Cabir'den nakledilen rivayetteyse Hz. Muhammed kabrin kireçle yapılmasını, kabir üzerine oturulmasını, kabir üzerine bina ve kubbe yapılmasını kesin olarak yasaklamıştır. İslam alimleri bu bilgiler ışığında kubbeli bina yapılmasının, mezar taşına kişiyi öven veya kaderinden şikayet eden yazılar yazılmasının haram olduğu kararına varmışlardır. Alimler mezar yapısının İslam'a göre, yerden bir iki karış yükseltilmesini, deve hörgücü şeklinde olmasını ve etrafının gösterişsiz bir şekilde kerpiçle çevrilmesini uygun olacağını söylemişlerdir. Bununla birlikte İslamiyet'te

²⁸⁸ İslamiyet'in ilk dönemlerinde bu sünnetin uygulanışına dair en büyük veri Hz. Fatma'ya atfedilen rivayettir. Onun vefatından önce böyle yaptığı ve can verdiği rivayet edilmektedir. Bir diğer veri ise Şafii mezhebinde gizlidir. Şafiilerde ayaklar kibleye gelecek şekilde ölüyü sırt üstü uzatmak ve başı biraz kaldırmak gerekmektedir. Bkz. Hayreddin Karaman, "Ölüm, Ölü, Defin ve Merasimler", *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*, C:1, Ankara 1996, s.4.

²⁸⁹ Karaman, *a.g.m.*, s.5.

²⁹⁰ Karaman, *a.g.m.*, s.5-6.

israfın her türlüşünün yasak olması sebebiyle de türbeler ve gösterişli mezarlar doğru sayılmamıştır²⁹¹.

Mezarın boyutu konusu net değildir. Hz. Muhammed'in geniş tutulmasını söylediği aktarılır. Onun vefatıyla birçok tartışma çıkmış ve mezhepsel farklılıklar meydana gelmiştir. Hanefilikte; günümüzdeki 2 metre uzunluk, 1 metre derinlik uygulanmıştır. Malikilikte, mezar çukurunun bir dirsek boyu kadar yani 60 cm civarında bir derinlikte olması kuralı uygulanmıştır. Şafilerdeyse kötü kokuların yayılmasını önlemek ve insan veya yırtıcıların cesede ulaşmasını engellemek için 2-2,5 metre derinlik şartı koşulmuştur. Hanbelilerde çukurun dik durulduğunda göğüs hizasına gelecek derinlikte olması yeterli sayılmıştır. Şiilerde, kama veya köprücük kemiği seviyesinde derinlik yeterli görülmüştür²⁹².

Cahiliye Devri'nde kadınların eşleri öldüğünde bir yıl boyunca mağaraya veya kulübeye kapatılıp tecrit edilmesinden dolayı ölünün arkasından uzun süreli tutulan yas, Hz. Muhammed tarafından kesin olarak yasaklanmıştır. Kişinin hatırasına hürmeten yakın akraba için üç gün, ölen koca için dört ay on gün yas tutma uygun sayılmıştır. Ancak bu süreçte kişinin kendisine eziyet verecek davranışlarda bulunması, gözleri kuruyacak kadar ağlaması, psikolojik sorunlar yaşamasına sebep olacak kadar kederlenmesi kesin olarak yasaklanmıştır²⁹³.

İslamiyet'te mezarlarla sınırları net çizilen ilgili bir diğer husus, kabir ziyaretlerdir. Hz. Muhammed'in İslamiyet'in ilk yıllarında, Cahiliye Devri putperest inançlarını çağrıştırabileceğinden dolayı kabir ziyaretlerini yasaklamıştır. İlerleyen yıllarda halkın İslamiyet'e uymasıyla izin verdiği ve "*Sizi kabirleri ziyaretten men etmiştim. Artık şimdi onları ziyaret ediniz, çünkü bu size ahireti hatırlatır*" dediği İslam alimlerinin eserlerinde yer almıştır. Kendisinin annesinin mezarını ziyaret ettiği konusunda rivayetler vardır. İslam Hukuku'na göre mezar ziyaretleri, dine aykırı ve şirk oluşturacak davranışlarda bulunulmadığı sürece uygundur. Çünkü, ziyaretler kişiye ölümü ve ahireti hatırlatmakta; ziyarette edilen dualar ile insan dini duyguları yoğun yaşamakta ve mezar ziyareti vesilesiyle okunan dua ve ayetlerden ölümler kişinin faydalanıp yalnızlıklarının giderileceği düşünölmektedir. Ziyaretlerde

²⁹¹ Karaman, *a.g.m.*, s.7; Aziz Doğanay, "Sultan II. Murad'ın Vasiyetnamesinin Mezar Mimarimize Tesiri", *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, Mezarlıklar Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s.100-101.

²⁹² Ragheb, "Yalancı Ölümler ve Diri Diri Gömülenler", s.18.

²⁹³ Karaman, "Ölüm, Ölü, Defin ve Merasimler", s.10.

kabri öpmek, mezar taşına veyahut toprağa yüzünü gözünü sürmek, etrafında tavaf etmek ve ölüden isteklerde bulunmak aykırı görülüp kesin olarak yasaklanmıştır²⁹⁴.

Ölüm konusunda ortak görüşe varılan bir diğer konu ölü arkasından yapılan hayırlar ve ibadetlerdir. Bunlar, sevabı ölüye bağışlamak niyetiyle yapıldığı sürece uygun sayılmıştır. Ancak mezarda kurban kesmek, mum dikmek, adak yapmak gibi hareketler büyük günahlardan sayılmıştır. İbadet amacıyla ölen kişi için üçünde, kırkında, elli ikisinde, yıl dönümünde evde veya mezar başında toplanmak, yemek dağıtarak onu anmak, sevabına dağıtmak asla uygun görülmemiştir²⁹⁵.

²⁹⁴ Karaman, *a.g.m.*, s.11.

²⁹⁵ Karaman, *a.g.m.*, s.15.

II. BÖLÜM

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK KÜLTÜRÜ'NDE MEZARLAR VE BEŞKAZA'DAKİ YANSIMALARI

1. İslamiyet Öncesi Türk Mezar Yapıları

İslamiyet öncesi dönemden günümüze ufak değişikliklerle ulaşan mezarlar sahip oldukları formlar, baş ve ayakucunda yer alan taşların biçimleri, üzerinde bulunan ölüm tarihi, şahıs adları, lakaplar, unvanlar ve damgalarla tarih bilimi için önemli kaynaklardır.

İçlerinden çıkan arkeolojik buluntularla İslamiyet Öncesi Türk Tarihi'nin aydınlatılmasında büyük bir öneme sahip olan mezarlar, beşeri sebeplerle meydana gelmişlerdir. Ölüm karşısında Türkler, cesetleri ne yapacaklarını kestirememiştir. Bu sebeple kimi zaman yakmışlar, kimi zaman yüksek kayaların tepesine bırakarak yırtıcı kuşlara parçalatmışlar, kimi zaman da ağaçlara asmışlardır. Ancak tüm bu eylemlerin yetersizliğini gören Türkler, kendilerinden doğan veya diğer milletlerden edindikleri fikirle ölüyü toprağa gömmeye başlamışlardır. Oluşan bu yeni durum sayesinde ölenin hem bulunduğu yer bilinmiş hem de anısı yaşatılmıştır²⁹⁶.

Türklerde mezar geleneği kurganlarla başlamıştır. Bu yapıların ilk dönem örnekleri derin hazırlanmış çukurlar şeklindedir. Bu çukurlar gelişen teknolojiyle daha sonra kompleks bir yapıya dönüşmüştür.

Türkçe bir kelime olan kurgan sözcüğünün yazılı bir eserde ilk kullanımına, XIV. yüzyıla ait bir Venedik el yazması olan Kıpçak Dili Sözlüğü'ndedir (Codex Comanicus). Sözcük, eserde “höyük, mezar tepesi, toprak yığını” şeklinde açıklanmıştır²⁹⁷.

XVIII. yüzyılda Türkistan'da başlayan Rus işgaliyle başta Ruslar olmak üzere Batılı bilim adamları kurganları yakından incelemeye başlamıştır. Bu araştırmalar neticesinde, sözcük bilimsel literatüre girmiştir. Türkiye ve Azerbaycan Türkçeleri'nde “kurgan” şeklinde ifade edilen sözcük, Başkurt ve Tatar şivelerinde

²⁹⁶ Metin Heseki, *Plastik Açından Türk Mezar Taşları*, İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, İstanbul 1977, s.5.

²⁹⁷ Talat Tekin, “Tatarca ve Başkurtçada Labial (Dudak) Ünlü Değişiminin Tarihi Üzerine”, *Türkbilgi Dergisi*, S:25, Ankara 2013, s.121.

“kurğan”, Uygur ve Kazak Türkçelerinde “korğan/oba, Kırgız Türkçesi’nde “korğan”, Özbeklerde “korgan”, Türkmenistan Türkçesi’nde “gorğan/depe” olarak söylenir. Arap coğrafyacısı Belhi’den öğrendiğimize göre, Kırgız Türkleri mezarlarına “tepe” anlamına gelen bir sözcük kullanmıştır. Mezar yapıları incelendiğinde, gerçekten de birçoğunun üstünde gömü alanına ulaşmayı engellemek için yapılmış tepeler bulunur²⁹⁸.

Mançurya’dan Macaristan’a dek uzanan Türk Bozkır Sanatı’nın²⁹⁹ önemli bilgi depolarından birisi kurganlardır. Onlar, sadece içindeki eşyalarla değil bu eşyalarda yer alan tarihsel bilgilerle İslamiyet öncesi dönemin aydınlatılmasında önemli yere sahiptir³⁰⁰.

Kurganlar, yer üstünden bağımsızlık gösteren mezarlar değildir. Birbirine bağlı bölümlerden oluşan ve eski Türk dininin taşıyan özelliklerdedir. Dış görünüşleriyle kubbeli çadıra benzerler. Toprakta yer alan dış yüzey çadırın kubbesini yani göğü simgeler. Toprak altındaki defin alanıysa “ev”dir ve “ölü evi” şeklinde adlandırılmaktadır³⁰¹.

Kurganların ölü evi olduğu, Çin kayıtlarında yazılıdır. VI. yüzyıla ait bir kayıta, Kök Türkler hakkında şunlar aktarılır: “*Onlar, ölülerini derin bir çukurdaki mezara gömerler. Mezar üzerinde kurulan yapının duvarlarına ölünün resmini, hayatında yaptığı savaşları çizerler. Bu ölü ömründe bir adam öldürmüş ise mezar taşına bir taş koyarlar. Bazı ölülerin mezarında bu taşlar yüze hatta bine yakın olur. Atlar ve koyunlar kurban edilir. Ardından kafaları kazılar üzerine konur*”³⁰².

Çinlilerin bahsettiği bu durum Orhun Yazıtları’nda anlatılır. Bilge Kağan’ın ölen kardeşi Köl Tigin için başta süslemeciler olmak üzere çeşitli sanatçılar getirttiği ve kurganın üzerine “bark” ismi verilen ev yapıları inşa ettirdiği, yazıtlarda detaylı bir şekilde işlenir³⁰³.

²⁹⁸ Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s.22-30.

²⁹⁹ Çoruhlu, *a.g.e.*, s.15.

³⁰⁰ İslamiyet öncesi dönemin aydınlatılmasında başta Çin olmak üzere komşu devletlerin tarihi kayıtları ve kurganlardan çıkarılan buluntular en önemli paya sahiptir. Türk Tarihi’nin çeşitli dönemlerine ait kurganlardan çıkan materyaller için bkz. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.32-392.

³⁰¹ Yaşar Çoruhlu, “Kurgan ve Çadır (Yurt)’dan Kümbet ve Türbeye Geçiş”, *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, Mezarlıklar Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s.49.

³⁰² Liu Mau Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s.22.

³⁰³ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.23.

Mezar evi konusu, Papaz Rubruk eserinde detaylarıyla anlatır. Müellif, XIII. yüzyılda eski Türk dini inancında olan Kuman Türklerinin mezarlarının üzerine tepe yaptıklarını, mezarların üzerine doğuya bakan ve karnının üzerinde elinde bir kase tutan heykel diktiklerini söyler. Müellif, zenginlere ait mezarların piramit şeklinde tepelerden veya küçük evlerden oluştuğunu, bu evlerin genellikle tuğla veya taştan yapılmış olup evlerde merdivenlerin bulunduğu, dış görünümünün yuvarlak veya kare şeklinde tasarlandığını söyler³⁰⁴.

Kurganların hakkında en eski örnekler, M.Ö. 4000'lere ait olan İsakova'daki mezarlardır. Basit yapılı çukurlar şeklinde olan ve bugünkü örneklere benzeyen bu mezarlara, ölümler cenin pozisyonunda konulmuştur. Mezarlar, planları sebebiyle kurganların emekleme dönemini simgeler³⁰⁵. İsakova'daki örneklerden sonra Afanasyevo Kültürü'nün izlerini taşıyan, M.Ö. 3000'lere tarihlenen Balıktuyul, Yelo, Yelo-Bashi, Kara-Koba'daki mezarlar gelir. Çoğunlukla 4-5 metrekarelik alana sahip olan bu mezarlar, çok derin değildir. Ölümler genellikle güneydoğu-kuzeybatı yönlü yatırılmıştır. Mezarların etrafı taş yığınlarıyla halka şeklindeki çevrilmiş ve ortadaki ana kısmı olası saldırıları (define kazısı gibi) engellemek için taş levhalarla örtülmüştür. Basit tepecikleri andıran bu taş yığınlar, ilerleyen yüzyıllarda kurgan tepelerinin oluşmasına öncülük etmiştir. Bu dönemle birlikte mezarların içyapılarına tomruk yığınlarından oluşmuş ağaç lahitler koyulmuştur. Tomruklar, ölünün defnedildiği esas kısmı yani mezar odasını oluşturmak ve toprağın çökmesini engellemek için çukura sırayla dizilmiştir³⁰⁶.

M.Ö. 1700-1200 yıllarına gelindiğinde Andronova Kültürü ile mezar yapılarında gözle görülür bir taş işleciliğinin başladığı görülür. Yukarı Yenisey'den Batı Kazakistan'a dek yayılım gösteren bu kültürde mezarlar, önceki dönemin etkisiyle ilk yüzyıllarda yuvarlak inşa edilmiş, daha sonraları kare ve dikdörtgen şekilde yapılmıştır. Bir önceki döneme göre defin odaları genişletilmiştir. Mevta, eşyalarıyla kurban edilen hayvanların kemikleriyle gömülmüştür. Bazı mezarlarda ölünün yakıldığını gösteren kül kapları vardır. Ancak mezarların genelinde mevta,yekvücut halinde ağaç lahitlere defnedilmiştir. Andronova Kültürü'nün başlarında tek odadan oluşan mezarlar, M.Ö. 1200'lere doğru değişim

³⁰⁴ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.43.

³⁰⁵ Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s.68.

³⁰⁶ Çoruhlu, *a.g.e.*, s.68-70.

göstermiş ve kompleks yapılar halini almıştır. Bu yapılar, taş ve ahşap malzemeyle oluşturulmuş çok katlı mezarlar şeklinde hazırlanmıştır. Defnedilenlerin fazlalığı ve kurganlara daha fazla kıymetli eşya koyulması nedeniyle mezarların dış yüzeylerine büyük tepeler yapılmıştır³⁰⁷.

Andronova Kültürü'nün sonlarına doğru meydana gelen Karasuk Kültürü ile mezar yapılarında ve ölüleri gömme şeklinde değişim başlamıştır. Bu dönemle mezar odaları büyük odalara dönüşmüştür. Tomruk yığınlarının altına ince taşlardan oluşan odalar inşa edilmiştir. Bu sayede odaların basınca karşı dayanıklılığı arttırılmıştır. Kazı alanının kenarlarına kuşatma duvarları yapılarak daha sonra meydana gelebilecek olası çökmeler engellenmiştir. Ölüler, kuzeybatı-güneydoğu veya güneybatı-kuzeydoğu yönlü defnedilmiştir. Bu kültürle mezarların içine ölü için öteki dünyada gerekli olabilecek yiyecek-içecek, kap, testi ve bıçak gibi nesnelere konulmaya başlanmıştır³⁰⁸.

M.Ö. 800'lere gelindiğinde bir Proto-Türk Kültürü olan ve Hunlar ile tüm Asya'ya yayılan Tagar Kültürü ile kurganlar üzerinde önemli değişimler görülür. Bu kültür dönemiyle erkek savaşçılar için gösterişli kurganlar hazırlanmıştır. Kimi yerlere çoklu mezarlar inşa edilmiştir. Kurganlar aynı planla uygulanmakla birlikte etrafları taş parçalarından oluşan alçak parmaklıklar veya duvarlarla çevrilmiştir. Toprak yüzeyinin orta kısmına, mezarı koruması için suni büyük tepeler yapılmıştır. Yer altında defin odasına giden koridorlar ve tavanların yapılmıştır. Kurganlar, dış yüzeyleriyle çoğu kez orta veya büyük ölçekli inşa edilmiştir. Ayrıca bu dönemle Hakasya'daki "Büyük Salbık Kurganı" başta olmak üzere, Mısır'daki piramitler gibi devasa kurganlar da yapılmıştır. Tagar Kültürü ile oluşan büyük taşları kurganın etrafına dizme anlayışı dikilitaş geleneğinin başlangıcı olmuştur³⁰⁹.

Tagar Kültürü ile kurgan yapılarında oluşan değişim, ölüyü gömme adetine de etki etmiştir. Özellikle Pazırık Kurganları'nda bu etki net bir şekilde görülür. İnşa tekniğinin gelişmesiyle ağaç kütüklerle oluşturulan mezar odaları genişletilmiş ve daha sağlam hale getirilmiştir. Ölüler, üzerlerinde hayvan kabartmalarının olan, tabut

³⁰⁷ Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s.77-85.

³⁰⁸ Bu dönemle başlayan ölüne yanına kap koyma adeti, İslamiyet'in kabulüyle devam etmiştir. Yörede ölüne yanına susadığı inancıyla mezar taşının yanına testi koyulur. Bkz. Çoruhlu, *a.g.e.*, s.97-100; Nejat Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1972, s.7.

³⁰⁹ Çoruhlu, *a.g.e.*, s.102-105.

görevi gören ağaç lahitlerle gömülmüştür³¹⁰. Bu dönem birlikte ölülerin başlarının doğu istikametinde konulması ve kafalarının boyundan kaldırılarak yüzlerinin batıya bakacak şekilde yerleştirilmesi başlamıştır³¹¹. Kurgan alanlarının büyümesi ve inşalarının uzun sürmesi nedeniyle cesetler kimi zaman yakılmıştır. Bununla birlikte olası bozulmaları engellemek için cesetler kimi zaman mumyalama işlemine tabi tutulmuştur. Tagar Kültürü ile ilk kez görülen ölüyü mumyalama işlemi sadece bu dönemle sınırlı kalmamıştır. Türkiye Selçukluları dönemine dek Türk mezarlarında sıkça uygulanmıştır³¹².

Hun ve Kök Türk dönemlerine geldiğinde, kurganlarda Tagar Kültürü'nün yoğun izleri devam eder. Kök Türkler döneminde kültürün etkisiyle kurganlar iç kısmında üzerinde tasvirler olan freskli koridorlar, huş, ardıç, katran ağacından kütüklerden yapılan tavanlar ve mezar odası bağlantıları, kademeli dizilmiş taş duvarlar, çakıl taşlarından meydana gelen ve keçeyle örtülmüş zeminden oluşur. Taşıdıkları bu özelliklerle kurganlar adeta yeraltı evlerine dönüşmüştür³¹³. Ağaç lahitler bu kültürle ikili tabuta dönüşmüştür³¹⁴.

³¹⁰ Diyarbakirli, *a.g.e.*, s.15-19.

³¹¹ Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s.121-145.

³¹² Türk mumyalama geleneği oldukça basit yöntemlere dayanıyordu. İşleme önce iç organların çıkarılmasıyla başlanıyordu. Bu mesele hallolunca ölenin kafatası açılıp beyin çıkartılıyordu. Kafatasındaki boşalan yere çam kozalağı, ot, toprak dolduruluyordu. Kesilen yerler, at kılından mamul kalın iplerle dikiliyordu. Vücutta çürümeyi önlemek için açtıkları derin yarıklara özel bir karışım zerk ediliyor ve ölü defnediliyordu. Bkz. Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, s.65-67; Alim Karamürsel, "Türklerde Mezar Geleneği", *Türkler Ansiklopedisi*, C:3, Ankara 2002, s.76-79.

³¹³ Yaşar Çoruhlu, *a.g.e.*, s.110-223.

³¹⁴ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.76.



Fotoğraf 5: Moğolistan Har Yamaatyn Gollük’de bedizli bir Türk kurganı.³¹⁵



Fotoğraf 6: Altaylar Buguzun’daki balbal sıralı kurgan alanları.³¹⁶

³¹⁵ Д. В. Кубарев, Старая турецкая Скульптура на юге Сибири, Издательство СО РАН, Новосибирск, 2013, s.10.

³¹⁶ Кубарев, Старая турецкая Скульптура на юге Сибири, s.11.



Fotoğraf 7: Begazı'daki Türk kurganı³¹⁷



Fotoğraf 8: Begazı'daki Türk kurganları³¹⁸

³¹⁷ <http://silkadv.com/en/content/begazy-necropolis> Erişim Tarihi: 22.12.2016

³¹⁸ <http://silkadv.com/en/content/begazy-necropolis> Erişim Tarihi: 22.12.2016



Fotoğraf 9: Kızıl Shin, Altaylar'daki ağaç lahitli kurgan defin alanı³¹⁹

Uygurlar döneminde kurgan kültürü bir süre daha devam etmiştir. Selenga Irmağı kıyılarında ve Moğolistan'ın çeşitli yerlerinde kendilerinin “kereksuri” şeklinde adlandırdığı, halka biçimli kuşatma duvarlarının bulunduğu taş kurganlar vardır. Yapılan radyokarbon testleriyle mezarların VIII.-IX. yüzyıllara ait olduğu anlaşılmıştır³²⁰. Ancak Türklerde kurgan geleneği yaşanan din değişimiyle 10.yy dan itibaren sona ermiştir..

762 yılında Çin üzerine gerçekleştirilen Lo-Yang Seferi, Uygur Türklerinin dini ve kültürel hayatında önemli bir değişime yol açmıştır. Hristiyanlık, Mazdeizm ve Budizm karışımı bir din olan Mani dini, Uygur kağanı tarafından kabul edilmiştir³²¹. Öğretilerinden oluşan bu yeni dinle Uygurlardaki konar-göçer yaşantı ve kurgan kültürü sona ermiştir. Yerleşik hayatla birlikte mevtalar “stupa” adı verilen yapılara defnedilmiştir.

Türk çadır sanatının izlerini taşıyan stupalar, yayvan bir çatıya sahip kubbeli mimarilerdir. Duvar ile kubbe arasında bağlantıyı sağlamak için aralarında tromp veya “Türk üçgeni” adıyla bilinen bağlantılar kullanılmıştır. Üçgenin altındaki gövdeyse mezarın bulunduğu alanı oluşturmuştur. İlerleyen senelerde stupa

³¹⁹ Кубарев, Старая турецкая Скульптура на юге Сибири, s.13.

³²⁰ Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s.257.

³²¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.133.

mimarisinin türbelere de uyarlanması, stupalara Türklerin ilk türbeleri olma vasfını kazandırmıştır (Fotoğraf 10-11)³²².



Fotoğraf 10: Uygur dönemine ait Kaşgar'daki bir stupa³²³



Fotoğraf 11: Merv'deki Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer'e ait türbe³²⁴



Fotoğraf 12-13-14: Muğla Milas Kızılağaç Köyü'ndeki stupa tarzı mezarlar³²⁵



³²² Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2015, s.11-13.

³²³ Angelo Andrea Di Castro, *The Mori Tim Stupa Complex in The Kashgar Oasis*, East And West Magazine, Vol.58, Roma 2008, s.260.

³²⁴ Kemal Kantarci-Muzaffer Uysal-Vincent Magnini, *Tourism In The Central Asia*, Apple Academic Press, Toronto 2015, s.138.

VIII.-IX. yüzyılda stupalarla başlayan toprak üstüne gösterişli mezar inşalar yapma anlayışı, Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i kabul etmesi ve akabinde Müslümanlığın yayılmasıyla büyük oranda artış göstermiştir. Mezarların kabul edilen yeni dinde de ebedi istirahat yeri görülmesi ve stupaların etkisiyle Türkler damgaların, motiflerin çinilere yoğun olarak uygulandığı türbeler inşa etmeye başlamışlardır³²⁶. Türbelerin orta kısımlarına lahit geleneğiyle taş veya ahşap malzemedен yapılmış sandukalar konulmuş, mevtalar bu sandukaların altına defnedilmiştir³²⁷.

Gazneliler³²⁸ ve Selçuklular tarafından sürdürülen türbeler sandukadan, çadırın tavanına benzer bir kubbeden oluşan dört yanı çevrili binalardır. Sıkça yapıldıkları için ismi Türklerle özdeşleşmiştir. En ihtişamlı örnekleri, yöneticiler ve yönetici aileleri için inşa edilmiştir³²⁹. Türbelerin yapımı, Osmanlı'nın son dönemlerine dek sürmüştür³³⁰. Osmanlı döneminde Türkiye'nin çeşitli yerlerine evliyalar için de inşa edilen yapılar, zamanla halkın dua ettikleri yerler arasında yer almıştır.

³²⁵ Kızılağaç Köyü'ndeki stupalar-türbe tarzı mezarlar toplam üç adet olup iki tanesi yan yana, bir tanesi diğerlerine yaklaşık 3.5 metre uzaklıktadır. Mezarların defin kısmı içinde olup kurganların defin alanlarına benzemektedir. Binalar yaklaşık 7 metrekare genişliğe sahiptir.

³²⁶ Aslanapa, *Türk Sanatı*, s.32-38.

³²⁷ Mezarı temsilen sanduka adı verilen taş veyahut ahşaptan malzemeli yapılar bulunmaktadır. Arapça'da tabut anlamına gelen "sandfika"nın Türkçeleşmiş hali olan sanduka, geleneğinin ilk örnekleri eski Mısır ve Antik Yunan'da görülür. İslamiyet ile özdeşleştirilen sandukalar, sadece Müslüman mezarlarında değil, ufak farklılıklara Hristiyan mezarlarında da kullanılmıştır. Yayılmasında Müslüman toplumların eski kültürleri etkili olan sandukalar, gerçekte dinen hoş karşılanmamaktadır. Hz. Muhammed'in, daha çok dirilerin ihtiyaç duyduğu kireç ve ahşabın mezarda kullanılmasını, mezar üzerine bina yapılması ve yazı yazılmasını hoş görmemesi bilindiği halde bu gelenek başta Türkler olmak üzere tüm Müslüman toplumlarda görülmüştür. İslam coğrafyasında görülmüştür. İslam dünyasında ilk örneği büyük bir ihtimalle Irak bölgesinde başlamıştır. Hilafetin Abbasiler'e geçişinin ardından Hz. Ali'nin kabri olarak belirlenen yer üzerine Davud b. Ali el - Abbasi'nin bir sanduka koydurduğu rivayet edilmektedir. Büyük bölümü tezyinatsız ahşap ve büyük bir tabutu andıran sandukaların üzerine ölüm ahiret ve cennet hayatıyla ilgili ayetler, besmele, lafza-i celal ve kabir sahibinin adının, künyesinin işlendiği değerli kumaşlar örtülür. Ağaç lahitlerle benzer yapıya sahip olan sandukalar Selçuklu dönemi ile Türklerde yayılan sanduka geleneğinin örnekleri Türkiye'nin hemen her yerinde görülür. Bkz. Nebi Bozkurt, "Sanduka", *İslam Ansiklopedisi*, C:36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s.102-104.

³²⁸ Aslanapa, *a.g.e.*, s.46-47.

³²⁹ Aslanapa, *a.g.e.*, s.69-85.

³³⁰ Aslanapa, *a.g.e.*, s.285-292.

2. Beşkaza Yöresi Yörük-Türkmen Mezar Yapıları

2.1. Kurgan Tipi Mezarlar

Kurganlar, toprak altındaki oda veya odalardan, kütüklerle çevrilmiş gömü yerinden veya alelade bir çukurdan oluşan, üst yüzeyinde mezar alanına ulaşmayı zorlaştıran toprak ve taş yığını olan yapılardır. Türklerde çeşitli biçimleri bulunan kurganları diğer milletlerin mezarlarından ayıran unsur taşıdığı bu özellikler olmuştur.³³¹

Beşkaza'ya bakıldığında bazı mezar yapılarının geçmişten gelen birikimle dış yüzey formları açısından eski Türk kurganlarına benzediği görülür. Gavurdöndü Yaylası'ndaki örnek dışında yöredeki mezarlarda kuşatma duvarı yoktur. Onun yerine İskova'daki basit yapılı kurganlar³³² gibidirler. Etrafları kuşatma taşlarıyla çevrilidir. Mezarlarda, yörede sıkça uygulanan ve ölünün koyulduğu alanın sağında bulunan içe doğru yapılmış uzunlamasına bir girinti vardır. Bu girintinin, ölünün ayağa kalkmak istediğinde başını vurmaması için yapıldığı söylenir. Ancak kurgan odalarının izlerini taşıdığı aşigardır. Defin işleminden sonra mezar çukuruna kurganlardaki gibi tavan ve kuşatma duvarı vazifesi gören tahtalar dizilir.

Hemen her köy mezarlığında görülen kurgan formlu mezarların en iyi örnekleri Çobansa Köyü'nde "Gezginler Tepesi'nde" yer alan eren mezarların, Ören, Korubükü ve Çırpı köylerindeki bazı mezarlar, Çaltı Köyü'ndeki eren mezarın ve Gavurdöndü Yaylası'ndaki tek mezardır.

Yörede en uzun mezar, Çobansa Köyü'ndeki 10.59 metre uzunlukta, 3.11 metre genişlikteki eren mezardır (Fotoğraf 15). Mezarın etrafında, boyları 5 ila 8 metre arasında değişen 3 adet mezar daha vardır.(Fotoğraf 16). Mezarların buldukları yer, Gezginler Tepesi olarak adlandırılmaktadır. Tepe çevresine göre hatırı sayılır bir yüksekliktedir. Tepenin ismi, eren mezarlarını ziyaret ettiğine inanılan ve gezginler adı verilen seyyah ruhlardan kaynaklanır. Tepeyle ilgili bir diğer söylenti şahit olunan yıldız kaymalarının tepenin zirvesindeki mezarlara doğru gerçekleştiğidir.

³³¹ Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatının Doğuşu*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011, s.81-82.

³³² Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s.68.

Baş taşları bulunmayan, üzerinde veya etrafında herhangi bir yazıya, damgaya rastlanmayan mezarların yaşca bir hayli ileri olduğu düşünülmektedir. Zira buldukları tepede, insan eliyle dikildiği belli olan oldukça yaşlı ardıç vardır ve mezarlar bu ağaçlarının altındadır. Mezarların gerek tepelik alanda yapılmış olmaları gerekse ağaçların altında bulunmaları, eski Türk dininden gelen dağ ve ağaç inancıyla oraya yapıldıklarının işaretidir. Mezarların tamamı kuzeydoğu-güneybatı istikametindedir.



Fotoğraf 15: Çobansa Köyü'ndeki yörenin en uzun kurgan biçimli mezarı



Fotoğraf 16: Çobansa Köyü'ndeki diğer kurgan biçimli mezar

Bir arada bulunan en fazla sayıda kurgan yapılı mezarlar, Ören Köyü'ndedir. Mezarlığın girişinde sol taraftaki mezarlar, biçim yönüyle mezarlıktaki diğer

mezarlardan farklıdır. Dış görünüşleri Begazı'daki kurganlar ile (Fotoğraf 8) önemli bir oranda benzemektedir. Çoğunlukla oval bir formdadırlar (Fotoğraf 17-18). Ancak bir tanesi kare formdadır (Fotoğraf 19).

Değişik ölçülerde olan mezarların yetişkinlere ait olanları ortalama 2.20 metre uzunluk, 1.15 metre genişlikte; çocuklara ait olanlarınsa ortalama 1.10 metre uzunlukta, 75 cm genişliğindedir. Mezarlar, işlem görmüş dikdörtgen taşların harç kullanılmadan sistemli bir şekilde konulmasıyla inşa edilmiştir. Orta kısımlarına bir miktar taş koyulmuştur. Yönleri doğu-batı istikametindedir. Hemen hepsinin baş ve ayakucu taşları devrilmiştir. Baş ve ayakucu taşları biçim yönüyle balballara benzemektedir ancak üzerlerinde herhangi bir yazı, tarih ve damga bulunmamaktadır.



Fotoğraf 17: Ören Köyü'ndeki balbal dikili Begazı kurganları benzeri mezar



Fotoğraf 18: Çocuk ve yetişkin mezarları



Fotoğraf 19: Kare formdaki kurgan biçimli mezar

Yörenin diğer kurgan formlu mezarları Çırpı (Fotoğraf 20) ve Korubükü (Fotoğraf 21-22) köylerinde bulunur. Mezarların uzunlukları 1.97-2.20 metre, genişlikleri ise 96 cm ile 1.10 metre arasındadır. Mezarlar, çevreleme yöntemiyle toprağa saplanmış kalınlıkları 8 ile 17 cm arası değişen kuşatma taşlarıyla çevrilidir. Bu yönüyle basit yapıli kurganlarla yoğun bir benzerlik göstermektedirler. Kullanılan

kuşatma taşları, boyutları yönüyle farklı olsalar da birbirleriyle uyum göstermeleri için dikkatli dizildikleri göze çarpar. Mezar yapılarının hizaları doğu-batı akselidir. Baş ve ayakucundaki taşlarda herhangi bir yazı, tarih veyahut damga yoktur.



Fotoğraf 20: Çırpı Köyü'ndeki kurgan biçimli mezar



Fotoğraf 21: Korubükü Köyü'nde soyut insan formu mezar taşına sahip kurgan biçimli mezar



Fotoğraf 22: Korubükü Köyü'ndeki basit kurgan görünümlü diğer mezarlar

Gavurdöndü Yaylası'ndaki tek mezar, diğerlerinden farklıdır. Taşların üst üste yığılmasıyla oluşmuş kuşatma duvarına sahiptir (Fotoğraf 23). Uzunluğu 5.82 metre, genişliği 2.19 metredir. Güneybatı-kuzeydoğu yönlüdür. 1.5 metre uzağındaki, katran ağacı bulunur. Duvardaki taşlarda yazı, tarih ve damga yoktur. Kuşatma duvarı ve hizası onun kurganlarla ilişkili olduğunu gösterir.



Fotoğraf 23: Gavurdöndü Yaylası'ndaki kurgan biçimli mezar

Yörede kurganlarla benzeşen bir diğer mezarsa Çaltılar Köyü'nde bulunan ve yerel halk tarafından bir ermişe ait olduğu iddia edilen mezardır (Fotoğraf 24). 6.93 metre uzunluğunda, 2.78 metre genişliğindedir. İşlem görmemiş taşların etrafa yığılmasıyla meydana getirilmiştir. Mezar, doğu-batı istikametindedir. Başında ve ayakucunda kısmında iki adet büyük kesme taş bulunur. Taşlarda herhangi bir şey yoktur. Bazı geceler mezarın üzerinde ışık görüldüğü rivayet edilmiştir.



Fotoğraf 24: Çaltılar Köyü'ndeki kurgan biçimli mezar

2.2. Bark Tipi Mezarlar

Günümüz Türkçe'sinde “ev, bark sahibi olmak” deyiimiyle yaşayan ve Orhun Yazıtları'nda yer alan “bark”³³³ isimli yapılar, yörede uygulanan bir diğer mezar tipidir. Divan-u Lugat'it Türk'te “ev” olarak açıklanan sözcüğün³³⁴ tuğla, harç ve kütükler kullanılarak kompleks yapıda hazırlanan kurganları yani yer altı evlerini

³³³ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.23.

³³⁴ Kaşgarlı Mahmut, *Divan'u Lugat'it Türk*, C:2, s.348.

temsil ettiği³³⁵ veya kurgan üstündeki tapınaktan, balbaldan ve bedizlerden oluşan genel yapıyı temsil ettiği³³⁶ düşünülmektedir.

Bark tipi mezarlar, ilk defa Tunç Devri sonrası Volga ve Ukrayna çevrelerinde oluşmuştur ve zamanla Türkmenistan'ın Kızıl Avrat ve Balkhan bölgelerine yayılmışlardır. Bu tip mezarlar, “Srubnaya” veya “Ağaç Mezar” isimleriyle literatüre girmiştir (Fotoğraf 25). Sonraki yüzyıllarda Türklerin yayılım sahası ile Asya'nın değişik yerlerinde görülmüşlerdir. Ölüler çoğunlukla çömelmiş durumda ya da cenin pozisyonunda gömülmüştür. Yüzleri doğuya döndürülmüştür. Yapılar, kütüklerin sıralanmasıyla yapılmış kare şeklinde odadan ve bu odayı örten çatıdan oluşur.. Çatının üzerine çoğunlukla bir sıra taşın yığılmıştır. Yapıların üstü toprakla örtülüp üzerlerinde suni tepeler oluşturulmuştur³³⁷. Srubnaya tipi mezarlarla başlayan yapılar, ilerleyen dönemde yerüstü evleri haline dönüşmüş ve zamanla bark mevhumunu oluşturmuştur.



Fotoğraf 25: Barkların öncüsü olan Srubnaya-Ağaç Ev tipi mezarın çizimi³³⁸

³³⁵ Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s.237-239.

³³⁶ Nurdin Useev, “Manas Destanı’nda “Bark” Kelimesi ve Eski Türk Mezar Geleneği”, *Türk Dünyası Dergisi*, S: 42, s.175-180; Cengiz Alyılmaz, “Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S:13, Konya 2003, s.15-17.

³³⁷ Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s.77.

³³⁸ <https://s-media-cache-ak0.pinimg.com/736x/2a/ba/1c/2aba1c13728904a1ce8b523592b0a807.jpg>

Erişim Tarihi: 03.10.2016

Köl Tigin Külliyesi'nde uygulandığı bilinen barklar (Fotoğraf 26), tarih boyunca çeşitli Türk ülkelerindeki mezarlarda görülmüştür (Fotoğraf 27). Ülkemizde daha çok türbe tarzı yapılarla uygulanan mezar tipi, geçmişte ev şeklindeki yapılarla tatbik edilmiştir. Bunu XIV. yüzyılda Mudurnu'yu gezen İbn Battuta eserinde belirtmiştir. Seyyah, yolculuğu esnasında bir Türkmen mezarlığına denk geldiğini ve mezarların üzerinde tahtadan yapılmış evler gördüğünü anlatmıştır³³⁹.



Fotoğraf 26: Kök Tigin Külliyesi'nin canlandırması³⁴⁰

³³⁹ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, C:1, s.512.

³⁴⁰ <https://www.google.com/maps/> Erişim Tarihi: 11.10.2016



Fotoğraf 27: Yakutistan’da bark tipinde bir kam mezarı³⁴¹



Fotoğraf 28: Altaylardaki bark tipi mezar³⁴²

Yörede bark geleneği, mezar üzerine evin çatısını andıran şekilde keresteleri birbirine tutturarak meydana gelen yapılarla sürdürülür. Yakutlarda benzerleri

³⁴¹ http://www.bayanay.info/uploads/posts/1423697731_mogila-shamana-baspay-yakutiya-hud-i-v-popov.jpg Erişim Tarihi: 08.02.2017

³⁴² <https://i0.wp.com/turkctarih.com/wp-content/uploads/2015/05/Yakut-Türklerine-ait-bir-mezarlık-1.jpg?fit=300%2C300&ssl=1> Erişim Tarihi: 08.02.2017

görülen (Fotoğraf 27) bu tahta yapıların, boyutları ortalama bir mezar kadardır (2-2.20 metre uzunluk, 90-110 cm genişlik). Ancak farklı ölçülerde olanları da vardır. Ölçüleri mezarın yapısıyla belirlenir (Fotoğraf 29-30-31).

Bazıları barkların başına ve ayakucu kısmına 2 metre uzunluğunda direkler dikilmiştir. Yapılar, daha çok orman örtüsünün yoğun olduğu dağ köylerinde bulunur. Yerel halk tarafından yapılış sebebinin bilinmediği mezarların, olatmaya çıkartılan hayvanların mezara basmalarını engellemek için yapılmış olabileceği aktarılmıştır. Fakat yapılan bu izah köylerde mezarlıkların tamamının duvarla çevrili olması, yörede mezarlara aşırı saygı duyulması ve hiçbir çobanın hayvanları mezarlık çevresinde olatmaması, ahşap yapılarda küçükbaş hayvanlarının kafalarının rahatlıkla sığacağı boşlukların bulunması nedenleriyle mantıklı bulunmamıştır. Mezarların, toprak altındaki kısmının ölünün evini, toprağın üstündeki şeklinse evin çatısını simgelediği düşünülmektedir.



Fotoğraf 29: Dere Köyü'ndeki bark tipi mezar



Fotoğraf 30: Nif Köyü'ndeki bark tipi mezar



Fotoğraf 31: Çökek Köyü'ndeki bark tipi mezar

2.3. Ağaç Lahit Mezarlar

Ağaç lahitler, kurganların içinde ölünün defnedildiği mezar odasında bulunan kütük parçalarının birbirine geçirilmesiyle dikdörtgen bir şekilde oluşturulmuş

yapılardır. İlk kez Demir Çağı öncesinde görülen ağaç lahitler, bu dönemde güneybatı-kuzeydoğu eksenli hazırlanmıştır³⁴³. Andronova Kültürü ile etrafları yassı taş bloklarla veya kuşatma duvarlarıyla çevrilmiştir. Üstleri taştan ya da ağaçtan imal edilmiş kapaklarla örtülmüştür. Andronova Kültürü ile hemen her kurganda uygulanan ağaç lahitler, kimi dönemlerde tabut şeklinde de uygulanmıştır. Ancak genel şekli, ölünün yerleştirildiği üstü kapakla örtülü tiptir (Fotoğraf 32). Bunlarla birlikte ağaç lahitlerin Yakutistan başta olmak üzere çeşitli yerlerde toprak yüzeyine uygulanmış türü de vardır (Fotoğraf 33). Bunlar, kamlar için yapılmıştır³⁴⁴.

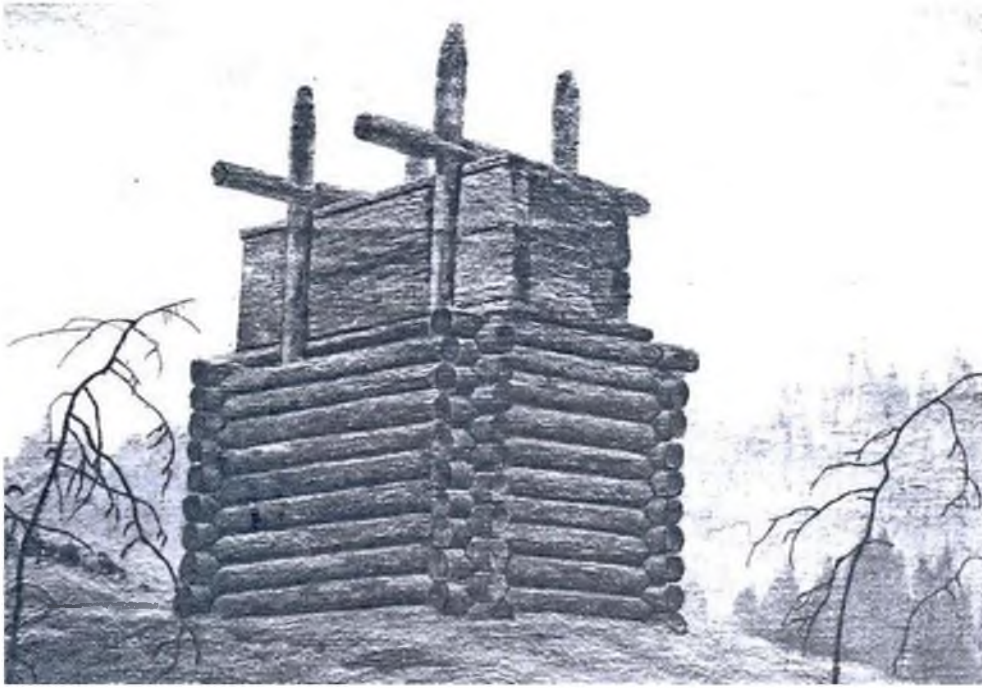


Fotoğraf 32: Rusya, Ukok Platosu, 1.Ak Alaha Mezarlığı'ndaki kurgan odası ve ağaç lahit³⁴⁵

³⁴³ Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s.71.

³⁴⁴ Çoruhlu, *a.g.e.*, s.79-82; s.399-419.

³⁴⁵ Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s.587.



Fotoğraf 33: Yakutistan'daki bir kama ait, toprak yüzeyine yapılmış ağaç lahit³⁴⁶

Ağaç lahitler, Beşkaza Yöresi'nde toprak yüzeyinde uygulanmıştır. Kurganlardaki gibi üstü açık olanlar (Fotoğraf 34-35-38) ve üzerine kapak görevi görmesi için tahta sıralananlar (Fotoğraf 36-37) olmak üzere iki türde mezarlara tatbik edilmiştir. Bazılarında kurganlarda rastlanan testi koyma geleneği uygulanmıştır. Lahitlerin yapımında sedir ve çam ağaçlarından faydalanılmıştır³⁴⁷. Yapım şekilleri eski sistemdeki gibidir. Geçirme usulüyle hazırlanmışlar ve olası dağılmaları engellemek için tahtaların birleşim yerlerine çiviler çakılmıştır. Bazılarında mezar taşı vardır. Mezar taşı olmayanlarda baş tahtası veya gök direk vardır. Mezar yapıları birbirine uzak köylerde bulunmakla birlikte ekseriyetle ormanlık köylerde dir. Ovadaki köylerde ağaç lahitlere rastlanmamıştır. Bu durum geleneğin coğrafya imkanlara bağlı kaldığı orman örtüsünün yoğun olduğu köylerde yaşatıldığı düşünülmektedir.

³⁴⁶ <https://www.yakutskhistory.net/культура/шаманизм/> Erişim Tarihi: 08.02.2017

³⁴⁷ Türklerde sedir ve çam ağaçları kutsal ağaçlardandır. Çünkü bu ağaçlar, yapraklarını en sert kışlarda bile dökmemişlerdir. Bu sebeple kutsal oldukları düşünülmüştür. Sedir ve çam ağaçları taşıdıkları kutsiyet ve dayanıklı oluşlarıyla lahit yapımında en sık kullanılan ağaçlar arasında olmuştur. Bkz. Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s.406-419.



Fotoğraf 34: Dokuz Goller Yaylasındaki ağaç lahit tipi mezar



Fotoğraf 35: Dodurga Köyü'ndeki ağaç lahit tipi mezar



Fotoğraf 36: Gavurdöndü Yaylası'ndaki üstü kapaklı ağaç lahit tipi mezar



Fotoğraf 37: Gavurdöndü Yaylası'ndaki üstü kapaklı ağaç lahit tipi mezar



Fotoğraf 38: Çenger Köyü'ndeki gök direkli ağaç lahit tipi mezar

2.4. Gök Direkli Mezarlar

Kültürün ilk evrelerinden itibaren Türkler göğü bir çadıra benzetmiştir. Nasıl ki çadırın tavanını direkler tutuyorsa gökyüzünü de bir direğin tuttuğuna inanmışlardır³⁴⁸. Gözle görülmeyen ancak dünyanın orta kısmından yükseldiğine inanılan, “gök direk”, “demir ağaç”, “demir direk” isimleriyle anılan bu direğin ucunda kutup yıldızının olduğunu düşünmüşlerdir³⁴⁹. Türkler çadırı direği tutması gibi göğü de bu direğin tuttuğuna inanmışlardır. Yıldız zamanla gök direklerle özdeşleşmiştir. Kutup yıldızına Kırgızlar, Başkurtlar ve Sibiryalı Tatarları “demir direk”, Moğollar, Kalmuklar ve Buryatlarsa “altın direk” ismini vermiştir. Ülkemizin çeşitli bölgelerinde de yıldız “demir kazık” denilmiştir³⁵⁰.

İnanış, İslamiyet öncesi dönemde kam törenlerinde kendini sıkça göstermiştir. Törenlerde, kamın ruhunun göğe direkle çıktığına inanılmıştır. Bu çıkışı kolaylaştırmak için törenlerde gök kubbeye özdeşleştirilen çadırlar hazırlanmış, orta kısmına çadırı tutan direk dikilmiştir. Direğin tepe kısmına bir duman deliği

³⁴⁸ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C:2, s.167.

³⁴⁹ Ögel, *a.g.e.*, C:2, s.168.

³⁵⁰ Eliade, *Şamanizm*, s.291-293.

bırakılmış böylece kamin ruhunun göğe çıkması kolaylaşmıştır³⁵¹. Törenlerde görülen düşünce ölenin ruhunun da göğe kolayca varabilmesi amacıyla mezarlara uygulanmıştır (Fotoğraf 39-40).



Fotoğraf 39: Moğolistan'da gök direkli mezar³⁵²



Fotoğraf 40: Kızıl-Shin, Altaylarda gök direkli Türk kurganı³⁵³

³⁵¹ Eliade, *Şamanizm*, s.294-295.

³⁵² <http://turbelerimiz.blogspot.com.tr/p/videolar.html> Erişim Tarihi: 25.01.2017

Yaka ve Çenger köyleri başta olmak üzere çeşitli köylerde baş ve ayakucunda 2,5-3 metrelik direklerin olduğu mezarlar bulunur(Fotoğraf 41-42-43). Bugün mezarlara uygulanmayan bu direklerin dikiliş amacı sorulduğunda, yerel halktan direklerin ölünün taşındığı salın kolları olduğu ve mezarın kaybolmasını önlemek için baş ile ayakucuna dikildikleri cevabı alınmıştır³⁵⁴. Ancak açıklama 1995'lere kadar cenaze törenlerinde kullanılan salın kollarına göre direklerin oldukça uzun olması sebebiyle yeterli görülmemiştir. Bununla birlikte cevabın yeterliği konusunda diğer sebep İzzettin Köyü'nde ince çubuktan tatbik edilen gök direk olmuştur (Fotoğraf 44). Ayrıca Yaka Köyü'ndeki örneklerde direklerin dikildiği mezarların taş duvarla örülmesi, mezarın kaybolmasını önlemek için yapıldığı iddiasını geçersiz kılmıştır. Özetle var olan gerçek, gök direkli mezarların geçmişten gelen birikimle yakın zamana dek yörede tatbik edilmiş olduğudur.



Fotoğraf 41: Yaka Köyü'ndeki gök direkli mezar yapısı

³⁵³ Кубарев, Старая турецкая Скульптура на юге Сибири, s.11.

³⁵⁴ Yörede 1990'ların ilk yıllarına kadar eski Türklerdeki gibi cenazeler sal adı verilen dört kola sahip üstü açık tahtaların üzerinde taşınırdı. Ölen kişi kefenin üzerine kilim sarılır, defin yerine gelince gömülür, mezarlıktan dönüşte kilim ölen kişinin hayrına camiye bağışlanırdı.



Fotoğraf 42: Yaka Köyü'ndeki gök direkli mezar yapısı



Fotoğraf 43: Çökek Köyü'ndeki gök direkli mezar



Fotoğraf 44: İzzettin Köyü'ndeki gök direkli ve kırmızı tülbentli mezarlar

2.5. Obo Mezarlar

Biçim olarak taşların üst üste yığılmasıyla tatbik edilen, görüntüleriyle diğer mezarlardan farklı yapıya sahip olan obolar, günümüzde Türkistan bozkırlarında sıkça rastlanan mezar yapılarıdır.

Türk Kültürü tesiri altında bulunan Moğollarda ve Mançularda “tepe” manasında kullanılan sözcük³⁵⁵, Urenha Türklerinde suni tepelerden oluşturulmuş ibadetgahlar, içinde ibadet edilen alacıklar, çadırlar için söylenmiştir³⁵⁶. Çoğunlukla dağ tepelerinde, yol kenarlarında ve ırmak boylarında karşılaşılan obolar, altında kabileyi koruduğuna inanılan koruyucu ruhun bulunduğu höyüklerdir. Yaşanan dini değişime rağmen Kırgızlar, Kazaklar, Urenhalar ve Moğollar oboları sürdürmüşlerdir. Taşların altında koruyucu ruhun veyahut “arvagi” adı verilen güçlü savaşçıların, kahramanların yattığına inanmışlardır (Fotoğraf 46-47). Obolar sadece mezar yapısı olarak değil dini törenlerin düzenlendiği kurbanların kesildiği yerler de olmuştur. Bu özelliklerinden dolayı ibadetgah görevi gördükleri söylenebilir. Oba

³⁵⁵ Abdülkadir İnan, “Oba Obo Sözleri Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*, C:1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s.615.

³⁵⁶ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s.59.

halkının ve komşu obaların önemle saygı gösterdiği obolara, yoldan geçen yolcular bile hürmet etmiştir. Yolcular obolara denk gelince atlarından inip ona saygı ve kurban işareti olarak at kılı, paçavralar bağlamıştır³⁵⁷.

Obolara sergilenen bir diğer saygı nişanesi halkın etrafında düzenlediği ayinlerdir. Halkın obonun bulunduğu dağın zirvesine çıktığı, etrafında üç kez döndüğü, tütsüler yakıp obonun altındaki koruyucu ruha kendilerini ve hayvanlarını koruması için dualar ettikleri, kurbanlar kesip bu kurbanların kafalarını sıriklarla obonun etrafına astığı, burada yemekler yedikleri, güreş, at yarışı gibi organizasyonlar tertip ettikleri Çin kayıtlarında anlatılır³⁵⁸.

Obolar hakkında sayıca az olsa da çeşitli malumatlar vardır. Bunların başında Uluğ Bey'in 1425 yılında yaptığı seferde "Buralgu" denilen mevkide, işaret vazifesi görmesi için obo yaptırdığı bilgisi gelir. Bir diğer bilgiyse Türkistan coğrafyasında bulunan Uluğ Dağ'ın çevresindeki bir kayalıktaki "İdige Obosu" isimli mezarın olduğu ve çevredeki halkın onu kutsal saydığıdır³⁵⁹. XVIII. yüzyılın ortalarında Başkurtları gezen ve İtil Irmağı boyunda gördüğü obolar hakkında tespit ettiği efsaneyi eserinde anlatan Rus bilim adamı Radloff'un malumatları da bir diğer önemli bilgilerdendir. Ondan öğrendiğimiz efsaneye göre taşların üst üste yığılmasıyla oluşturulmuş obolar, kamların mezarıdır. Geleceği görebilen kamlar, yaklaşan Rus istilasını gaipten haber alınca kendilerini toprağa diri diri gömmüşler ve obolar oluşmuştur³⁶⁰.

³⁵⁷ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s.60-61.

³⁵⁸ İnan, "Oba, Obo Sözleri Hakkında", s.614-616.

³⁵⁹ Barthold, "*Türklerde ve Moğollarda Defin Meselesine Dair*", s.534-536.

³⁶⁰ Efsaneye göre taşların üst üste yığılmasıyla oluşturulmuş obolar, kamların mezarıdır. Geleceği görebilen kamlar, yaklaşan Rus istilasını gaipten haber alınca istilayı görmemek, vatanlarının elden gidişine seyirci olmamak için obolara kendilerini diri diri gömmüşlerdir. Aktaran: İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s.61.



Fotoğraf 45: Tuva'daki obo³⁶¹

Yöredeki oboların buldukları mevkiler incelendiğinde, Beşkaza'nın en yüksek noktaları olan Eren Dağı ve Akdağlar'da buldukları görülür. Dağlar üzerindeki mezarlar, biçim yönüyle Türkistan'dakilerle aynıdır. Bu obolardan meşhur olanı, zirvesinde halkı koruyan bir erenin yattığına inanılan Eren Dağı'ndakilerdir. Son birkaç yıl öncesine kadar dağda bol miktarda bulunan oboların etrafında orada yattığına inanılan eren için "Eren Duası" isimli tören tertip edilmiştir.

Eren Dağı'ndaki oboların kültürel benzerliğinin anlaşılması için törenden kısaca bahsetmek gereklidir. Eski Türklerdeki gibi halkın yoğun katılımıyla gerçekleşen törenler, temmuz ayında yapılmakta olup kurban edilecek teke ve koçların temini, gerekli malzemenin hazırlanması ile başlardı. Daha sonra Temel ve Seki köyleri başta olmak üzere civardaki köylerin toplanmasıyla hayvanlarla kazanlarla dağa çıkılırdı. Zirve yakınlarında bulunan çeşme başına gelindiğinde tekeler ve koçlar dualar eşliğinde kurban edilirdi. Etlerin pişirilmesinden sonra yemeğe geçilir ve öncesinde dua yapılırdı. Duada köyler için toplu dilekler dilenirdi. Ardından oboların bulunduğu eren mezarına çıkılırdı. Mezar başında Kur'an okunur, herkes kişisel dileklerini dua içinde söylerdi. Halk rüzgar, yağmur, kar sebebiyle oboların yıkılan taşlarını yerden saygıyla alıp üstüne koyar ve bunu gerçekleştirirken

³⁶¹ <https://onturk.org/2012/12/07/obo/> Erişim Tarihi: 27.01.2017

dilekler dilerdi. Yıkılmamışsa kendileri üzerine taş koyarlardı. Geçmiş yıllardaki tecrübelerle dileklerinin gerçekleşeceğine, erenin dualarını kabul edeceğine inanırlardı.

Eren Dağı'nda gerçekleşen tören; dağda yer alan eren yani kutsal ruh adına yapılması, kurbanlar kesilmesi, dualar edilmesi ve halkın obolara saygı göstermesi, taşları özenle alıp üstüne koyması yönleriyle Türkistan'dakilerle birebir uyumludur (Fotoğraf 46).

Akdağlar'daki obolarsa etrafında herhangi bir çadırın veya Yörüğün bulunmadığı Antalya Gömbe'ye ulaşılan dağın zirvesindeki toprak yolun kenarındadır. Boyları 1.70-1.80 metre yüksekliğindedir (Fotoğraf 47). Eren Dağı'ndakiler gibi törenlerin gerçekleştirilmediği Akdağlardaki obolara hakkında, dağda bulunan yarı konar-göçer Yörüklerle görüşmeler yapılmıştır. Yörükler, oboları kimlerin ne amaçla yaptığını veya kaç senedir dağda bulduklarını bilmediklerini, obolara herhangi bir kutsallık atfetmediklerini, mezar olarak görmediklerini söylemiştir. Alınan bu cevap, Akdağlardakilerin Uluğ Bey'in seferde inşa ettirdiği işaret vazifesi gören obolarla aynı mantıkla yapılmış olabileceği ihtimalini oluşturmuştur.



Fotoğraf 46: Eren Dağı'ndaki obolar



Fotoğraf 47: Akdağlar'daki obolardan bir örnek

Yörenin mezar tipleri bütün olarak ele alındığında kimi farklılıklara rağmen İslamiyet Öncesi Türk Kültürü'nün izlerini yoğun olarak barındırdıkları dikkati çeker. Yakın tarihli olsalar bile üzerlerine eski kültürden gelen gelenekle testilerin bulunduğu³⁶², bazılarının başında eski Türk diniyle oluşan buhur yakma adetinin uygulandığı, mezar taşlarına-baş tahtalarına çaputların bağlandığı görülür. Sadece bu sayılan özellikler bile Beşkaza'nın kökeni, Türkiye'de kültürel açıdan taşıdığı önemi ve diğer yörelerden farklılığını ortaya koyar.

³⁶² Testi geleneği Hun dönemine ait kurganlardan itibaren görülmektedir. Eski Türklerde ölümden sonraki hayat inancıyla öteki dünyada ihtiyaç duyacağı eşyalarla gömülürdü. Bu eşyalardan birisi de testi olurdu. Tagar Kültürü'ne ait kurganlar, Pazırık, Arajin II, Aktöbe kurganlar başta olmak üzere birçok kurganda yapılan kazılarda cesedin yanında testi parçaları bulunmuştur. Bkz. Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s.67-342.

III. BÖLÜM

TÜRK KÜLTÜRÜ'NDE MEZAR TAŞI

1. İslamiyet Öncesi Türk Kültürü'nde Taş ve Mezar Taşı Formları

Tarihin iptidai dönemlerinden beri genellikle dağlık alanları mesken tutan Türkler, buradaki yaşantıları ve dinlerinin etkisiyle taşları zamanla kutsal görmüştür. Destanlarda, efsanelerde kutsal kaya motifiyle kendini gösteren taş inancı bugün bile ülke genelinde süren “kırklama³⁶³” adeti ve taşlara dair halk inanışlarıyla varlığını sürdüren bir inanç merkezi durumundadır³⁶⁴.

Türklerde dağ ruhlarının bir temsilcisi sayılan taşların, yazıtlardaki biçimi “bengü taş” olarak adlandırılmıştır. Yazıtları yazanlar, onların ebediyete dek duracaklarına inanmış ve onlara bu ismi vermiştir³⁶⁵.

Tarihi kayıtlarda taş inancı hakkında şu örnekler vardır: Hun döneminde, ata mezarlığı sayılan bir taşı oyarak yapılmış bir mabette göğe, yere ve kağanın atalarına kurbanlar sunulmuştur³⁶⁶. Uygurlar döneminde su ve yağmur ruhları adına taş kitabe dikilmiş ve bu taş kutsal sayılmıştır³⁶⁷. XI. yüzyılda Guz Türkleri, suyu hiç eksilmeyen bir kaynaktaki taşa secde etmiş, onu kutsal görmüşlerdir³⁶⁸. Aynı yüzyılda çeşitli Türk toplulukları, atlarını kötülüklerden korumak için “monçuk” diye adlandırdıkları taşları muska saymış atların boyunlarına asmışlardır³⁶⁹. Türeyiş

³⁶³ Beşkaza'da kırklama adeti, şöyle yapılır: Orta büyüklükte yekpare bir kaya, çocuğun kaya gibi sert olması için babası tarafından balyozla kırılır ve kırk parçaya ayrılır. Taşlar bir kazana konular. Ardından uç kısmı ufak bir şekilde delinmiş ve içi boşaltılmış yumurta kabuğuyla kırk defa kazanın içine dua ederek su dökülür. Daha sonra üzerine tasla su eklenir. Su kaynatılır. Kaynayan su ılıyınca kırk günü doldurmuş olan çocuğun üzerine kırk defa tasla su dökülür. Bu esnada anne dualar eder. Daha sonra üzerine aynı suyu çoğaltarak anne de kırk defa dökünmek üzere abdest alır. Tüm bu işlemlerin bitmesinden sonra kırılan çocukla zengin bir ailenin yanına gidilir ve onun gibi zengin, güçlü birisi olacağına inanılır.

³⁶⁴ Türkler eski zamanlardan itibaren her şeyin içinde bir kuvvet, ruh ve manası bulunduğuna inanmışlar, bu düşüncelerini taşlara da yansıtmişlerdir. Meydana gelen bu düşünce, günümüze kadar birtakım ritüeller ve örf-adetler şeklinde süregelmiştir. Konu hakkında bilgi edinmek için bkz. Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.

³⁶⁵ Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.117.

³⁶⁶ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.80.

³⁶⁷ İzgi, *Wang Yen-Te'nin Seyahatnamesi*, s.65.

³⁶⁸ Yörük, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, s.25.

³⁶⁹ Kaşgarlı Mahmut, *Divan'ı Lügat'it Türk*, C:1, s.475.

Destanı'nda Bögü Kağan'ın büyük bir devlet kurması, rüyasında gördüğü büyük bir yeşim taşına dayandırılır³⁷⁰.

Taşlar hakkında türetilen bir diğer fikir, onların hava durumunu etki ettiği'dir. Türk Kağanlıkları'ndan itibaren "yada" isimli bir taşın varlığına inanılmıştır. Onun yağmur, dolu, kar yağdırdığı düşünülmüştür. Yada taşı inancı kültüre öylesine kök salmıştır ki İslamiyet'in kabulü sonrasında bile var olduğu düşüncesi devam etmiştir. XVII. yüzyılda gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşında yenilginin, Rus ordusundaki Kalmuk Türklerinin yada taşı kullanıp yağmur yağdırmalarından kaynaklandığı fikri Osmanlı kayıtlarında yerini almıştır³⁷¹.

Altaylardan Azerbaycan'a, Kırım'dan Türkiye'ye kadar geniş bir sahada kendini gösteren yada taşı inancı³⁷², İslam coğrafyacılarının dikkatlerini cezbetmiştir. İbn Fadlan eserinde, yada taşının yağmur veya kar yağdıran çakıl taşı benzeri bir taş olduğunu söylemiş ve bu taşın sadece Dokuz Oğuz kağanında bulunduğunu belirtmiştir³⁷³. Mervezi'ye dayanarak taşın çıkarıldığı yerin güneşe çok yakın, ıssız bir bölge olduğunu aktarmıştır³⁷⁴. Konu diğer İslam coğrafyacıları tarafında da sıkça işlenmiştir³⁷⁵.

Taş inancıyla ilgili bir diğer konu, Türklerin gündelik yaşamda taşları sıkça kullanmalarındır. İslam coğrafyacısı Ebu Dulef, bu noktada Türklerde karşılaştığı bazı vasıfları olan taşlar hakkında bilgi vermiştir. Eserinde, Türklerin karın ağrısına iyi gelen beyaz bir taşı, kılıç üzerine sürülünce kılıcın keskinliğini alan kırmızı bir taşı, şiddetleri kanamaları durduran bir taşı kullandıklarını ve sadece Türk ülkesinde yanan, geceyin lamba yerine kullanılan bir taştan bahsetmiştir. Bu taşların özelliklerini sıralayan Dülef, Karlukların ülkesinde yeşil renkte büyük bir taşı kutsal saydıklarını ve uğruna kurbanlar kestiklerini anlatmıştır³⁷⁶.

İslamiyet sonrası dönemde taşlardan sosyal hayatta faydalanmaya devam edilmiştir. Taşlar, Osmanlı döneminde taşıdıkları niteliklere göre türlere ayrılmıştır.

³⁷⁰ Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, s.234.

³⁷¹ Ahmet Ögreten, "Türk Kültüründe Yada Taşı ve XVIII. Yüzyıl Sonu Osmanlı-Rus Savaşlarında Kullanılması", *Belleten*, C:64, S:241, Ankara 2001, s. 863-900.

³⁷² Necef, *İnanc Yaddaşı*, s.97.

³⁷³ İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.55.

³⁷⁴ İbn Fadlan, *a.g.e.*, s.57.

³⁷⁵ Yada taşı İslam coğrafyacılarının Türkler hakkında en çok ele aldıkları kültürel unsurdur. Bazı coğrafyacılar eserlerinde taşın varlığına inanmadıklarını yaşadıkları örneklerle açıklamış, bazıları ise başkalarından edindikleri nakillerle taşın var olduğunu belirtmiştir. Bkz. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.58-s.250.

³⁷⁶ İbn Fadlan, *a.g.e.*, s.66-68.

İnanç alanında yağmur taşı, musalla taşı, istihare taşları kullanılmış ve bu taşlar kutsal sayılmıştır. Gündelik yaşamda binek taşı, sadaka taşı, ezan taşı olarak taşlardan faydalanılmıştır. Ayrıca alet yapımında soku (dibek) taşı, değirmen taşı, topuk taşı gibi türleri kullanılmıştır³⁷⁷.

Mezar taşlarının İslamiyet öncesi döneme ait en bilineni Orhun³⁷⁸, Ongin³⁷⁹, Uybat IV ve Uybat V yazıtları³⁸⁰ başta olmak üzere çeşitli yazıtlarda “balbal” adıyla yer alan dikilitaşlardır. Bazı bilim çevrelerince “mengir”³⁸¹ olarak ifade edilen ancak gerçek ismiyle balballar³⁸², tarihi süreçte bazı değişiklikler geçirerek İslamiyet sonrası Türk kültürünün tarihi, sosyolojik ve etnografik belgelerine yani mezar taşlarına dönüşmüşlerdir.

Balballar genellikle etrafı büyük taşlarla çevrili kurganlarda yer alır. Yere dikey şekilde yerleştirilmiş boyuna dikdörtgen bu dikilitaşların en eski örneği Kazakistan’da bulunan ve M.Ö. 5000 ile 3000 yılları arasına tarihlenen mezarlardakilerdir³⁸³. Taşlar çoğunlukla dikey konulmuş olsa da kuşatma mezarın baş, ayak uçlarında kare, yanlarına dikdörtgen formda yerleştirilen devasa boyutları da vardır³⁸⁴. Balbalların kuşatmada kullanılmasındaki amacın yağmur, sel, rüzgar nedeniyle kurganda olası aşınmaları engellemek ve mezar yüzeyinin kaybolmasını önlemek olduğu düşünülmektedir³⁸⁵.

İlerleyen senelerde daha büyük ve yüksek bir hacme ulaşan dikilitaşlar, birçok kurganda yer almıştır. Yaygın biçimi boyuna dikdörtgen formda olan balbalların bir diğer eski örnekleri M.Ö. VI.-III. yüzyıllara tarihlenen Salbık Kurganı’ndakiler³⁸⁶. Salbık başta olmak üzere Hakasya ve Türkistan genelinde bu

³⁷⁷ Hakkı Acun, *Türk Kültüründe Taşlar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2014, s.1-122.

³⁷⁸ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.67.

³⁷⁹ Mehmet Ölmez, *Orhon Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları*, Bilge Su Yayıncılık, Ankara 2013, s.209.

³⁸⁰ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C:3, s.147

³⁸¹ Ağasioğlu, *Taşbaba Türkün Yaddaşı*, s.24.

³⁸² İslamiyet öncesi dönemden günümüze en çok ulaşan kültürel eserler olan taşların isimlendirilmesi büyük bir tartışma konusu olmuştur. Tarihçilerin, edebiyatçıların, arkeologların bir kısmı üzerinde yazı veya süsleme olan dikili taşları balbal saymıştır. Bir diğer kısım heykelleri saymıştır. İsim konusunda bilim dünyasında yaşanan sorunlar için bkz. Anıl Yılmaz, “Baba mı, Balbal mı Yoksa Bediz mi?”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C:2 S:4, Ankara 2005, s.206-211.

³⁸³ Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s.69.

³⁸⁴ Bu tip örnekler için bkz. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C:3, s.20-21.

³⁸⁵ Çoruhlu, *a.g.e.*, s.72.

³⁸⁶ Çoruhlu, *a.g.e.*, s.104.

taşların kurganlarda sıkça kullanılması, araştırmacıları konuya eğilmeye mecbur etmiştir.

Geçmiş dönemlerde niçin yapıldıkları tam olarak bilinmeyen balbalların kaynağı hakkında birçok görüş ileri sürülmüştür. Bunlardan üç tanesi değer görmüştür. Görüşlerden kısaca bahsedecek olursak ilki, taşların mezarda yatan kişinin dünyada öldürdüğü ve böylece tutsak ettiği ruhları simgelediği fikridir³⁸⁷. Bu görüşe dayanak olarak eski Türk Yazıtları örneklendirilmektedir. Orhun Yazıtları'nda yer alan "*Kırgız Kağanı'nı balbal diktim*"³⁸⁸, "*Yiğit erlerini öldürüp balbal yapıverdim*"³⁸⁹, "*Babam kağan için önce bağımlı kağanı balbal olarak dikmiş*"³⁹⁰ ifadeleri ile Ongin Yazıtında yer alan "*Güçlü adamlarını balbal yaptı*"³⁹¹ cümlesi görüşü haklı kılmaktadır. Yazıtlarda yer alan bu ifade VI-VII. yüzyıllara ait Çin kaynaklarında Türkler için söylenen "*Ceseti gömdüklerinde defin yerinin yakınına taşlar koyarlar. Bunların sayısı ölen kişinin hayattayken öldürdüğü kişi sayısı ile orantılıdır. Kişi, bir erkek öldürdüyse bir taş dikilir. Kendisi için yüz veya bin taş dikilen kişiler vardır*"³⁹² sözleriyle de doğrulanmaktadır.

Balballar hakkında bir diğer görüş, taşların mezarın yerini kasıtlı bir şekilde belli etmek ve atalara sunulacak kurbanların nerede kesileceğini göstermek için dizildikleridir³⁹³. Hun devrinden itibaren Türklerin ata mezarlarında kurban töreni yaptıklarının yazılı belgelerde³⁹⁴ yer alması ve Afanasyevo Kültürü'nden itibaren birçok kurganda, kurban edilmiş hayvanların kemiklerinin bulunması³⁹⁵ bu düşünceyi de haklı kılmaktadır.

Üçüncü görüşse taşların yıldızları simgeledikleri fikridir. Onların kendi içinde uyum göstermeleri, balbalların gökyüzündeki yıldız takımlarını yeryüzüne izdüşümleri olmaları fikrin dayanak noktasıdır. Ancak bu görüş, balbalların

³⁸⁷ Belli, *Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller*, s.37.

³⁸⁸ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.31.

³⁸⁹ Tekin, *a.g.e.*, s.67.

³⁹⁰ Tekin, *a.g.e.*, s.29.

³⁹¹ Ölmez, *Orhon Uyгур Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, s.209.

³⁹² Bu yüzyıllara ait farklı hanedanlıklar dönemlerine ait Çin kaynakları mevcuttur. Farklı hanedanlıklara ait olan bu kaynakların ortak noktası ise Türklerin, öldürdükleri düşman sayısı kadar balbalları (dikili taşları) diktiklerini anlatmalarıdır. Bkz. Belli, *Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller*, s.39.

³⁹³ Ağasığlı, *Taşbaba Türkün Yaddaşı*, s.24.

³⁹⁴ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s.3.

³⁹⁵ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s.19.

çoğunlukla toplu dikilmiş olmasına rağmen Kırım, Hakasya gibi çeşitli Türk yurtlarında birer tane dikilenlerinin de olması sebebiyle³⁹⁶ çelişkilidir.

Balballar hakkındaki bir diğer sorun, onların kurganın hangi aşamasında dikildikleri ve bu dikme sırasında herhangi bir tören yapılıp yapılmadığının bilinmemesidir. Bu konuda eldeki tek veri, taşların sayılarının kişinin öldürdüğü düşmanları simgelediği ve taşlar arasındaki mesafelerin değişiklik gösterdiğidir. Sadece Köl Tigin'in mezar anıtında 170'i geçik balbal vardır ve bunlar 3 kilometrekarelik bir alanda farklı mesafelerle dizilmiştir³⁹⁷.

Balballar, biçimleri ve üzerindeki yazılar, damgalar, simgeler sebebiyle araştırmacılar tarafından çeşitlendirilmiştir. Bunlar geyikli taşlar, bengü taşlar ve bedizlerdir (heykeller).

Geyikli taşlar, Türk mitolojisinde ve eski Türk dininde önemli bir yeri olan³⁹⁸, en eski örnekleri Pazırık ile Noin Ula kurganlarında çıkartılan geyik motifinin,³⁹⁹ güneş, at, teke, kaplan gibi diğer motiflerle işlendiği mezar taşlarıdır. Bu taşlar, ekseriyetle kurgan yakınların ve tapınak yerlerine dikilmiştir. Taşların dünya üzerindeki sayısı 700 kadar olup bunların 500 kadarı Kuzeybatı Moğolistan'dadır. Diğerleriyse Kırgızistan, Tuva Altay, Kazakistan, Volga Irmağı çevresi, Kuzey Kafkasya, Gürcistan, Karadeniz'in kuzeyi, Orta Avrupa'da bulunur⁴⁰⁰.

M.Ö. 1000'lerin ilk yarısında veya M.Ö. VII.-V. yüzyılları arasında uygulanmaya başladığı tahmin edilen geyikli taşların⁴⁰¹, ataları anma amacıyla oluşturulan anıt taşlar olduğu veya sosyal statüsü yüksek boy beylerinin defnedildiği yeri gösteren mezar taşları oldukları düşünülmektedir⁴⁰². İki tipten oluşan taşların birinci tipi üst kısmı güneşi simgeleyen daireden, orta kısmı geyik ve at, keçi gibi hayvan figürlerinden, alt kısmıysa kemer, hançer, yay, kılıç gibi figürlerden meydana gelir (Fotoğraf 48). İkinci tip geyikli taşlarsa birinci gruptakilerle aynı kompozisyonu

³⁹⁶ Ağasioğlu, *a.g.e.*, s.24-25.

³⁹⁷ Belli, *Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller*, s.37.

³⁹⁸ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s.101-111.

³⁹⁹ Gözde Sazak, *Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansması*, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s.131-132.

⁴⁰⁰ Kubatbek Tabaldiev, "Kırgızistan'daki Geyik Tasvirli Taşlar", *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü Prof. Nejat Diyarbekirliye Armağan*, Yeni Türkiye Yayınevi, Ankara 2006, s.100.

⁴⁰¹ Ağasioğlu, *Taşbaba Türkün Yaddaşı*, s.40-41.

⁴⁰² Tabaldiev, *a.g.m.*, s.100.

paylaşmakla birlikte onlara göre daha basit yapılmıştır. (Fotoğraf 49)⁴⁰³. Taşların boyları 1 ila 3,5 metre arasında değişen taşların en-boy oranları değişiklik gösterir⁴⁰⁴. Geyikli taşların dikdörtgen biçimli ve tepesi eğimli tasarlanan formu günümüzde üzerinde figürler olmadan mezar taşı olarak tatbik edilir.



Fotoğraf 48: Birinci tip geyikli taş⁴⁰⁵

Fotoğraf 49: İkinci tip geyikli taş⁴⁰⁶

Bengü taşlar, başta Kök Türkler mezarları olmak üzere⁴⁰⁷ hemen her Türk kağanı mezarında defin alanı yakınlarına konulmuş yazılı mezar taşlarıdır⁴⁰⁸. Kelime anlamıyla bengü taş⁴⁰⁹, ebedi, sonsuz olan taş⁴¹⁰ anlamına gelir. Taşlar, siyasi

⁴⁰³ Tabaldiev, *a.g.m.*, s.99.

⁴⁰⁴ Tabaldiev, *a.g.m.*, s.100.

⁴⁰⁵ J. Gantulga-Ch. Yeruul-Erdene-J. Magail, *Deer Stones Of Khoid Tamir*, Ulaanbaatar 2016, s.37.

⁴⁰⁶ B.Ch. Munkhbayar, "Study of Archaeological Monuments of Mongolian Altai", *Теория И Практика Археологических Исследований*, No:4, Altai 2016, s.167.

⁴⁰⁷ İlhami Durmuş, "Arkeolojik Kalıntı, Buluntu Ve Yazılı Belgelere Göre Köl Tigin-Bilge Kağan Anıtlıkları ve Bu Anıtlıklardaki Türk Kültür Unsurları", *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, C:1, S:1, Ankara 2007, s.35-77.

⁴⁰⁸ Örkün, *Eski Türk Yazıtları*, C:1, s.15.

⁴⁰⁹ Örkün, *a.g.e.*, C:3, s.18.

olaylar, ülke yönetimi ve kağanlar hakkında bilgiler içerir. Bu yönüyle bir siyasetname kimliği taşır. Onları bilerek bu yönde hazırlayan dönemin kağanları, bengü taşların bilgelikle hazırlandığını göstermek ve ebediyete dek dünya üzerinde duracağını göstermek için taşları çoğunlukla kaplumbağa şeklindeki kaideler üzerine dikmişlerdir. Köl Tigin, Bilge Kağan, Taryat, Tes, Şine Usu Yazıtları kaideye sahip olan başlıca bengü taşlardır⁴¹¹. Bu örneklerle birlikte toprağa gömme sistemiyle dikilmiş olan bengü taşlar da vardır. Köl İç Çor, Moyun Çor, Karabalgasun II bunların başlıcalarıdır.

Ortalama bir insan boyunda veya daha yüksek olan taşlar, kaliteli bir taş işlemeciliğine sahiptir. Önemli bir kısmı pek bozulmadan günümüze ulaşmıştır. Ancak zamanla yıpranan ve durumu kötüleşenler de vardır. Bengü taşların genel yapı formlarına baktığımızda kiminin Bilge Kağan Yazıtı'ndaki gibi keskin kenarlara, kimininse hafif yuvarlatılmış kenarlara sahip olduğu görülür. Ayrıca bazılarının herhangi bir biçimlendirmeye tabi tutulmamıştır. Taşların bir kısmının tepe kısmı yuvarlatılmıştır. Ancak çoğunluğu düz ya da eğimli tepeye sahiptir. Bengü taşlar, şekilleri ve bilgi vermeyi amaçlamaları sebebiyle mezar taşlarının bugünkü halini almasında başrolü oynamıştır.

Dikilitaşlarda bir diğer mezar taşı çeşidi, yanlış anlaşılmalara sebebiyle bilim dünyasına farklı isimlerle girmiş olan bedizler, yani heykellerdir. Bedizler, Orhun Yazıtları'ndaki “balbal” ifadesinin⁴¹² o dönemde anlaşılmaması ve Deşt-i Kıpçak'ı ilk kez gezen Rus bilim adamlarının bayanı temsil eden bedizlerle karşılaştıklarında bölgedeki Türklerin bedizlere “ata” anlamına gelen “baba” ifadesini kullanmaları, bilim adamlarının bu sözcüğü kendi dillerinde “nine” anlamına gelen “baba” sözcüğü sanmalarından dolayı, terminolojiye balbal ve taş baba/taş nine olarak girmişlerdir⁴¹³.

Yerli ve yabancı araştırmacılar, Orhun Yazıtları⁴¹⁴ ve Köl İç Çor Yazıtı'nda⁴¹⁵ geçen bediz ifadesinin “oyma”, “süs”, “ahşap ve taş oymacısı”, “heykeltıraş”, “resimle yapılan süsleme” gibi anlamlar taşıdığını düşünmektedir⁴¹⁶.

⁴¹⁰ T Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.129.

⁴¹¹ Bu tip yazıtların başında Kök Türk dönemine ait gelmektedir. Bkz. Alyılmaz, “*Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine*”, s.14.

⁴¹² Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.31.

⁴¹³ Yılmaz, “*Baba mı, Balbal mı Yoksa Bediz mi?*”, s.207-208.

⁴¹⁴ Tekin, *a.g.e.*, s.38.

⁴¹⁵ Ölmez, *Orhon Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, s.218.

⁴¹⁶ Yılmaz, *a.g.m.*, s.210.

Ancak kelimenin gerçek anlamını tarihi kayıtlar ortaya koymaktadır. Çin yıllıkları⁴¹⁷ ve XIII. yüzyıla ait Avrupalı kaynaklar⁴¹⁸, Türklerin mezarlarına insan görünümlü heykel koyduklarını ifade eder. Onların aktardığı bu bilgi, arkeolojik verilerle desteklenmektedir. Günümüzde varlığı tespit edilmiş kurganların önemli bir kısmında, insan görünümlü heykeller bulunur. Bu heykeller ya kurganın üzerine ya da etrafına dikilmiştir⁴¹⁹.

Bediz sözcüğünün heykeller için kullanıldığını Kaşgarlı Mahmut da destekler. Sözcük müellif tarafından eserde şöyle açıklanır: *Burxan: Put; Bedhez Burxan: Heykel*⁴²⁰...

Bedizlerin ölçüleri değişiklik gösterir. En küçüğü 40-50 cm'dir. En büyüğüse 275 cm yüksekliktedir. Heykellerin %80'inden fazlası erkekleri tasvir etmektedir. Geri kalan kısmı, kadınları ve cinsiyeti belirsizleri (tahminen ruhları) simgeler. Türkistan'da geniş bir yayılım gösteren bedizler incelendiğinde, yüz biçimleriyle büyük bir benzerlik taşıdıkları görülür. Çoğunluğu bıyıklı, badem gözlü veya çekik gözlü, sakalsız bir görüntüdedir. Büyük bir kısmında bacaklar tasvir edilmemiş, gövdeyle bütün halde yapılmıştır. Az miktar bedizin bacakları belirgindir. Bunlar genellikle bağdaş kurmuş vaziyette yapılmıştır. Üzerlerinde bulunan kemer, kupa, kap, silah kabartmaları ve bu kabartmalardaki nesnelere kurganlarda rastlanılması sayesinde bedizlerin hangi yüzyıllara ait oldukları bilinmektedir⁴²¹. Bediz geleneği ülkemize de taşınmıştır. Ayrıca genel insan formunda mezar taşları şeklinde de ülkemizde sürmüştür⁴²².

⁴¹⁷ He Xinghang-Guo Hongzhen, *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2015, s.139.

⁴¹⁸ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.43.

⁴¹⁹ Belli, *Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller*, s.44.

⁴²⁰ Kaşgarlı Mahmut, *Divan'u Lugat'it Türk*, C:1, s.436.

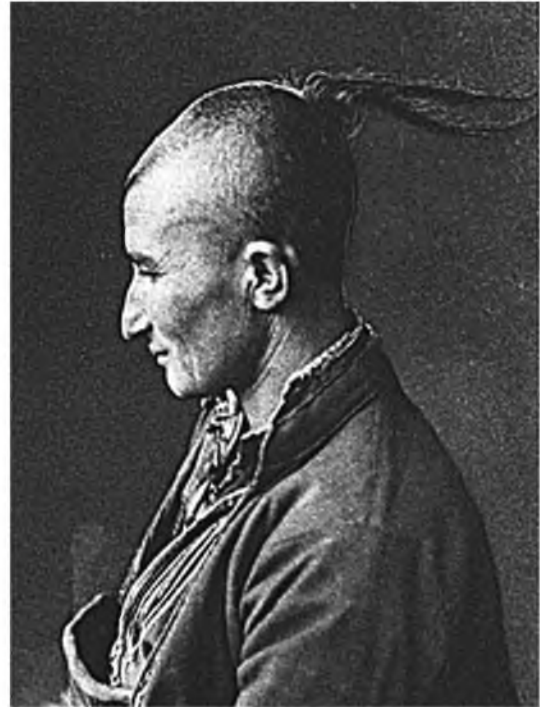
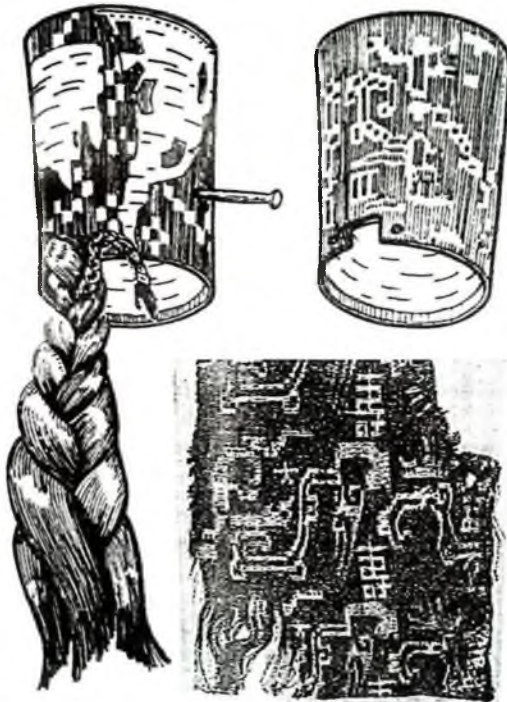
⁴²¹ Belli, *a.g.e.*, s.44-45.

⁴²² Ülkemizin birçok şehrinde birbirinden farklı formlarda mezar taşları mevcuttur. İslamiyet'in putu yasaklaması sebebiyle, onu andıran her şeyin halk nazarında doğru bulunmadığı için insanı andıracak şekilde yapılan bu taşları tarif etmek gerekirse çoğun yüzü, kolları ve bacakları belli olmayacak şekilde yapılmıştır. Ancak bazılarında yüz ifadesi mevcuttur. Bu mezar taşları hakkında yapılmış bazı çalışmalar için bkz. Ali Murat Aktemur, *Ardahan Çevresindeki Soyut İnsan Heykeli Formlu Mezar Taşları*, Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum 2012; Muhammet Arslan-Nacide Uysal "Adıyaman Besni İlçesi İncearaplar Köyü'ndeki Mezar Taşları", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S:25, Erzurum 2010, s.15-49; Mustafa Aksoy, "Tunceli'de Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar", *2023 Dergisi*, S:129, Ankara 2012, s.16-20.

2. Beşkaza'daki Mezar Taşı Formları

Yöredeki mezar taşları, çoğunlukla kireç kökenli taşlardan (mermer, alçı taşı, dolomit) imal edilmiştir. Ancak aralarında manganez, krom gibi çeşitli mineraller içeren bazalt kayalardan yapılanlar da vardır. Beşkaza'da İslamiyet Öncesi Türk Kültürü'nün izlerine sahip çok sayıda mezar taşı tespit edilmiştir.

Taşlar balbal, bediz, kılıç, soyut insan formu tarzında imal edilmiştir. Üzerlerinde çeşitli damgalar vardır. Ayrıca soyut insan formu mezar taşlarının bazılarında saç örgüsü yapılmıştır. İlk bakışta kadınlara ait olduğu sanılan bu mezar taşları, bir örnekte rastlanan ve silik biçimde bulunan "Mehmet" ismiyle erkekler için de uygulandığı anlaşılmıştır. Esasında bu durum, eski dinin gelenek haline gelmesinden dolayı (Fotoğraf 50) XX. yüzyıla dek Beşkaza Yörükleri ve Tahtacı erkeklerinin atkuyruklu olmasından kaynaklanmıştır (Fotoğraf 51-52). Gelenek, günümüzde yaşlı kadınların saç örgülerini kesip saklaması ve bu saç örgüleriyle defnedilmeleri şeklinde sürmektedir (Fotoğraf 53).



Fotoğraf 50: Sibiry'a'daki bir Türk kurganından çıkan saç örgülü kaftan⁴²³

Fotoğraf 51: Atkuyruklu saçta sahip Beşkazalı Tahtacı⁴²⁴

⁴²³ Elga Borisovna Vadetskaya, *Sibiry'a Kurganları*, Çev. Atilla Bağcı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2014, s.74.

⁴²⁴ Luschan, *Die Tachtadschy Und Andere Überreste Der alten Bevölkerung Lykiens*, s.26.



Fotoğraf 52: Başka bir Beşkazalı Tahtacı⁴²⁵



Fotoğraf 53: Saç örgülerini saklayan 92 yaşındaki Nazire Hanım

Üzerinde damga bulunan taşların %95'inden fazlası Osmanlı dönemine aittir. Bunların büyük bir çoğunluğunda tarih ve isim yoktur. Üzerinde tarih tespit edilen Osmanlı dönemine ait taşlar, %4'lük bir paya sahiptir.

Çalışma esnasında tarih ibaresi taşıyan en eski mezar taşına Yayla Kınık Köyü'nde rastlanmıştır. Bu mezar taşı hicri 1095, miladi 1683-84 yıllarına aittir. Onu, Ören, Seki, Karaçulha köylerindeki hicri XII. ve XIII. yüzyıla ait taşlar izler. Bıçakla kazıyarak yapıldığı belli olan tarihlerin, taşın dikimi sırasında aile fertleri tarafından yapıldığı düşünülmektedir.

Osmanlı dönemine ait taşların neredeyse %1'inde isim yazılıdır. Bu taşların hemen hepsi erkeklere aittir. Yazılar ve ölüm tarihleri kötü bir Osmanlıcayla yazılmıştır. Yazılar, kazıma biçimiyle mezar taşındaki damgalarla benzerlik göstermiştir. Bu da isimli mezar taşlarının taş ustalarınca değil, aile fertleri veya eli yatkın kişilerce imal edildikleri sonucunu doğurmuştur. Ayrıca isimsiz mezar taşlarının çokluğu da bu taşların saydığımız kişilerce imal edilmiş olabileceğini desteklemiştir. Zira Osmanlı döneminde mezar taşı ustalarının okuma-yazma bildikleri aşikardır ve bu vasıfta biriyken ölen atası veya akrabasının mezar yerinin

⁴²⁵ Luschan , *Die Tachtadschy Und Andere Überreste Der alten Bevölkerung Lykiens*, s.29.

bilinmesi için sipariş eden yörüğe, isimsiz mezar taşı hazırlaması pek mantıklı gelmemektedir.

Üzerinde ölüm tarih yazılı taşlar, ölüm tarihi bulunmayan damgalı mezar taşlarının kabataslak hangi yüzyıla ait olduğunu tespit etmede çok işe yaramıştır. Çünkü mezar taşları biçim, hammadde, doğa koşulları sebebiyle zaman içinde uğradıkları tahribatla benzerlik göstermektedirler. Bununla birlikte ölüm tarihi yazılı taşlarda meydana gelen erimeler diğer taşlardaki damgaların erimeleriyle de benzerdir. Kesin olmamakla birlikte, çalışma esnasında rastlanmış, üzerinde ölüm tarihi bulunmayan en eski damgalı mezar taşının XVIII. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir.

Cumhuriyet Dönemi'nde dikilmiş mezar taşlarında eski kültürün izleri azdır. Taşların hiçbirisi balbal biçimli değildir. Genellikle kılıç ve soyut insan formlarında yapılmışlardır. Ayrıca hiçbirisinde Oğuz damgası yoktur. Damga geleneği, az miktarda mezar taşında ay, güneş, yonca-çiçek, hayat ağacı ve Gök Tanrı damgalarıyla gelenek yaşatılmıştır.

Üzerinde damga bulunan Cumhuriyet Dönemi mezar taşları, 1925 ile 1960 yılları arasına aittir. İsimlerin ve ölüm tarihlerinin yazılı olması sayesinde damgaların cinsiyet farkı gözetmeksizin uygulandığı anlaşılmıştır. Bazı mezar taşlarının yapımı sırasında, mevtanın bayan olduğunu belli etmek için baş kısmı küt saça sahipmiş gibi şekillendirilmiştir.

Mezar taşlarının bazılarında etnik kökeni belirten “Yörük”, “Türkmen”, “Avşar”, “Yüreğil” gibi soyadlarına rastlanmıştır. Bu soyadları, Beşkaza Yöresi'ndeki halkın etnik kökenini göstermesi, yörenin tarihine ışık tutması açısından en az mezar taşlarındaki Oğuz damgaları kadar önem taşır.

2. 1. Kılıç Formlu Mezar Taşları

Metaller parlaklıkları, sanatsal görüntüleri ve sahip olduğu dayanıklılıklarıyla insanlar tarafından tarih boyunca değerli sayılmıştır. Bu değer kazanma süreci, onlardan silah, süs eşyası ve para yapımında faydalanılmasıyla hızla ilerlemiştir.

Türlerine, değerlerine ve sahip oldukları vasıflara göre zamanla metallere metafizik anlamlar atfedilmiştir. Kimisinin iyileştirici gücü olduğuna kimisininse

kötü güçleri çektiğine inanılmıştır. Türk toplumuna baktığımızdaysa metafiziksel anlam yüklenen tek metalin, tarihin en eski devirlerinden itibaren demir olduğu görülür.⁴²⁶

Oğuz Türklerince yıldırımlarla gökten indiğine inanılan demir⁴²⁷, taşıdığı bu Tanrısal köken ve kötü ruhları temizlediğine inanılan ateşle işlenmesi sebebiyle⁴²⁸ kutsallık kazanmıştır. Bu yüzden demir dövülürken merasimler tertip edilmiş, dualar okunmuştur. Kağanlar bayramların gelişini demir döverek kutlamıştır⁴²⁹. Demirin sahip olduğu bu vasıflar, zamanla kendisinden yapılan kılıcın da kutsal bir nesne olduğu inancını zamanla oluşturmuştur⁴³⁰.

Esasen gerçek işlevi nesnelere bölüp parçalamak, canlıları öldürmek olan kılıç bu işlevi yüzünden ölümün simgesi sayılmış; kendisine sahip olan kişiye düşmanlarının ölümüne sebep olduğu için güç, kahramanlık, cesaret, yiğitlik, adalet ve kötülükleri yok etme vasıflarını kazandırmıştır⁴³¹.

Kılıcın kutsallığı konusunda ilk kayıtlar İskitlerle ilgilidir. Herodot'un aktardıklarına göre Türkler, her sene odunları yığarak büyük bir sunak yeri yapmaktadır. Meydana gelen odun tepesinin en üstüne savaş tanrısı Ares'i simgeleyen büyük bir kılıç koymaktadırlar. Onu, Ares'in simgesi saymakta ve törenlerde onun önünde yüzlerce kurbanlar kesmektedirler⁴³². Herodot'un aktardığı Türklerde kılıcın savaş tanrısının simgesi sayılmasına Bizans kaynaklarında da rastlanır. V. yüzyılda yaşamış Bizanslı alimler, Atilla'nın dünyaya hükmetmesini Ares'in kutsal kılıcını bulmasına bağlamışlardır⁴³³.

Kılıç konusu Çince'de de vardır. Birçok Türkçe sözcüğün geçtiği Çin dili incelendiğinde, Hun devrinde geçtiği sanılan kılıç sözcüğüne tesadüf edilir⁴³⁴.

⁴²⁶ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdülkadir İnan, "Türklerde Demircilik Sanatı (Tarihte ve Folklorunda)", *Makaleler ve İncelemeler*, C:2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s.229-231.

⁴²⁷ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.58; s.204

⁴²⁸ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s.67-68.

⁴²⁹ Yörükan, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, s.62.

⁴³⁰ "El Cemahir fi Marifet El Cevahir" adlı eserde anlatıldığına göre Oğuzlar, bakır başta olmak üzere metal madenlere önem vermişlerdir. Onlardan kılıç, ok ucu başta olmak üzere çeşitli silahların, süs eşyalarının yapımında faydalanmışlardır. Kutsal sayılan madenlerden yapılan silahlar da önem kazanmıştır. Aktaran: Şeşen, *a.g.e.*, s.204.

⁴³¹ Bayram Sevinç, "Yiğit Ve Silahlı Adam Diyalektiğinde Kılıç İmgesi", *Turkish Studies Volume:8/6*, Ankara 2013, s.622.

⁴³² Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991, s.309.

⁴³³ Ahmetbeyoğlu, *Atilla'nın Sarayında Bir Romalı*, s.48.

⁴³⁴ Necef, s.164.

Sözcük, Türklerin kılıca verdiği önemden, işlemelerindeki ustalıktan ve sözcüğü baskın şekilde kullanmalarından dolayı bu dile geçmiş olabilir.

Türkçe eserlere bakıldığında kılıçla ilgili birçok örnek çıkar. Divan-u Lugat'it Türk'te Kaşgarlı Mahmut, yaptığı veya düşündüğü işlerde dirayet sergileyen kağanlara Türklerin “Kılıç Han” dediğini, erkeklerde yiğitliğin kılıçla ölçüldüğünü söyler⁴³⁵. Ayrıca, “demir” (temür) sözcüğünü açıklarken başta Kırgızlar ve Kıpçaklar olmak üzere çeşitli Türk boylarının demiri kutsal gördüklerini ve kılıçlarını çıkarıp onlar üzerine yemin ettiklerini aktarır⁴³⁶. Dede Korkut Hikayeleri'ne bakıldığında Boğaç Bey'in anlatıldığı hikayede, bir insan gibi isim taşıyan ve adı Kara Polat olan bir kılıç göze çarpar⁴³⁷. Herhangi bir cansız varlığa isim verme durumu sadece bu hikayede vardır. Rubruk'un aktardıklarına göre kılıç mevzusu Moğollarda da vardır. Müellif, Batu Han'ın eşinin yatağının başında ve çadırın kapısında kılıçların asılı olduğunu ve kadının bu kılıçların koruyuculuğuna inandığını onlara saygı duyduğunu anlatır⁴³⁸.

Kılıca verilen değer, somut kültüre de yansımıştır. Tarihi süreçte mezar taşları incelendiğinde, kılıcın taş işlemeciliğine etki ettiği görülür. Örneğin kılıca verilen değer ve de Türk yaşantısında kılıcın kemerde sürekli takılı olması sebebiyle erkekler, bellerindeki kılıçlarla defnedilmişlerdir⁴³⁹. Hun dönemine ait kurganlardan, Kök Türk kurganlarına dek birçok mezarda ölünün beline bağlı kılıçlara denk gelinmiştir⁴⁴⁰. Hazar kurganlarında yapılan kazılarda hemen her erkeğin yanına bir bıçak konduğu görülmüştür⁴⁴¹. Mezar taşı veya ölen kişiyi temsil amacıyla yapılan bedizlerin hemen hepsi, bellerinde bir eliyle tuttıkları kılıç figürüyle hazırlanmıştır⁴⁴².

⁴³⁵ Müellif eserinde şu şiiri aktarır: “Yiğitler çağrıştılar/ Kızgın gözle bakıştılar/Bütün silahlarla çarpıştılar/Kılıç kına güc sığdı” Bkz. Kaşgarlı Mahmut, *Divan'u Lugat'it Türk*, C:1, s.359.

⁴³⁶ Kaşgarlı Mahmut, *a.g.e.*, C:1, s.362

⁴³⁷ Ergin, *Dede Korkut Hikayeleri*, C:1, s.9.

⁴³⁸ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.98

⁴³⁹ Bu hususta Çin kaynakları şunu söyler: Kırgızlarda herkesin kemeri ve buna takılan bıçağı, kılıcı ve bileği taşı vardır. Bkz. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s.212-213.

⁴⁴⁰ Bahaeddin Ögel, “Türk Kılıcının Menşe ve Tekamülü Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:6, S:5, Ankara 1948, s.431-443.

⁴⁴¹ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s.236.

⁴⁴² Bedizlerin en önemli ortak özelliği sağ elle tutulan ant kadehi ve sol elle tutulan kemerdeki kılıçtır. Kırgızistan'daki örnekler için bkz. Belli, *Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller*, s.55-88.

Kılıcın ölümlerle defnedilmesi mevzusu günümüzde değişikliğe uğramış bir halde sürmektedir. Beşkaza'da erkek mevtaların bedenleri bekletilirken kötü ruhlardan korunması, üzerine cin-şeytan gelmemesi için üzerlerine kılıcın minyatürü olan bıçak konulur. Kadınların bedenlerineyse iki bıçağın bir araya gelmesinden oluşan makas konulur. Bu bıçak ve makaslar, cesetler yıkanana dek ölümlerin üzerinde durur.

Türklerin savaşçı yapılarından ve dini inançlarından kaynaklanan bu durum İslamiyet'in kabulü sonrasında da sürmüştür. Başta Erzurum, Kars, Ardahan illeri olmak üzere Türkmenlerin yoğun bulunduğu yerlerin mezarlıklarında, mezar taşlarının orta kısımlarına kama, bıçak veyahut kılıç kabartmaları yapılmıştır⁴⁴³. Bu kabartmaların kılıcın güç, hakimiyet, kuvvet sembolü sayılmasından kaynaklandığı düşünülmektedir⁴⁴⁴.

İslamiyet'e rağmen dini alanda varlığını sürdüren kılıç inancı, ilk dönem mezarlarından itibaren bazı mezar taşlarının formuna etki etmiştir. Bu durum, her ne kadar sanat tarihçilerini ve arkeologları ilgilendiren bir konu olsa da bilimsel alanda şimdiye dek dile getirilmemiştir. Bu sebeple konu hakkında bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Araştırmalar esnasında Türkistan sahasındaki işlem görmüş balbalların ve yöredeki mezar taşlarının, kurganlardan çıkan kılıçlarla şeklen benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. Kılıçlara benzeyen balbalları sıralayacak olursak tepe kısmı eğimli geyikli taşlar ve Uybat I, Uybat II, Uybat III, Uyug Arjan'dır (Fotoğraf 55-56-57-58). Gördükleri işlemlerle taşlar, tepesi eğimli palalara, üçgen uçlu kılıçlara benzetilmiştir (Fotoğraf 54). Görüntüleriyle adeta kılıçların mezar başına dikilmiş hali olmuşlardır.

Bir rastlantı veya benzetme gibi görülen bu durum, aslında kılıcın kültürdeki yerinden kaynaklanır. Çünkü kılıcın form olarak mezar taşlarına etki etmesi değil, tam tersine etki etmemesi mantığa aykırıdır. Türk Kültürü'nde en büyük erdem yiğitlik, savaşçılık görülmüştür. Kişiler mezarlara kılıçlarıyla gömülmüştür⁴⁴⁵.

⁴⁴³ Yunus Berkli, "Ardahan-Çıldır Çevresinde Heykel Biçimli Mezar Taşlarının Türk Sanatındaki Yeri Ve Önemi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, Sayı: 9, Erzurum 2006, s.178.

⁴⁴⁴ Yunus Berkli, *a.g.m.*, s.180.

⁴⁴⁵ Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s.147.

Kılıcın etki ettiğinin kanıtı aslında şaşılacak bir durum değildir. Osmanlı döneminde, kişilerin icra ettiği iş ve meslekler kavuk, fes, kalpak, çapa, gemi direği, yelken bezi, urgan, halat, gemi çapası, hokka ve kalem gibi çeşitli tasvirler ve formlarla mezar taşlarına uygulanmıştır⁴⁴⁶. Bununla birlikte XII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar deve, koyun, at, keçi gibi yetiştirilen hayvanlar da mezar taşlarında form olarak uygulanmıştır⁴⁴⁷.



Fotoğraf 54: Hun, Peçenek ve Cengiz Han dönemlerine ait Türk kılıçları⁴⁴⁸

⁴⁴⁶ Osmanlı dönemine ait bazı şehirlerdeki mezar taşı örnekleri ve formları için bkz. Ali Rıza Özcan, *İstanbul'un 100 Mezar Taşı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2013; Nidayi Sevim, *Medeniyetimizin Sessiz Tanıkları*, Kitap Dostu Yayınları, İstanbul 2009; Lütfi Şeyban, *Osmanlı Dönemi Taraklı Mezar Taşları ve Kitabeleri*, Sakarya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Sakarya 2008; İshak Güven Güvelioğlu, *Osmanlı Mezar Taşları*, Türkiye Anıtlar Derneği Yayınları, İstanbul 2008.

⁴⁴⁷ Türk Kültürü'nde yetiştirilen hayvanlar mezar taşları biçimine etki etmiştir. Koyun, koç, at, deve şeklinde tasarlanmış mezar taşları mevcuttur. Bkz. Çay, *Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel Mezar Taşları Ve Türklerde Koç Koyun Meselesi*, 34-46; Ağasioğlu, *Taşbaba Türkün Yaddaşı*, s.32-35.

⁴⁴⁸ Ögel, "Türk Kılıcının Menş ve Tekamülü Hakkında", s.432-441.

Fotoğraf 55: Uybat I Yazıtı⁴⁴⁹Fotoğraf 56: Uybat II Yazıtı⁴⁵⁰Fotoğraf 57: Uybat III Yazıtı⁴⁵¹Fotoğraf 58: Uyug Arjan Yazıtı⁴⁵²

⁴⁴⁹ http://bitig.org/show_big.php?fn=pictures/671.jpg Erişim Tarihi: 19.10.2016

⁴⁵⁰ http://bitig.org/show_big.php?fn=pictures/662.jpg Erişim Tarihi: 19.10.2016

⁴⁵¹ http://bitig.org/show_big.php?fn=pictures/651.jpg Erişim Tarihi: 19.10.2016

⁴⁵² http://bitig.org/show_big.php?fn=pictures/482.jpg Erişim Tarihi: 19.10.2016

Yörede eski Türk kılıçlarıyla benzer formu paylaşan mezar taşı sayısı azımsanmayacak sayıdadır. Çoğunlukla ova köylerindeki baş ve ayakucu taşları, bu formdadır. Uzunlukları 64 cm ile 89 cm arasında değişmektedir. Önemli bir kısmı Osmanlı dönemine aittir. Bazılarında hiçbir motif veya yazı, bilgi yoktur (Fotoğraf 59-60-61). Ancak bir kısmında ölümden sonraki hayatı simgeleyen hayat ağacı veya selvi ağacı çizimi vardır. Taşlarda ayrıca yıldız, gezegen, cami ve ev gibi çizimler de vardır (Fotoğraf 62-63-64). Taşların bazılarında yer alan yazılarla kılıç formunun kadın-erkek ayırt etmeden mezar taşlarına uygulandığı anlaşılmıştır.



Fotoğraf 59: Zorlar Köyü'ndeki örnek



Fotoğraf 60: Sarıyer Köyü'ndeki örnek



Fotoğraf 61: Sahil Ceylan'daki örnek



Fotoğraf 62: Eşen Köyü'ndeki örnek



Fotoğraf 63: Nif Köyü'ndeki örnek



Fotoğraf 64: Akbük Köyü'ndeki örnek

2. 2. Balbal Formlu Mezar Taşları

Günümüz mezar taşlarına yön veren önemli unsurlardan olan balballar, Tunç Devri ile mezarlarda, kurganlarda uygulanmıştır (Fotoğraf 65)⁴⁵³. İlerleyen yüzyıllarda kendisine yüklenen anlamın değişmesi ve teknolojinin gelişmesiyle geyikli taşlara, bedizlere ve yazıtlara dönüşmüştür⁴⁵⁴.



Fotoğraf 65: Kuzey Moğolistan'daki balballar⁴⁵⁵

Yörede balbal formlu mezar taşları önemli oranda vardır. Türkistan'daki 2-3 metrelik örneklerinin aksine, daha ufak yapıdırlar. En uzununu 1.92 metre olmakla birlikte boyları genellikle toprak yüzeyinden itibaren 55 ile 85 cm, enleri 29 ile 53 cm arasında değişmektedir. Taşlar çoğunlukla kalker kökenlidir⁴⁵⁶. İşleme tabi tutulmamış, doğadan gelişi güzel toplanmışları sayıca fazladır (Fotoğraf 66-67-71). Ancak bunun yanında işleme tabi tutulanları veya yörede yaygın olarak bulunan Likya kalıntılarından hazırlanmışları da vardır (Fotoğraf 68-69-70)⁴⁵⁷. Bu durumun,

⁴⁵³ Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s.371.

⁴⁵⁴ Çoruhlu, *a.g.e.*, s.372-373.

⁴⁵⁵ B.Ch. Munkhbayar, "Study of Archaeological Monuments of Mongolian Altai", *Теория И Практика Археологических Исследований*, No:4, Altai 2016, s.167.

⁴⁵⁶ Colin, Hans J., "Fethiye-Antalya-Kaş-Finike (Güneybatı Anadolu) Bölgesinde Yapılan Jeolojik Etüdümler", *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, Yıl:1962, S:59, s.22-46.

⁴⁵⁷ Türklerin ileri düzey taş işlemeciliğine rağmen sergiledikleri bu enteresan hareketin kaynağına, İstanbul'u XVII. yüzyılda gezen Tournefort isimli Fransız seyyah ve bilim adamının gezi notlarında rastlanır. Tournefort, İstanbul'daki ustaların, mermer sıkıntısı çekmemek için genellikle eski kentlerin

geleneği yaşatmak için geçmiş medeniyetlerden kalan hazır ve uygun taşları kullanma mantığından kaynaklandığı dűřünülmektedir.



Fotođraf 66: Sarıyer Kűyű'ndeki ۆrnekler



Fotođraf 67: Geriřburnu Kűyű'ndeki ۆrnek

harabelerine gittiklerini ve burada karşılaştıkları işe yarar parçaları aldıklarını anlatır. Bkz. Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, ev. Ali Berktağ, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s.84.



Fotoğraf 68: Kaya Köyü'ndeki örnekler



Fotoğraf 69: Döğer Köyü'ndeki örnekler



Fotoğraf 70: Seki Köyü'ndeki örnekler



Fotoğraf 71: Karaçulha Köyü'ndeki örnek

2. 3. Bediz ve Soyut İnsan Formlu Mezar Taşları

Resmi devlet tarihi vasfı taşıyan Orhun Yazıtları'nda⁴⁵⁸ ve Köl İç Çor Yazıtı'nda⁴⁵⁹ yer alan bediz, mezar taşlarına etki eden bir diğer form çeşididir. Çin kaynaklarında, Müslüman seyyahların ve Avrupalı misyonerlerin eserlerinde “*Türkler mezarın başına ölenin suretini diker*” sözleriyle kendini gösteren bediz⁴⁶⁰, daha çok erkekleri tasvirlemede kullanılan heykellerdir⁴⁶¹. Bedizlerin yüz betimlemeleri eksiksizdir. Kaftan, kemer, kılıç ve sağ eleriyle tuttukları kap, hemen her birinde vardır (Fotoğraf 72). Bedizlerin en eskileri, Kazakistan'da gün yüzüne çıkarılmış Maden Devri'nde yapıldığı tahmin edilen örneklerdir⁴⁶².

Bediz geleneği, Kur'an'daki ayetler ve Hz. Muhammed'in hadislerle heykellerin yasaklanmış olmasından dolayı⁴⁶³ Türkler, Müslüman olunca değişime uğramıştır. Yüzün, gözün, kaşların, bıyıkların ve kolların belirtilmediği ancak ilk bakışta insanı andıran soyut forma dönüşmüştür. Bu form ile ölenin mesleği, tarikatı gibi kişisel özelliklerini belli etmek amacıyla kavuk, fes, börk, kalpak gibi başlıklar eklenmiş, mezar taşı gövde ve baştan meydana gelmiştir⁴⁶⁴.

Bediz geleneği İslamiyet'in heykeli yasaklamasına rağmen nadiren de olsa ülkemizde yaşatılmıştır. Çalışma sırasında, yörede 2 adet bediz tespit edilmiştir.

Bulunan bedizlerden ilki Korubükü Köyü'ndedir. Bedizin gövdesi yoktur. Sadece kafa kısmı kalmıştır. Kireç taşından imal edildiği için zamanla yağmur, rüzgar, nem gibi sebeplerle zamanla bedizin yüzü aşınmıştır. Ancak oluşan tahribata rağmen gözleri, bıyığı ve alt dudağı belirgindir. Eni 28 cm, yüksekliği 43 cm olan bedizin baş kısmında herhangi bir damga, ölüm tarihi yoktur. Bedizin Türkistan'daki örneklerle birebir uyuşan görünüşü, onun sadece özenli bir çalışmayla meydana geldiğinin işaretçisidir gösterir. (Fotoğraf 73).

⁴⁵⁸ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.38.

⁴⁵⁹ Ölmez, *Orhon Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, s.218.

⁴⁶⁰ Yılmaz, “*Baba mı, Balbal mı Yoksa Bediz mi?*”, s.210-211.

⁴⁶¹ Kadın bediz örnekleri için bkz. Belli, *Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller*, s.97-103.

⁴⁶² Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatının Doğuşu*, s.159.

⁴⁶³ Derya Uzun, “Heykel Sanatının Türk Kültürü İçindeki Yeri ve Yervant Oskan Efendi”, *Batman University International participated Science and Culture Symposium*, 18-20 Nisan 2012 Batman, s.280-281.

⁴⁶⁴ Aktemur, *Ardahan Çevresindeki Soyut İnsan Heykeli Formlu Mezar Taşları*, s.11.



Fotoğraf 72: Altaylardan bir bediz⁴⁶⁵



Fotoğraf 73: Korubükündeki bediz

Yöredeki bir diğer bediz, Yörük hayatının ve eski Türk kültürü unsurlarının yerel halk tarafından ısrarla sürdürüldüğü Karaçulha Köyü'ndedir. Yüksekliği 68 cm, genişliği 26 cm olan bedizde, merhumun ismi yazmamaktadır (Fotoğraf 74). Sadece bıçakla yapıldığı belirgin olan, arka yüzeyindeki hicri 1171 tarihi vardır. Miladi takvimde 1757-58 yıllarına tekabül eden bu sayı, bediz geleneğinin yörede XVIII. yüzyıla kadar sürdüğünü göstermiştir (Fotoğraf 75).

Arka yüzeydeki tarihin üstünde Saymalıtaş'tan itibaren Türk kaya resimlerinde ve Türk Yazıtları'nda görülen, yörede birçok mezar taşında da rastlanılan üç nokta vardır. Rastlanan bu noktalar, Orhun Alfabeti'ndeki “-nt” sesine karşılık gelen “and” harfiyle uyumludur⁴⁶⁶.

Bedizde üslup olarak basit bir tasvirleme uygulanmıştır. Yekpare haldeki taş, soyut insan formundaki mezar taşları gibidir. Taşın baş kısmında düğme şeklinde yapılmış iki göz çukuru ve ağız temsil eden yamuk bir çizgi vardır. Bedizin sahip olduğu basit tasvir, aynı mezarlıkta bulunan ve çalışmanın ilerleyen kısmında örneklenen iki adet insan çiziminde de vardır. .

⁴⁶⁵ Кубарев, Старая турецкая Скульптура на юге Сибири, s.7.

⁴⁶⁶ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.10; Ölmez, *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, s.52.



Fotoğraf 74: Karaçulha'deki bediz



Fotoğraf 75: Bedizin arka yüzeydeki üç nokta ve hicri 1171, miladi 1757-58 tarihi

Yöredeki soyut insan formlu mezar taşı yapımı incelendiğinde, Osmanlı döneminden günümüze dek sürdüğü görülür. Taşların yapıldığı yüzyıl yaklaştıkça, üzerinde kişisel bilgiler ve ölüm tarihleri yer alır. Ölüm tarihleri, bazı örneklerde 3 haneyle yazılıdır (Fotoğraf 77-83).

Taşların formlarında farklılıklar vardır. Bazılarında kulak, kol ve omuz çıkıntıları belirgindir. Bu tip mezar taşlarının bediz üslubundan izler taşıdığı aşıkardır (Fotoğraf 98-99-100-101). Bazı örneklerdeyse sade bir üslup olup yüzü temsilen başın ortası kabartılmıştır (Fotoğraf 76). Ayrıca yüzün aşındırıldığı ve aşındırılan bu kısma ay yıldızın yapıldığı örnekler de vardır (Fotoğraf 79). Güneşli, Üzümlü, Akbük köylerinde bu tarz örneklerle rastlanmıştır. Üzümlü Köyü'nde rastlanılan bir örnekte de göz ve ağız benzeri çizime benzeyen bir durumla karşılaşılmıştır. Ancak, bunun doğal yolla mı insan eliyle mi olduğu anlaşılamamıştır (Fotoğraf 78).



Fotoğraf 76: Sarıyer Köyü'ndeki kabartma yüzlü örnek



Fotoğraf 77: Güneşli'de yüzün belli edilmek için aşındırıldığı örnek⁴⁶⁷



Fotoğraf 78: Üzümlü'de yüzün belli edilmek için aşındırıldığı örnek



Fotoğraf 79: Akbük'teki yüz kısmı aşındırılmış, ay yıldızlı örnek

⁴⁶⁷ Mezar taşındaki ifadeye göre ölen kişinin ismi, İbrahim oğlu Mustafa Orhan'dır.

Bir diğerk soyut insan formulu mezar taşı çeşidi, tepesi çıkıntılılardır. Çıkıntının, bazı bediz örneklerinde görülen gelenekten geldiği düşünülmektedir (Fotoğraf 81). Geleneksel bir diğerk uygulamaysa İslamiyet öncesi döneme ait çizimlerde ve bedizlerde sıkça rastlanan baş kısmına üç dilimli Umay tacı çizme geleneğidir (Fotoğraf 82). Bu çizim ölenin bayan olduğunu göstermek için uygulanmıştır⁴⁶⁸. Yörede Umay taçlı mezar taşına rastlanmıştır (Fotoğraf 83).



Fotoğraf 80: Maltalı-Altaylarda bulunan tepesi topuzlu bediz⁴⁶⁹.



Fotoğraf 81: Eşen Köyü'ndeki tepesi çıkıntılı örnek

⁴⁶⁸ Eski Türk dininde önemli ruhlardan birisi olan Umay, Türk Yazıtlarında ve Kaşgarlı'nın Divan-u Lugat'it Türk'te sıkça adı geçen bir ruhtur. Yazıtlarda kağanların eşleri olan hatunların kendisine benzetildiği Umay, Kök Tengri'nin yanında yer alan bir ruhtur. Kaşgarlı eserinde Umay için “*Kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokkaya benzer nesne. Buna çocuğun ana karnında eşi denir. Birisi buna hizmet ederse çocuk doğar. Kadınlar, sonu uğur sayarlar*” der. Bedizlerde Umay, üç adet üçgenden oluşan bir taçla simgelenir. Bkz. Kaşgarlı Mahmut, *Divan'u Lugat'it Türk*, C:I, s.123; Belli, *Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller*, s.47; Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 2*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s.49-78; Onur Alp Kayabaşı, “Türk Mitolojisinin Kutsal Dişisi:Umay”, *IJOESS Dergisi*, Volume:7, Issue:22, Mart 2016, s.220-228.

⁴⁶⁹ Кубарев, Старая турецкая Скульптура на юге Сибири, s.14.



Fotoğraf 82: Kemik üzerinde Umay taçlı bir kadın ve hizmetçisinin görüntüsü⁴⁷⁰ Fotoğraf 83: Korubükü Köyü'ndeki 1717-18'e ait Umay taçlı örnek

Beşkaza Yöresi'nde en sık karşılaşılan soyut insan formlu mezar taşı biçimiye baş kısmı daire şeklinde yapılmışlardır. Bu mezar taşları, baş ve gövdeden oluşur. Taşlarda, soyut usulde insan tasviri bellidir (Fotoğraf 85-86-87).

Öleni simgeleme mezar taşlarında eski dönemlerden beri uygulanan bir gelenektir. Nadiren görülen balballar üzerine çizilen yüzlü örneklerle bu durum bilinmektedir (Fotoğraf 88). Yörede soyut insan formu da bediz gibi gelenekselleşmiş ve Türkistan'daki örneklerde olduğu gibi boyuna dikdörtgen bir mezar taşında siyah boyayla bu formun çizilmiş örneği bulunmuştur (Fotoğraf 89).

⁴⁷⁰ Semra Ayrıılmaz-Cengiz Ayrıılmaz, "Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S:3/4, Erzurum 2014 s.9.



Fotoğraf 84: Soyut insan formuna önderlik eden bediz formu⁴⁷¹



Fotoğraf 85: Seydiler Köyü'ndeki başı daire formlu örnek



Fotoğraf 86: Temel Köyü'ndeki örnek



Fotoğraf 87: Arsa Köyü'ndeki günümüze ait örnek

⁴⁷¹ Кубарев, Старая турецкая Скульптура на юге Сибири, s.27.



Fotoğraf 88: Altaylarda taş üzerine çizilmiş bir bediz⁴⁷²



Fotoğraf 89: Akbuk Köyü'nde mezar taşına boyayla soyut insan çizilmiş örnek

Soyut insan formunda karşılaşılan bir diğer tür, arka yüzeyi kabartmalı saç örgülüdür. Çalışma esnasında bunların üç şekilde yapıldığı görülmüştür: Tepe kısmı halkalılar, kılıç biçimli örgülüler ve sade saç örgülüler.

Tepe kısmı halkalı saç örgülü tipe, iki mezar taşında rastlanmıştır (Fotoğraf 90-91). Üst kısımda yer alan halkaların, gün-güneş damgası olduğu düşünülmektedir. Örgünün alt kısmı dikey ve yatay çizgiler vardır. Saç görüntüsü yapmayı amaçlayan bu çizim, aynı zamanda hayat ağacı motifiyle de benzeşmektedir.

Sade saç örgülü mezar taşlarının bazılarında, ön yüzeyinde Kök Tengri damgası vardır (Fotoğraf 92-175). Kılıç biçimli saç örgülü mezar taşları, dikey ve yatay çekilmiş sık çizgilere sahiptir. Çizgiler boylamasına uzatılmıştır. Bu taşların birisinin ön yüzünde silik ve kötü yazılmış Osmanlıcayla "Mehmet" ismine rastlanmıştır (Fotoğraf 95). Böylece saç örgülü taşların erkekler için de yapıldığı anlaşılmıştır.

⁴⁷² Кубарев, Старая турецкая Скульптура на юге Сибири, s.39.



Fotoğraf 90: Karaçulha Köyü'ndeki halkalı saç örgülü mezar taşı



Fotoğraf 91: Çaltılar Köyü'ndeki halkalı saç örgülü mezar taşı



Fotoğraf 92: Ören Köyü'ndeki sade saç örgülü örnek



Fotoğraf 93: İnlice Köyü'ndeki sade saç örgülü örnek



Fotoğraf 94: Yayla Karaçulha Köyü'ndeki kılıç saç örgülü örnek Fotoğraf 95: Atlıdere Köyü'ndeki kılıç biçimli saç örgülü örnek

Soyut insan formlu mezar taşlarında rastlanan bir diğer tür, omzu veya kolu çıkıntılı olanlardır. Bunlarda omuzlar ya da kollar nettir. Baş gövdeyle birleşiktir. Bu türün Altaylarda bulunan bedizler doğrultusunda, eski gelenekle ve insan tasviri yapma amacıyla hazırlandıkları düşünülmektedir.



Fotoğraf 96: Altaylarda kol tasvirlemesi yapılmamış bediz⁴⁷³



Fotoğraf 97: Altaylarda kol tasvirlemesi yapılmamış bir diğer bediz⁴⁷⁴



Fotoğraf 98: Ovacık'taki omuzlu örnek



Fotoğraf 99: Güneşli'deki omuzlu örnek

⁴⁷³ Кубарев, Старая турецкая Скульптура на юге Сибири, s.30.

⁴⁷⁴ Кубарев, Старая турецкая Скульптура на юге Сибири, s.33.



Fotoğraf 100: Çökek Köyü'nde 1773-74'e ait kol çıkıntılı mezar taşı Fotoğraf 101: Güneşli Köyü'ndeki 1964 yılına ait kol çıkıntılı mezar taşı

Mezar taşlarında kişinin cinsiyetinin belli etme amacı güdülen bir diğer tür, kadın tasvirli mezar taşlarıdır. Yörede, XIX. ile XX. yüzyılda uygulandığı anlaşılan bu form, baş kısmı küt bir şekilde sona erecek şekilde uygulanmıştır. XX. yüzyılda ait bir örnekte, isim yazılıdır (Fotoğraf 104). Çalışma esnasında birisi kolyeli (Fotoğraf 105) olmak üzere dört adet örneğe rastlanmıştır.



Fotoğraf 102: Kırgızistan Milli Müzesi'ndeki kadın bedizi⁴⁷⁵



Fotoğraf 103: Seydiler Köyü'ndeki kadın tasvirli örnek



Fotoğraf 104: Temel Köyü'ndeki kadın tasvirli örnek



Fotoğraf 105: Gökçeovacık Köyü'nde kolyeli kadın tasvirli örnek

⁴⁷⁵ Semra Alyılmaz-Cengiz Alyılmaz, "Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S:3/4, Erzurum 2014 s.11.

Beşkaza Yöresi'ndeki soyut insan formu taşıyan taşlarının uzunlukları genellikle 45 ila 77 cm, enleri 26 ila 42 cm arasındadır. Taşların yapımında genellikle kireç taşı kullanılmıştır. Mezar taşlarının hazırlanışında öleni tasvir etme amacı belirgindir.

2. 4. Ongonlar-Baş Tahtaları

Türkçe'de “çok verimli, bol, eksiksiz; yarar duruma gelmiş, bayındır; mutlu; kutlu, uğurlu” anlamlarına gelen ongon sözcüğüne⁴⁷⁶ yazılı kayıtlarda ilk kez XIII. yüzyılda yazılmış olan Reşidüddin'in “Cami'üt Tevarih” adlı eserinde rastlanır. Reşidüddin, ongonu Moğollarda yaygın görülen bir nesne olarak açıklamıştır. Moğolcada “put” anlamına gelen ongonlar, atalar inancının uzantısıdır. İnsan, kuş veya başka canlılar şeklinde yapılan ongonlarda, ruhları simgelemek nihai hedeftir. Halk nazarında onlar, ruhların temsili durumundadır⁴⁷⁷.

Kam dualarında “tös” veya “töz” ismiyle anılan ongonların dağları, ataları, meşhur kamları, önemli komutanları, devlet adamlarını temsil etmek için hazırlananları vardır⁴⁷⁸. Her obaya özel olanlarıyla birlikte tüm obalarda kabul görenleri de mevcuttur. Ongonlar Temsil özelliklerinin yanında tapınma, koruma, hürmet makamı özelliği taşırlar⁴⁷⁹.

Tarihi kayıtlara göre ongonlar ordugahın ortasına askeri koruması, askerlere güç-kuvvet vermesi için konulmuştur. Avlarda, önemli seferlerde uğur getirmesi amacıyla götürülmüşlerdir. Halk, yemeğe başlarken hürmet göstermek için ongonların ağızlarına kıymızlar sürmüş, sofralardaki yiyecek ve içecekten bir parça ongonlara sunmuştur⁴⁸⁰.

Ongonların geçmişine bakıldığında Hun dönemine kadar uzandığı görülür. Çinliler, Hunların Tanrı'yı, ruhları ve ataları tasvir eden putlar yani ongonlar yaptıklarını, Hun kağanlarının ongonların karşısında Kök Tengri'ye kurbanlar

⁴⁷⁶http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.582f5ea7c86e54.92288188 Erişim Tarihi: 18.09.2016

⁴⁷⁷ Abdülkadir İnan, “Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*, C:1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s.269.

⁴⁷⁸ Carpini, Cengiz Han'ı temsil eden bir ongonu, Güyük Han'ın kaldığı şehirde gördüğünü söyler. Bkz. Ayan, Plano *Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi*, s.45.

⁴⁷⁹ İnan, “Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında”, s.269-270.

⁴⁸⁰ Ayan, *a.g.e.*, s.45; İnan, *a.g.m.*, s.270.

sunduklarını, dualar ettiklerini kaydetmiştir. Belgelerde genellikle keçeden imal edildikleri anlatılan ongonların, deri bir torba içinde saklandıkları ya da iç yağı ile yağlanarak çadırı koruması için sırtık üzerine dikildikleri aktarılır⁴⁸¹.

Ongonlar hakkında bir diğer bilgi kaynağı, Moğol ülkesini gezen Avrupalı seyyahların notlarıdır. Seyyahlar, Moğolların keçeden insan suretinde ongonlar yaptıklarını, asılı olan bu ongonları kardeşleri saydıklarını, onların sürüleri koruduğuna inandıklarını belirtir⁴⁸². Bununla beraber, ister yönetici isterse sıradan kişi olsun, herkesin onlara büyük saygı duyduğunu, yemeklerde ilk kıymız kasesinin ongonlara döküldüğünü anlatırlar⁴⁸³.

Avrupalı seyyahların aktardığı bu bilgilerin benzerlerine, Sibiryaya bölgesini gezen Chtchoukin isimli bir gezginin anılarında da rastlanır. Gezginine göre Yakut Türklerinin çadırlarında mercan gözlü ve kayın ağacı kabukları örtülü, tahtadan yapılmış suretler vardır. Yakutlar, kendilerini korumaları için suretleri tavana asarlar (Fotoğraf 108). Onlar, bu suretlere tapmazlar ama derinden saygı duyarlar. Et yiyecekleri vakit, etin yağlarından bir parçayı ongonun yüzüne sürerler⁴⁸⁴.

Ongonlara dair bir diğer kayıt, önemli bir Türk tarihçisi ve devlet adamı olan Ebü'l Gazi Bahadır Han'ın eserindedir. Bahadır Han, Oğuz boylarının ongonlarını yani simge hayvanlarını eserinde açıklamış⁴⁸⁵ ve ongon geleneği hakkında şunları söylemiştir: *“O zaman onlarda bir adet vardı ki birinin oğlu, bir kızı, ağabeyi veya küçük kardeşi yahut başka bir kıymetlisi ölürse onun suretini yapar, evinde saklardı. Ara sıra o sureti öpüp okşayarak, bu filanın sureti derlerdi. Bu suretin önüne yemeklerinin ilk lokmalarını koyarlardı. Yüzlerini, gözlerini bebeğe sürüp önünde yere eğilirlerdi. İşte böylelikle haberleri olmaksızın puta tapmayı meydana getirdiler⁴⁸⁶.”*

Hem temsil olan hem de kutsal sayılan ongonların özellikleri bunlarla sınırlı değildir. İslam coğrafyacısı El Fakih eserinde, Türklerin bakırdan yapılmış putların

⁴⁸¹ İnan, *Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s.42

⁴⁸² Ayan, *a.g.e.*, s.45; Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.34; Marco Polo, *Marco Polo Seyahatnamesi*, C:1, s.70.

⁴⁸³ Rubruk, *a.g.e.*, s.111.

⁴⁸⁴ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s.204.

⁴⁸⁵ Ebü'l Gazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, Hzr. Muharrem Ergin, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1979, s.49-52.

⁴⁸⁶ İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s.60.

yani ongonların önünde yemin ettiklerini, bu yeminlerine sadık kaldıklarını anlatır⁴⁸⁷. Moğol Hanlığı döneminde yaşamış Sultanyeh başpsikoposuysa günlüğünde, Tatarların hastalandıkları zaman kendilerini andıran bir tasvir yaptıklarını ve bunu uzaklara bırakarak şifa buldukları bahseder⁴⁸⁸. Moğol ülkesini gezen Carpini, onların hastalanan çocuklarının yatakları üzerine iyileşmeleri için ongonlar astıklarını belirtir⁴⁸⁹. Altaylardaki Türk ve Tatar topluluklarını gezen Rus bilim adamı Radloff, çadırların ve kurganların etrafında ongonlar gördüğünü söyler (Fotoğraf 106-107)⁴⁹⁰. Çin kaynaklarında, Uygur Türklerinin tapınaklarına ölülerin sureti olan ongonlar koydukları ve onların hatırası olarak bunları tapınaklarda sakladıkları geçer⁴⁹¹.

Bugün Beşkaza'da ve ülke genelinde yeni yapılan mezarların başına ve ayakucuna ekseriyetle insanı andıran baş tahtaları (tahta mezar taşları) konulur. Bu tahtalar haklarında yazılan eserlerde, hece tahtası şeklinde isimlendirildikleri belirtilse de yörede bu isme şahit olunmamıştır⁴⁹².

Baş tahtalarının kökeni, ataları temsil ettiğine inanılan ongonlar olması muhtemeldir. Tahtaların tıpkı ongonlar gibi mezarda yatanı tasvir ettiğine, ona ait olduğuna inanılır. Beşkaza Yöresi'ndeki mezarlara mermerden mezar taşı koyulsa bile tahtalar, çoğunlukla baş kısmında dikili durur. Eğer buradan alınırlarsa mezarın üzerine uzatılırlar (Fotoğraf 116-117-119-123). Ölüyü inciteceği inancıyla asla başka mezarda kullanılmazlar.

Yörede baş tahtası ismiyle anılan bu tahta mezar taşlarının, ongonlarla form yönüyle benzeşmesi ve atayı tasvir ettiğine inanılması onların ongondan geldiğinin en büyük delilidir. Baş tahtalarının yükseklikleri 28 ile 193 cm, enleri ise 19 ile 41 cm arasında değişir. Biçim olarak çeşitlilik gösterebilirler de başlıca formları şunlardır:

1-)Tepe kısmı üçten ona kadar kerkentli taç biçimliler (Fotoğraf 112-113)

2-)Yassı ve boylamasına uzun yapıdakiler (Fotoğraf 114-115)

⁴⁸⁷ İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 52.

⁴⁸⁸ Roux, *a.g.e.*, s.201.

⁴⁸⁹ Ayan, Plano Carpini'nin *Moğolistan Seyahatnamesi*, s.45.

⁴⁹⁰ Radloff, *Sibirya'dan*, C:2, s.10.

⁴⁹¹ İnan, *a.g.e.*, s.60.

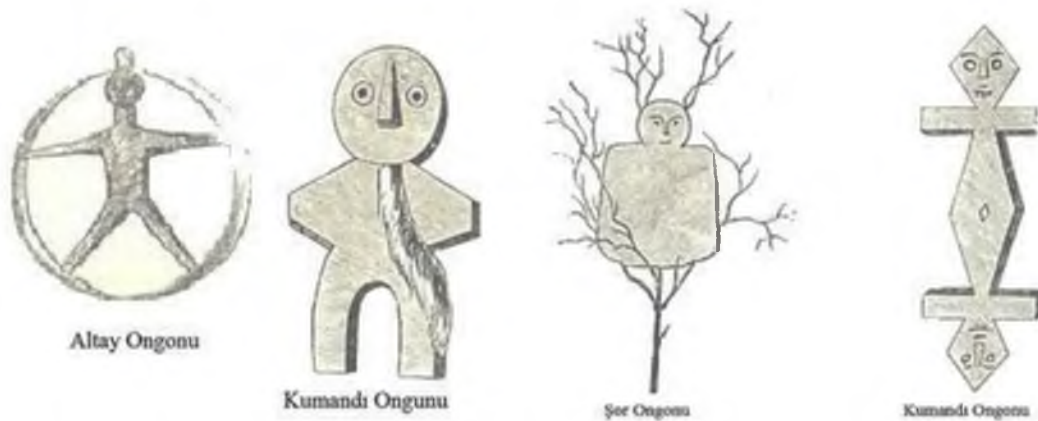
⁴⁹² Türkiye'de baş tahtaları ile ilgili tek çalışma Antalyalı araştırmacı Naci Eren tarafından yapılmıştır. Eserini Antalya, Burdur, Bolu ve Muğla'nın çeşitli yerlerindeki mezarlıklarda rastladığı birbirinden farklı baş tahtalarını ele alarak oluşturmuştur. Eserinde tahtalara farklı isimler verildiğini söyleyen yazar, onları hece tahtası olarak isimlendirmeyi uygun görmüştür. Tahtaların ongonlarla olan ilişkisini fark edemeyerek onların özellikle eski Türk dinindeki ağacın kutsallığından, Anadolu'daki geçmiş medeniyetlerden ve İslamiyet etkisiyle uygulandığını söyler. Konu hakkında bkz. Naci Eren, *Hece Tahtaları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1984, s.5-48.

- 3-)Ok uçlular (Fotoğraf 116-117)
- 4-)Yuvarlak bir kafaya sahip soyut insan formlular (Fotoğraf 118-119)
- 5-)Dikdörtgen biçimliler (Fotoğraf 120-121)
- 6-)Kol-omuz çıkıntılılar (Fotoğraf 122-123)
- 7-)Tepe kısmı kıskaç biçimliler (Fotoğraf 124-125)
- 8-)Tepe kısmı kılıç biçimliler (Fotoğraf 126)
- 9-)Kavuklular (Fotoğraf 127)

Baş tahtalarında en çok karşılaşılan tür, taç biçimlilerdir. Tepe kısmında yer alan ve sayıları üçten yediye kadar değişen kertiklerin herhangi bir manası yoktur. Onların süs amaçlı yapıldığı düşünülmektedir. Ancak üç adet kertiğin, Umay tacı geleneğiyle yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Tahtalar üzerinde yörede sıkça uygulanan bir gelenek vardır. Bu da üzerine mevtanın kefen bezinden koparılmış bir veya daha fazla sayıda parçanın bağlanmasıdır. Gelenek, yörede adeta kural konumundadır (Fotoğraf 116-117-120-121-124-125-126). Kefen parçası bağlama adetinin saç geleneğinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Özetle geçmişte ata mezarlarında, çadırlarda, obalarda yer alan ve koruyuculuğuna inanılan, aile ve toplum içinde büyük bir saygınlığı olan ongonlar⁴⁹³ İslamiyet'in kabulü sonrası baş tahtaları kimliği kazanarak yörede mezarların olmazsa olmazı durumuna gelmiş, geçmişteki haliyle atalar için kullanılan tahtadan temsiller şeklinde varlığını sürdürmüştür.



⁴⁹³ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s.213-214.

Fotoğraf 106: Radloff tarafından aktarılan XIX. yüzyıldaki ongonlar⁴⁹⁴

Fotoğraf 107: Radloff tarafından aktarılan ongonlar⁴⁹⁵



Fotoğraf 108: Sibirya'dan bir ongon⁴⁹⁶

Fotoğraf 109: Sibirya'dan bir ongon⁴⁹⁷

⁴⁹⁴ Radloff, *Sibirya'dan*, C:1, s.339.

⁴⁹⁵ Radloff, *a.g.e.*, C:1, s.339.

⁴⁹⁶ "The Eternal Blue Sky", *Hoop Magazine*, Issue:85, s. 25.

⁴⁹⁷ <https://s-media-cache-ak0.pinimg.com/236x/69/08/2d/69082d7d8dd2a88ec3b8f387a38413e4.jpg>

Erişim Tarihi: 13.01.2017



Fotoğraf 110: Shigir İdol ongonu⁴⁹⁸



Fotoğraf 111: Dokuzgöller'deki ongon⁴⁹⁹



Fotoğraf 112: Çaltılar'daki üç kertikli



Fotoğraf 113: Dodurga Köyü'ndeki yedi

⁴⁹⁸ Altaylarda bir kurgandan çıkan “Shigir İdol” isimli ongon, Türk tarihinde geçmişi en eski ongonudur. Boyu 2.80 metredir. Üzerinde yapılan tarihleme testiyle 11.000 sene önce öncesine ait olduğu anlaşılmıştır. Ongunu yakından incelemek için bkz. <http://www.3worlds.co.uk/Pages/G08-Ongons.html> Erişim Tarihi: 08.02.2017

⁴⁹⁹ 1500 metre yükseklikteki Dokuzgöller Yaylası'ndaki mezarda bulunan örnek, baş tahtalarının ongondan geldiği konusunda en iyi örnektir. Ongonun yüksekliği 1.97 metredir Tahtalardaki çürümeler onun en az 100 yıllık olduğunu göstermiştir.

baş tahtası



Fotoğraf 114: Karakeçililer Köyü'ndeki yassı ve boylamasına baş tahtası

kertikli baş tahtası



Fotoğraf 115: Seydiler'de günümüze ait yassı ve boylamasına baş tahtası



Fotoğraf 116: Karacaören Köyü'ndeki ok uçlu baş tahtası



Fotoğraf 117: Karadere Köyü'ndeki ok uçlu baş tahtaları



Fotoğraf 118: Kayacık Köyü'ndeki soyut insan formu baş tahtası



Fotoğraf 119: Döğer Köyü'ndeki soyut insan formu baş tahtası



Fotoğraf 120: Sarıyer Köyü'ndeki dikdörtgen biçimli baş tahtası



Fotoğraf 121: Gökçeovacık Köyü'ndeki dikdörtgen biçimli baş tahtası



Fotoğraf 122: Dere Köyü'ndeki kol-
omuz çıkıntılı baş tahtası



Fotoğraf 123: Döğer Köyü'ndeki kol-
omuz çıkıntılı baş tahtası



Fotoğraf 124: Karacaören Köyü'ndeki
kısaç biçimli baş tahtası



Fotoğraf 125: Gökben Köyü'ndeki
kısaç biçimli baş tahtası



Fotoğraf 126: Söğütlüdere Köyü'ndeki kılıç biçimli baş tahtası



Fotoğraf 127: Nif Köyü'ndeki kavuklu baş tahtası

IV. BÖLÜM

TÜRK KÜLTÜRÜ'NDE DAMGALAR VE YÖREDEKİ ÖRNEKLERİ

1. Türk Kültürü'nde Damgalar

Sözlükte damga, “Bir şeyin üzerine bir nişan, bir işaret basmaya yarayan araç, bu araçla basılan nişan, işaret” şeklinde açıklanır⁵⁰⁰. Sözcük, Orhun Yazıtları'nda “tamka”, Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig adlı eserinde “tamga” şeklinde yer alır. Azerbaycan Türklerince “damğa” olarak ifade edilen sözcüğü, Kumuklar “tamna”, Oyrat ve Soyonlar “tamna”, Kazan Türkleri “tamga”, Moğollar ise “tamaga” şeklinde söyler⁵⁰¹.

Damgaların ilk örneklerine Rusya-Lena Irmağı Vadisi'nde, Kırgızistan-Saymalıtaş ve Azerbaycan-Gobustan'da rastlanır. Bunlar beraber çeşitli damga örneklerine Baykal Gölü civarında, Buryatya'da, Güney Sibirya'da, Hakasya'da, Tuva'da, Altaylar'da, Moğolistan'da, Kuzey Çin'de, Kazakistan'da, Özbekistan'da, Türkmenistan'da, Afganistan'da, Doğu Anadolu'da, Batı Anadolu'da da rastlanır. Damgaların geçmişi M.Ö. 14.000'lere dek uzanır⁵⁰².

Damgaların, insanlığın doğa olaylarına ve doğadaki nesnelere hayran kaldığı bir dönemde eski Türk diniyle ayın, güneşin ve de yıldızların insan zihninde yarattığı algıyla oluştuğu düşünülmektedir. Günümüzde süren bu geleneğin, sadece Saymalıtaş'ta kaya resimlerinde binlerce örneğine rastlanır⁵⁰³. Damgalar, 16.000 yıl boyunca Moğolistan'dan Doğu Anadolu'ya, Kırgızistan'dan Beşkaza'ya dek geniş bir coğrafyada Türk'ün vazgeçilmez imzaları olmuştur. Türklerin göç yolları ve yurt edindikleri topraklar üzerinde sıkça karşılaşılan çizimler, ata yurttan getirilen kültürün ve gelinen topraklardaki halkların kültürlerinin bir sentezidir⁵⁰⁴. Damgalar,

⁵⁰⁰

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=83569
Erişim Tarihi: 11.12.2016

⁵⁰¹ İlham Enveroğlu, *Çağdaş Azerbaycan Resim Sanatında Eski Türk Damgalarının Etkisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2005, s.10.

⁵⁰² Servet Somuncuoğlu, *Taştaki Türkler*, s.12-18.

⁵⁰³ Servet Somuncuoğlu, *a.g.e.*, s.27

⁵⁰⁴ Neslihan Kıyar, “Orta Asya'dan Anadolu'ya Değişen Coğrafyalarda Petroglifler”, *Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi*, S:26, Konya 2008, s.183.

halılarda, kilimlerde⁵⁰⁵, giysilerde, dövmelerde, türbelerde, evlerin duvarlarında, kapı ve pencerelerde, ziynet eşyalarında, kap kacaklarda, at koşum takımlarında, heybelerde-çuvallarda, nakışlar ve yanışlarda, mezar taşlarında, hayvan sürülerinde kısacası yaşamın her alanında uygulanmıştır⁵⁰⁶. Örneğin kaya resimlerinde karşılaşılan ay yıldız damgası, Kök Türk Kağanlığı döneminden itibaren Türk devletlerinin paralarında sıkça kullanılmıştır⁵⁰⁷. Yazıtların tepe noktasında yer alan dağ keçisi damgası devletin hakimiyet sembolü olmuştur⁵⁰⁸. Çeşitli manaları olan damgalar islamiyetin kabulüne rağmen yaşatılmış, Karahanlılar'dan Osmanlılar'a dek tüm Türk-İslam devletlerinde tuğra, pençe şeklini alarak devletin siyasi simgesi olan paralarda, belgelerde tatbik edilmiştir. kullanılmış ve paralarda, belgelerde uygulanmaya devam edilmiştir⁵⁰⁹.

Damgaların kökenleri hakkında çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Görüşlerin her biri kendi içerisinde tutarlılık göstermekte ancak kanıtlanamamaktadır. Bu sebeple damgaların kökenleri hakkında kesin bir hüküm verilememektedir.

Bu görüşlerden ilki, kayalardaki işaretlerin ve resimlerin inançlar yahut çeşitli etmenlerle nesilden nesle aktarılmaları sonucunda zamanla damgaların oluştuğu düşüncesidir⁵¹⁰.

İkinci görüşse Türklerdeki hayvancılık faaliyetleri sonucunda damgaların meydana geldiğidir. Bu fikre göre Türkler, mevsimlere bağlı gerçekleşen göçlerde sürülerinin birbirine karışmasını engellemek amacıyla önceleri basit çizgiler

⁵⁰⁵ Türk dünyasının ortak motifi odan damgalar, en çok halı ve kilimlerde kendini göstermiştir. İlk dönemlerde taşıdığı anlamı yitirip zamanla halı ve kilimlerde süs amacıyla kullanılan damgalar, aslında kültürün sağlam temellerini ve Türk dünyasının ayrılmaz birlikteliğini gösterir. Bugün Türkistan'da dokunulan bir Türkmen halısı ile Beşkaza'daki bir Yörük'ün dokuduğu halı arasında birçok ortak damga vardır. Türk dünyasındaki ortak halı damgaları için bkz. Nalan Türkmen, *Orta Asya Türkmen Halıları ile Tarihi Anadolu-Türk Halılarının Ortak Özellikleri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s.27-236.

⁵⁰⁶ Tuncer Gülensoy, *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s.18-19.

⁵⁰⁷ Kök Türk dönemi paraları için bkz. Gaybullah Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, Tika Yayınları, Ankara 2007.

⁵⁰⁸ D. Graç, "Eski Türk Dönemine Ait Dağ Keçisi Damgalarının Tarihlendirilmesi ve Anlamlandırılması Üzerine", Çev. Kemal Alyılmaz-Sinan Dinç, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S:37, Erzurum 2008, s.209-230.

⁵⁰⁹ Orhon Koloğlu, *Tamga Pençe Tuğra İmza*, Tarihçi Kitapevi, İstanbul 2013, s.13-82.

⁵¹⁰ Mustafa Aksoy, *Tarihin Sessiz Dili Damgalar*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2014, s.86.

çekmişler ve bir müddet sonra bu çizgilerin birleşmesiyle damgalar meydana gelmiştir⁵¹¹.

Üçüncü görüşse insanların bilgi aktarımı ihtiyacından türedikleridir. Tarih öncesi çağlarda yabani hayvanlarla olan mücadelelerini anlatmak isteyen Türkler, basit çizimler yapmıştır. Bunlar zamanla ok, yay, kılıç, mızrak taşıyan süvarilere, dini ayinlere, çadır çizimlerine dönüşmüş ve toplumsal yaşamı özetleyen kaya resimleri haline gelmiştir⁵¹². Bu dönüşüm sırasında taşlara bilinçli bir şekilde kazılan çizgiler, zamanla bir mana ifade etmeye başlamıştır. Bir süre sonra birleştirilen bu çizgiler, damgaları meydana getirmiş⁵¹³ ve oluşan bu damgalar da ilerleyen senelerde Orhun Alfabeti veya Kök Türk Alfabeti olarak bilinen, Moğolistan bozkırlarından Doğu Avrupa'ya dek geniş bir sahada görülen Türk yazı sistemini oluşturmuştur⁵¹⁴.

Esasen Türk Kozmolojisi'nin önemli bir ögesi olan damgalar, kültürdeki değerlerin simgeleridir. Eski Türk dininde ve kültürde önemli unsurlar olan dağ, yer-su, gök, ateş, ağaç çizimlerle somut boyut kazanmışlardır. Çizimler daha sonra damgalara dönüşerek inancın simgesi olmuşlardır⁵¹⁵.

Damgaların Türk tarihinde çıkışları hakkında ilk bilgi, Oğuz Kağan Destanı'ndadır. Destanda "İrkil Koca" isimli saygı duyulan ihtiyar bir beyin, Oğuz Kağan'ın yirmi dört evladına birer lakap taktığı ve hayvanlarıyla mülklerine vurmaları için çocukların her birine birer damga tayin ettiği anlatılır⁵¹⁶.

⁵¹¹ Bugün dahi Yörükler tarafından uygulanan bu anlayışın geçerliliği konusunda bazı tarihi belgeler mevcuttur. Turfan bölgesinde bulunmuş Kök Türk harfleri ile yazılmış ve günümüze bazı parçaları ulaşmış bir evrakta "yüz altın takdim ederek damgalayarak kolu ve eli..." yazmaktadır. Bkz. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C:2, s.180.

⁵¹² Kıyar, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Değişen Coğrafyalarda Petroglifler", s.184.

⁵¹³ Neriman Görgünay, *Oğuz Damgaları ve Göktürk Harflerinin El Sanatlarımızdaki İzleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.2; Haluk Tarcan, *Kilim ve Halıların Konuşan Damgaları*, Enki Yayınları, İstanbul 2016, s.12-16.

⁵¹⁴ Türk Alfabeti denilince akla Orhun Yazıtları başta olmak üzere Kuzey Moğolistan ve Sibirya bölgelerindeki yazıtlar gelir. Ancak var olan gerçek Türk yazı örneklerinin sadece bu örneklerle veya Türkistandakilerle sınırlı kalmadığıdır. Örneğin Esik Kurgan'ında bulunan ve M.Ö. VI-V. yüzyıllara tarihlenen bir gümüş tabak üzerinde, eski Türk alfabesiyle yazılmış yazılar vardır. Bununla birlikte Azerbaycan'dan Karadeniz'in kuzeyine, Türkiye'den Macaristan'a, Doğu Avrupa'ya dek olan kayalarda, taşlarda veya arkeolojik buluntularda çokça yazılı örneklerle karşılaşmıştır. Türkçe'nin kaynağı açısından önemli belgeler olan yazıların, uzun yıllar başka milletlere ait olduğu düşünülmüştür. Sözcüklerin grameri ve harflerin biçimleri alanında yapılan çalışmalarla yazı örneklerinin eski Türk alfabesi olduğu kabul edilmiştir. Konu hakkında bilgi için bkz. Janos Harmata, *Avarların Dili Sorununa Dair Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler*, Çev. Hicran Akın, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999, s.1-64; V. A. Livşits, "Eski Türk Runik Yazısının Ortaya Çıkışı Üzerine", Çev. Saadettin Gömeç-Tamara Ölçekçi, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: 20, Sayı: 31, Ankara 2000, s.37-50.

⁵¹⁵ Esin, *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s.25-43.

⁵¹⁶ Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, s.102.

Diğer milletlerin kaynaklarında damga geleneği, ilk defa Kök Türklerle görülür. Çinliler, onların belgelerinde yer alan balmumu üzerine ok ucuyla şekiller çizdiklerini kendi işaretlerini attıklarını belirtir⁵¹⁷.

Çinlilerin verdiği bu bilgiler Orhun ve Açıra Yazıtları'nda geniş bir şekilde yer alır. Yazıtlarda aleni bir şekilde damga, damgacı, damga vurma geleneği anlatılır. Orhun Yazıtları'nda Bilge Kağan'ın, yazıtların oluşturulma sürecinde Bilge Kağan'ın damgacı olarak Türgişlerden Makaraç ile Oğuz Bilge'yi getirttiği, Yoluğ Tigin'in damga yaptığı anlatılır⁵¹⁸. Uygur yöneticisi "Ur Çor Kağan" anısına dikilen Açıra Yazıtları'nda, at sürülerine damgalar vurulduğu geçer⁵¹⁹. Açıra Yazıtları'ndaki bu bilgiye Radloff da Altay Türklerinde şahit olur. Onların XIX. yüzyılda hayvanların karışmasını engellemek, sürülerini tanımak için hayvanların arka ayaklarına damga vurduklarını anlatır⁵²⁰.

Türk topluluklarında kullanılan damgalar hakkında derleme eserler vardır. Bunlar özellikleriyle ikiye ayrılır: Müelliflerin yaşadıkları yüzyıllarda toplulukların damgalarını derledikleri eserler ve günümüzde tarihi, arkeolojik, sosyolojik çalışmalarla ortaya konan eserler.

Müelliflere ait eserler, içinde boy damgalarını barındırmaları sebebiyle Türk tarihi ve kültürü için birer kilometre taşıdır. Bu eserler ele alındığında, ilk olarak Kaşgarlı Mahmut'un XI. yüzyılda yazdığı Divan-u Lugat'it Türk'ü öne çıkar. Müellifin, Türkçe'nin zenginliğini gözler önüne sermek için Türk ülkelerini bilfiil dolaşarak yazdığı eser, o dönemin Türk yaşantısını gözler önüne sermesi ve Oğuz boylarını anlatması, boyların damgaları hakkında malumat vermesi yönüyle Türklüğün en önemli eserleri arasındadır⁵²¹.

Türk damgaları hususunda bir diğer önemli eser, Moğol İlhanlı veziri Reşidüddin Hamedani'ye ait "Cami'ü't Tevarih"tir. Hz. Adem'den Reşidüddin'in yaşadığı XIV. yüzyılın başlarına dek meydana gelen önemli olayların anlatıldığı

⁵¹⁷ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.86.

⁵¹⁸ Eserde bu durum şöyle ifade edilir "Türgiş Kağanda Makaraç tamgaçı, Oğuz Bilge tamgaçı kelti, Yiğirmi kün olurop bu taşka bu tamga kop Yoluğ Tiğın bitidim." bkz. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C:1, s.52-53.

⁵¹⁹ İfade şöyle yer alır: "Yerdeki tamgalıg yulki bunsız erti." bkz. Orkun, *a.g.e.*, C:3, s.134.

⁵²⁰ Radloff, *Sibirya'dan*, C:2, s.34.

⁵²¹ Muharrem Kaya, "Divanü Lugat-it Türk'ün Halk Bilimi Açısından Önemi", *Folklor/Edebiyat Dergisi*, C: 8, Sayı:31, Ankara 2002, s.39-49.

eserde, yazıldığı dönemdeki Moğol egemenliğinde yaşayan Türk boylarının tarihi, soy ağaçları, destanları ve de damgaları yer alır⁵²².

XV. ve XVI. yüzyıllarda damgalar konusunda yazılmış iki önemli eserse Yazıcızade Ali'ye ait “Tevarih-i Al-i Selçuk⁵²³” ve Seyyid Lokman'a ait “Hünername⁵²⁴”dır. Yazıcızade'nin eseri, Oğuz boylarının değişen damgaları hakkında somut veri sunması açısından önemlidir. Seyyid Lokman'ın Hünername'sindeki damgalar Yazıcızade'nin eserindeki damgalarla aynı olsa da Yazıcızade'yi teyit etmesi ve Türkiye'deki Oğuz boylarının damgalarının XVI. yüzyılda sabitleştiğini göstermesi sebebiyle önemlidir.

XVII. yüzyılda Hive Han'ı Ebü'l Gazi Bahadır Han tarafından yazılan Secere-i Terakime adlı eser, Türkmen tarihi konusunda önemli kaynaklardandır. Eser, Başta Harezmi bölgesi olmak üzere Türkistan'da yaşayan Türklerin Oğuz Kağan'dan itibaren olan tarihlerini, kültürlerini anlatması, damgalara yer vermesi açısından önemlidir. Müellifin eserine aktardığı damgalar⁵²⁵, kendisinden önce yazılan eserlerdeki damgalar benzememektedir. Sadece Salur ve Bayat damgaları, önceki yüzyıllardakilerle kısmen uyumludur. Oldukça dikkat çekici bu durum, Türkistan'daki veya Türkiye'deki Oğuz boylarının, damgalar yönüyle sebebi bilinmeyen bir değişime uğradıklarını göstermektedir.

Kimi zaman ailelere, kimi zaman kağanlıklara, kimi zamansa boylara aitmişçesine kullanılan damgalarda var olan gerçek, belirli bir Türk boyuna ait olmadıkları ve farklı şekillerde uygulanmış olduklarıdır. Örneğin + şeklindeki Dört Yön damgasının Kazakistan'da kötülüklerden ve nazardan koruduğuna inanılır. Eski Türk dinine inanan Altay Türkleri ise damgayı Kök Tengri'nin sembolü sayarlar. Bayatlara ait ok ve yay izlenimi veren IY↑ şeklindeki damga, Bursa'nın Karacabey

⁵²² Faruk Sümer, “Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C: 17, S: 3.4, Ankara 1959, s.359-381.

⁵²³ Eser Türklerin tarih sahnesine çıkışlarından İslamiyet öncesi Türk tarihine, Oğuz boylarının geleneklerinden damgalarına, Selçukluların şeceresinden Anadolu Beylikleri ve Osmanlıların Anadolu'ya gelişlerine dek birçok bilgiyi içermektedir. Bkz. Abdullah Bakır, *Yazıcızade Ali'nin Selçuk-Name İsimli Eserinin Edisyon Kritiği*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2008.

⁵²⁴ Dört cilt yazılmış olan eserin özellikle birinci cildi Oğuz boylarının damgalarını, Oğuz Kağan Destanı'nı, Kayı boyunun geçmişini hikaye etmesi ve Osman Gazi'den Yavuz Sultan Selim'e kadar padişahların hayatlarını anlatması yönüyle kıymetli hayli yüksektir. Bkz. Zeynep Tarım Ertuğ, “Hünername”, *İslam Ansiklopedisi*, C:18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s.484-485.

⁵²⁵ Ebü'l Gazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.49-52.

ilçesi Akhisar köyündeki çiftlik hayvanlarına devlet gibi kuvvetli olmaları, hastalıklardan korunmaları için uygulanmıştır⁵²⁶.

Damgalardaki bütün bu benzerlikler ve ufak farklılıklar esasında tek bir sebeptendir. Onlar, buldukları nesnelere üzerindeki mülkiyeti, bağımsızlığı ifade etmek, kişinin yaşadığını ispatlamak için yapılmışlardır. Damgaların gerek biçim yönüyle olan benzerlikleri gerekse taşıdıkları amaçlar, Türk halklarının ortak bağları konusunda önemli bir delildir⁵²⁷.

Kısacası aynı biçimde olsa bile farklı isimlerle amaçlarla kullanılan damgalar, günümüzde başta Oğuz boyları, Kırğızlar, Kıpçaklar, Hakaslar, Yakutlar, Tuva, Başkurtlar, Nogaylar, Karakalpaklar olmak üzere tüm Türk topluluklarında geleneksel şekilde tatbik edilmektedir⁵²⁸.

XIII. yüzyıldan itibaren Beşkaza Yöresi'ne gelmeye başlayan Türk boyları da damga geleneğini uygulamıştır. Halı ve kilimler başta olmak üzere çeşitli eşyalarda geleneğin birçok örneği bulunur. Yöredeki mezar taşlarında saptanan damgalarsa bazı vasıflara sahiptir. Bu vasıfların başında, yöredeki örneklerin benzerlerine kaya resimlerinde, Oğuz boyları damgalarında, Altay ve Kırım Tatarları damgalarında rastlanması gelir.

Damgalar, genellikle soyut insan formlu mezar taşlarındadır. Ayrıca doğadan toplanmış ve mezar taşı görevi gören taşlarda da az miktarda bulunurlar. Mezar taşlarına soyu, etnik mensubiyeti belirtmek için çizildiği tahmin edilen damgalar, bu özelliğiyle Beşkaza Yöresi'nin bilinmeyen tarihine ışık tutmuşlardır. Örneğin Kargı isimli köyde bulunan Karkın damgası, boy mensuplarının köyde yaşadığının ispatıdır (Fotoğraf 137). Beşkaza'dan bahseden Osmanlı belgelerinde ve halk tarihçiliğinde, yörede Çepni boyuna mensup insanların yaşadığı bilgisi yoktur (Fotoğraf 138). Ancak Karakeçililer Köyü'nün Süte Mevkii'ndeki mezar taşında, Çepnilere ait T

⁵²⁶ Ali Rıza Yalçın, *Anadolu'da Türk Damgaları Uludağ'dan Toroslara*, Bursa Yeni Basımevi, Bursa 1943, s.70.

⁵²⁷ Bunun en iyi örneği dağ keçisi damgası ve Oğuz damgalarıdır. Kök Türk Yazıtlarında görülen damgaya Ongin ve Çoyren Yazıtlarında da tesadüf edilir. Ayrıca Hutuk Ula Yazıtı'nda basit bir şekilde çizilmiş hali vardır. Tarihi kaynaklarda görülen ve bu kaynaklarda Oğuzlara ait olduğu belirtilen damgalara bazı Kazak boylarında rastlanır. Dağ keçisi ve Oğuz damgalarında karşılaşılan bu durum esasında Türk boyları arasında yazılı olmayan gizli bağın ve mülkiyet bilincinin yansımından başka bir şey değildir. Konu hakkında bilgi bkz. Saadettin Gömeç, "Kök Türk ve Uygur Tamgaları Üzerine Bir Deneme", *Türk Kültürü Dergisi*, S:442, Ankara 2000, s.65-7; "Oğuz Tamgalarının Bazı Kazak Türk Tamgalarıyla Karşılaştırılması", *Türk Kültürü Dergisi*, S:383, Ankara 1995, s.166-167.

⁵²⁸ İlham Enveroğlu, *Çağdaş Azerbaycan Resim Sanatında Eski Türk Damgalarının Etkisi*, s.11.

damgası bulunmuştur. Damga sayesinde onların da yörede yaşamış olabilecekleri ihtimali oluşmuştur.

Yöredeki damgaların bazıları tarihi kayıtlardakilerden veya derlenenlerden göre bir miktar farklıdır. Bu farklılık noktasında Dodurga'daki Yüreğil damgasını örnekleyebiliriz. Belgelerde sol başta bulunan yay, mezar taşında sağ başta çizilmiştir (Fotoğraf 142).

Çalışma esnasında yapılan incelemelerle damgaların ölen kişinin yakınları tarafından çoğu kez bıçak veya diğer kesici aletlerle sonradan çizildiği anlaşılmıştır. Bu durum, damga çizgilerinin mezar taşlarındaki diğer motiflerle üslup yönüyle uyuşmamalarıyla belli olmaktadır. Ayrıca gezegen, güneş, Dört Yön gibi bazı damgalar ateşte kızdırılmış tığ, şiş gibi aletlerle tatbik edilmiştir. Bunu, çizgiler üzerindeki yanık izleri göstermiştir (Fotoğraf 179-180-181). Damgaların yapılışında kazıma yönteminden ayrı olarak kabartma yöntemi de uygulanmıştır. Üzerinde güneş damgası bulunan örnek bu usulle yapılmıştır (Fotoğraf 150).

Yapılan incelemerde damgaların uzunluklarının 5 ila 65 cm, enlerinin 4 ila 24 cm arasında değiştiği görülmüştür. Çoğunlukla sonradan yapılan ve acemice çizilen damgalar, tarih bilimi kadar sosyoloji için de birer bilgi kaynağı olmuştur. Boy damgalarına sahip mezar taşları ile yöredeki damga geleneğinin yani tam konar-göçer hayatın, iskan politikası neticesinde⁵²⁹ XIX. yüzyılda sona erdiği anlaşılmıştır.

⁵²⁹ Osmanlı'nın kurulduğu zamandan itibaren fethedilen yerlerin Türkleştirilmesinde Yörükler ve Türkmenler önemli bir rol oynamıştı. Buralara Türkiye'deki yahut Türkistan'dan gelen Yörük-Türkmenleri yerleştiriliyordu. Böylece hem onların konar-göçer hayatları sebebiyle meydana gelen asayişsizlik olayları önlemiş oluyor hem de onlardan kolaylıkla vergi alınıyordu. XVII. yüzyıldan itibaren ekonomide yaşanan olumsuzluklar, meydana gelen Yörük-Türkmen isyanları ve onların vergi vermemek için buldukları yerleri terk etmeleri yüzünden, bu yüzyıldan itibaren Yörük-Türkmenlerin iskan devleti en önem verdiği konulardan birisi olmuştu. Yerleşik hayata geçiş ile konar-göçer hayat sona erdirilmiş ve buna bağlı olarak boy milliyetçiliği-mensubiyet anlayışının simgesi olan damga geleneği büyük bir darbe almıştı. İskan konusu hakkında bkz. Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987.

Boyun Adı	Tarihî Ali Sığuk	Residü'alin	Kaşgarî (BLT)	Hünernâme	Ebul Gâzi Baladur Han, Secere-i Terâkime
KAYI	۱۷۱	۱۰۱	۱۷۱	۱۷۱	۲
BAYAT	†	≡≡	۱۲۹	↑	۲
ALKAEVLİ	۱۷	۱۷	۷	۰
KARAEVLİ	†	۲	□∩	۲	۲
YAZIR	×	۲	≡≡	×	۲
DÖĞER	∩	×	۱۷	∩	∩
DODURSA	∩	۲	∩	∩	∩
YAPARLI	∩	∩	Yok.	∩	Okarı: ∩
AUŞAR	×	†	†	×	∩
KIZIK	†	×	Yok	†	∩
BEYDİLİ	†	∩	∩	†	∩
KARKIN	∩	∩	Yok	∩	∩
BAYINDIR	∩	∩	∩	∩	∩
BIÇENE	∩	∩	∩	∩	∩
GAVINDIR	∩	∩	∩	∩	∩
ÇEPNİ	∩	∩	∩	∩	∩
SALUR	∩	∩	∩	∩	∩
EYMÜR	∩	∩	∩	∩	∩
ALAYUNLU	∩	∩	∩	∩	∩
YÜREGİL	∩	∩	∩	∩	∩
İEDİR	∩	∩	∩	∩	∩
BÜSDÜZ	∩	∩	∩	∩	∩
YIVA	∩	∩	∩	∩	∩

Fotoğraf 128: Tarihi kayıtlara göre Oğuz boy damgaları⁵³⁰

⁵³⁰ Gülensoy, *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, s.62-63.

2. Beşkaza Yöresi'ndeki Oğuz Damgaları

2.1. Karaevli-Karabölük Boyu ve Damgalı Mezar Taşı

Boy mensupları, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde sayıca azdır. XVI. ve XVII. yüzyılda, Harizm Türkmenleri arasında bir oymak şeklinde isimleri geçer⁵³¹. XVI. yüzyıl kayıtlarında Sivas'ta, Mersin'de, Kastamonu'da ve Tokat'ta Karaevli adını taşıyan toplam 4 köy kayıt vardır⁵³². Boyun, yöredeki varlığı hakkında belgelerde bir bilgi bulunmamaktadır.

Karevli-Karabölük damgasının bulunduğu köy, XVI. yüzyıl belgelerinde "Mezra-i Karadere" ismiyle geçer. Köyün hane, vergi kaydı yoktur. Sadece ismen vardır⁵³³. Köyün mezra olarak anılması, bu yüzyılda halkının konar-göçer yaşam sürdürdüğü ihtimalini doğurur. XIX. yüzyıl kayıtlarında bu ihtimal, Menteşe Sancağı Nüfus Defteri ile doğrulanır. Defterde köy halkı, "Karadere Cemaati" adıyla ismiyle geçmekte ve sancak genelindeki en kalabalık Yörük cemaati olarak görülmektedir⁵³⁴.

Bugün hala konar-göçer hayatı sürdüren köy halkının isminin Karaevli ismiyle benzerlik göstermesi, gözden kaçırılmaması gereken bir husustur. Her ne kadar köyde gerçekten bir dere olsa da suları bulanık değil durgun bir şekilde akmaktadır.

Damga, Divan-u Lugat'it Türk'te Kaşgarlı'nın gösterdiği çizime benzemektedir. Ancak müellifin, listesine koyduğu şekilde değildir. İlerleyen yüzyıllarda Çavundur damgası olarak karşımıza çıkan üst üste iki yaya, köydeki damgada rastlanmamıştır (Fotoğraf 129). Damganın, kesici bir aletle ölenin yakınları tarafından çizildiği belirgindir. Genişliği 14 cm, en uç kısım dahil yüksekliği 12 cm olan damga, doğadan toplanmış kare formlu bir taşta bulunmaktadır.

⁵³¹ Sümer, *Oğuzlar*, s.255.

⁵³² Tufan Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, s.34.

⁵³³ Yiğit-Karayumak, *Menteşe Beyliği'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Belgelerle Fethiye*, s.20.

⁵³⁴ Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, s.45.



Fotoğraf 129: Karadere Köyü'ndeki örnek

2. 2. Dodurga Boyu ve Damgalı Mezar Taşı

Tahrir defterlerinde “Dodurga”, “Toturga”, “Doturga” gibi isimlerle rastlanan boy, XVI. yüzyılda başta Menteşe Sancağı olmak üzere ülkenin çeşitli sancaklarına dağılmıştır. Bu yüzyılda, boyun adını taşıyan 13 adet yerleşim yeri vardır⁵³⁵. Ulu Yörük, Tarsus, Bozulus Türkmenleri gibi çeşitli büyük konar-göçer topluluklarda rastlanan boy mensupları⁵³⁶, Beşkaza'da da yaşamıştır. Boyun adını taşıyan Dodurga isimli köy, XVI. yüzyıldan beri vardır.

Boy mensuplarına ilk defa II. Bayezid dönemi kayıtlarında rastlanır. Bu dönemde 183 haneden oluştuğu ve yurtlarının Dodurga Köyü olduğu kayıtlarda yer alır. 1562-63 yıllarına gelindiğindeyse hane sayılarının 113'e düştüğü görülür⁵³⁷. Bu kayıtlarla boy üyelerinin yerleşik hayata geçtikleri ödedikleri vergilerle anlaşılır⁵³⁸.

Yörede Dodurgalara ait tek damga örneği, Güneşli Köyü'ndedir (Fotoğraf 130). Dodurga Köyü'nde yapılan saha araştırmalarına rağmen damga

⁵³⁵ Eroğlu, *Türkistan'dan Uzak Diyara Beşkaza Fethiye ve Seydikemer Yörükleri*, s.26.

⁵³⁶ Sümer, *Oğuzlar*, s.268-269.

⁵³⁷ Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, C: 2, s.664.

⁵³⁸ Yiğit- Karayumak, *Menteşe Beyliği'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Belgelerle Fethiye*, s.19.

bulunamamıştır. Bu durumun iki sebepten kaynaklandığını düşünmekteyiz: Birincisi köyün mezarlıklarındaki mezar taşlarının, tahrip edilmiş olmasıdır. Zira eski döneme ait mezar taşı yok denecek kadar azdır. İkinci sebepse köyün geçmişinin XVI. yüzyıla dayanması ve yerleşik hayatın bu yüzyılda başlamasıdır.

Damgalı mezar taşının bu köyde doğan ancak Güneşli Köyü'nde vefat etmiş bir boy üyesine ait olabileceği ihtimali vardır. Zira, yörede Dodurga üyelerinin yaşadığı köy ismiyle sabittir.

Damganın bulunduğu mezar taşı, tepe kısmı eğimli, doğadan toplanmış bir taştır. Yüksekliği 48 cm'dir. Taşın üzerindeki damgaysa 9 cm uzunluğunda, 6 cm genişliğindedir. Bıçakla kazıyarak yapıldığı nettir. Damganın sağ tarafında taşın biçiminden mi yoksa taşın erimesinden mi oluştuğu anlaşılamayan bir çizgi vardır. Çizgi, devamlılığı sebebiyle damgayla birleşik gözükmektedir. Ancak, dikkatli incelendiğinde kazıyarak yapılmadığı, doğal yollarla oluştuğu anlaşılmaktadır.

Mezar taşının orta tarafının sağ kısmında ve tepe noktasında insan eliyle yapılmış iki damga daha mevcuttur (Fotoğraf 130). Ancak, yapılan incelemede damgaların yarım bırakıldığı anlaşılmıştır. Bu durum sağ kısımdaki damgada belirgindir (Fotoğraf 132).



Fotoğraf 130: Güneşli'deki örnek



Fotoğraf 131: Damganın yakın çekimi



Fotoğraf 132: Yarım bırakılan damga

2. 3. Avşar Boyu ve Damgalı Mezar Taşı

En kalabalık boylardan olan Avşarlar, Reşidüddin'in Cami'ü't Tevarih adlı eserinde, yönetici çıkaran boylardan birisi olarak gösterilir. Gerçekliği kesin olarak bilinmeyen bu bilgi, onların Oğuz Devleti'nde önemli roller oynamış olabileceği ihtimalini oluşturur⁵³⁹.

Türkiye, Azerbaycan ve İran coğrafyalarında geniş bir yayılım gösteren Avşarların bilinen ilk siyasi faaliyetleri Oğuz Yabgu Devleti'nde olmuştur. Yönetimde güç kaybeden Avşarlar, sonraki yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak sahasına göç etmişlerdir⁵⁴⁰. XII. yüzyılda, Deşt-i Kıpçak'tan İran'ın Huzistan bölgesine inen Avşarlar, burada bir beylik teşekkül etmişlerdir. Beylik, yaşanan taht kavgaları, Büyük Selçuklu Devletiyle olan mücadeleleri ile zayıflamış ve 1194'te Abbasi Devleti'nin hakimiyetine girerek sona ermiştir⁵⁴¹.

⁵³⁹ Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, s.35.

⁵⁴⁰ Qiyas Şükürov, "Geçmişten Günümüze Avşarlar", *Anadolu'da Yörükler Tarihi ve Sosyolojik İncelemeler*, Editör: Hayati Beşerli-İbrahim Erdal, Phonix Yayınevi, Ankara 2007, s.149-152.

⁵⁴¹ Sümer, *Oğuzlar*, s.270-273.

XIV-XIX. yüzyılları kapsayan dönem Avşarlar için oldukça hareketli geçmiştir. Bu dönemde boy sakinleri sürekli göç etmişler, çeşitli beylikler meydana getirmişlerdir. Yazıcızade'nin bildirdiğine göre Karamanoğulları gibi güçlü bir beylik dahi kurmuşlardır. Ayrıca Akkoyunlu ve Safevi Devletlerinde önemli roller edinmişlerdir⁵⁴².

Osmanlı zamanında boy mensupları, oldukça geniş bir yayılım göstermiştir. Batı Anadolu'dan Doğu Anadolu'ya dek kendi isimlerini taşıyan birçok yerleşim yeri kurmuşlardır. Avşarlar, Osmanlı tarihinde Adana'da gerçekleştirdikleri ünlü Türkmen isyanları ile hafızalara kazınmıştır⁵⁴³.

Sertlikleri, boyları konusundaki milliyetçilikleri türkülere, halk hikayelerine konu olan Avşarların, yörede yaşadıklarına dair kaynaklarda bilgiler vardır. Bu bilgilerden ilki 1517-1518 yılına ait tahrir defterinde yer alır. Yörede boy mensupları, "Halaçlar Cemaati" ve "Perakende-i Halaçlar Cemaati" isimleriyle iki ayrı grup halinde yaşamışlardır⁵⁴⁴. Defterde yer alan Avşar kökenli bu cemaatlerin ismi, günümüzde Fethiye ilçesi Patlangıç Mahallesi sınırlarındaki mevki ile ve bu mevkideki mezarlıkla süregelmektedir.

Yörede Avşar kökenli bir diğer cemaatse 1562-1563 yıllarına ait kayıta geçen "Paşalı nam-ı diğer Boğalu Cemaati" isimli topluluktur. Bu cemaatin 23 haneden meydana geldiği aktarılır⁵⁴⁵. Cemaatin ismi, Paşalı ve Boğalar isimli iki köy ile yaşamaktadır.

Yörede Avşarların olduğuna delalet eden bir diğer bilgi, soyadı Avşar olan ailelerdir. Bu aileler, Seki isimli yayla köyünde meskundur. Kökeni XV. yüzyıla dayanan bu yayla köyü, 1473 yılında Beşkaza'yı ele geçirmek isteyen Venedik filosunun Fethiye'yi bombalaması ve bu saldırı sonucu Fethiye'den kaçan ailelerin bir kısmının buraya göç etmesiyle kurulmuştur⁵⁴⁶. Evliya Çelebi'nin Karakeçili

⁵⁴² Şükürov, "Geçmişten Günümüze Avşarlar", s.157-168.

⁵⁴³ Sümer, *Oğuzlar*, s.270-273.

⁵⁴⁴ Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, C:3, s.974.

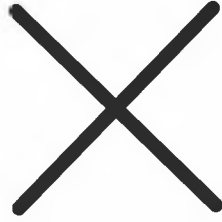
⁵⁴⁵ Halaçoğlu, *a.g.e.*, C:4, s.1852.

⁵⁴⁶ Behset Karaca, "XVI. Yüzyılda Meğri (Fethiye) Kazası Vakıfları", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:31, Nisan 2014, s.3.

obalarına denk geldiği Seki⁵⁴⁷, bugün bile Beşkaza'da hemen herkesin yazları gittiği bir yayla konumundadır.

Bulunan örneklerden ilki Seki Köyü'ndedir (Fotoğraf 133). Damganın bulunduğu mezar taşı, Avşar soyadlı ailelerin yaşadığı mahalledeki mezarlıktadır. Damganın uzunluğu 9 cm, genişliği ise 7 cm'dir. Bıçakla kazıyarak sonradan oluşturulduğu nettir.

Diğer damga örneği Yayla Dont Köyü'ndedir (Fotoğraf 134). Uzunluğu 7 cm, genişliği 3 cm'dir. Damganın bulunduğu bu köyde soyadları Avşar olan aileler yoktur. Yörük Kültürü'nü yaşatan köy halkı, etnik kökenini Avşar değil Sarıkeçili görmektedir.



Fotoğraf 133: Seki Köyü'ndeki örnek

⁵⁴⁷ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphânesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu-Dizin*, C:IX, s. 137-138.



Fotoğraf 134: Yayla Dont'taki 1813 tarihli örnek



Fotoğraf 135: Damganın yakınlaştırılmış hali

2. 4. Beydili Boyu ve Damgalı Mezar Taşı

Reşidüddin'in hükümdar çıkaran beş boydan birisi saydığı Beydili boyu, Kazakistan, İran ve Azerbaycan topraklarına egemen olmuş Harzemşahlar Devleti'nin kurucularındandır. Safevi Devleti'nin kuruluşunda da etkin rol oynadığı bilinen boy, Osmanlı döneminde Halep, Kahramanmaraş, Erzurum, Erzincan dolaylarına yayılmıştır⁵⁴⁸.

Boyun yöredeki varlığı, "Örgir Tiri" isimli küçük bir Yörük topluluğu ile görülür. 1583 yılına ait kayıtlarda Beydili boyuna mensup bu tirin 33 haneyle yörede yaşadığı görülür⁵⁴⁹. Ancak, bu bilgiye rağmen Beşkaza Yöresi'nde, Beydili veya diğer biçimleri olan "Beğdili", "Badıllı" şeklinde yer ismi görülmez.

Beydili damgalı mezar taşı, Kargı Köyü sınırlarındaki eski ve bakımsız mezarlıkta bulunmuştur. Taş, biçim yönüyle yöredeki diğer mezar taşlarının aksine sivri bir uca, uzunlamasına yapıya sahiptir. Damganın bulunduğu taşın formuna

⁵⁴⁸ Sümer, *Oğuzlar*, s.301-309.

⁵⁴⁹ Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, C:4, s.1838.

yörede ilk defa rastlanmıştır. Usta bir işçilikle yapıldığı belli olan taşta, çeşitli geometrik şekiller olduğu halde yazı yoktur (Fotoğraf 136). Taşın şaşırtıcı bir diğer özelliği yöredeki diğer damga örneklerinin aksine damgadan 1 tane değil, yan yana sıralı şekilde 5 tane yapılmış olmasıdır. Damgaların alt kısmında çukurlar vardır. Damgaların uzunlukları 4 cm, genişlikleri 2 cm'dir.



Fotoğraf 136: Kargı'daki örnek

2. 5. Karkın Boyu ve Damgalı Mezar Taşı

Kaşgarlı'nın verdiği listede yer almayan Karkınlar, Osmanlı belgelerinde ve halk arasında "Kargın", "Kargun", "Karkun", "Garkın" gibi isimlerle anılmıştır. XVI. yüzyılda boyun adını taşıyan 62 yerleşim vardır. Boy mensupları yaygın olarak Halep Türkmenleri, Kahramanmaraş, Mardin dolaylarında ve Hamid (Isparta) Sancağı'nda yaşamıştır⁵⁵⁰.

Beşkaza Yöresi'ni kapsayan Osmanlı kayıtlarında, boy hakkında bilgiler yoktur. Ancak, Teke Sancağı'na ait kayıtlarda bazı bilgiler vardır. Menteşe (Muğla)

⁵⁵⁰ Boy mensuplar siyaseten ve nüfus yönüyle etkin olmasalar da geniş bir coğrafyaya yapılmışlardır. Karkın boyunun geçmişi, Türkiye'ye gelişleri, XVI. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında dağılımları ve nüfusları, sosyo-ekonomik yapıları için bkz. Sadullah Gülten, *XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Oğuzların Karkın Boyu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, s.6-101.

Sancağı kayıtlarında da görülen boy mensupları, 1455 tarihli Hamid Sancağı Defteri'nde, Etrak-ı Karkın ismiyle Taşeli'nde yaşamışlardır⁵⁵¹.

XVI. yüzyıl Menteşe Sancağı kayıtlarında ismi geçmeyen boy sakinlerine ilerleyen yüzyıllara ait evraklarda köy isimleriyle rastlanır. Belgelerde Dalaman ilçesinde Kapukargın ve Kargıncürü isimli iki köy olduğu yazılıdır⁵⁵². Bu köyler günümüzde de mevcuttur.

Boy mensuplarının Beşkaza'da yaşadıklarına dair resmi bir ibare yoktur. Ancak günümüzde Fethiye ilçesine ait olan Kargı ismiyle bilinen köy, büyük ihtimal Karkın boyu mensupları tarafından kurulmuştur. Bunun ispatı sayılabilecek bazı emareler vardır. Bunların başında yörede Yörüklük geleneğiyle köylerin, çıktıkları yaylalara kendi köyünün adını verme geleneği gelir⁵⁵³. Bu durum Kargı Köyü'nde de vardır. Köydeki yerli ailelerin çıktığı, Çal Dağı üzerinde bulunan yaylanın ismi Kargın, Karkın şeklinde söylenir. Bu yaylaya çıkan ailelerin ata mirası olan toprakları bulunur.

Bir diğer emareyse Beşkaza köylerinde, boyun veya köyün adını, soyadı olarak almaz. Bu durum Kargı Köyü'nde de vardır. Köyde, soyadları Kargın olan sülaleler vardır. Bu sülaleler, kendilerini yedi göbekten beri Kargılı sayar.

Son emareyse damganın bulunduğu yer, yani Kargı Köyü'dür. 1830 yılı Menteşe Sancağı Nüfus Defteri'nde görülmeyen köye 1902-1910 yılları arasına ait maden⁵⁵⁴ ve mahkeme kayıtlarında⁵⁵⁵ rastlanır. Belgelerde Kargı Köyü'ndeki madenlerin, Rumlar tarafından işletildiği ve çoğunlukla yabancıların çalıştırıldığı bilgisi geçer⁵⁵⁶. İhtimal ki köyün Kargın olduğunu tahmin ettiğimiz ismi, madende çalışan yabancıların söyleyememesiyle Kargı'ya dönüşmüştür.

Bir ok ve gerilmiş bir yaydan oluşan Karkın damgasına yörede, alt tarafı kırık ayakucu taşında rastlanılmıştır. Çalışmada ilk defa bir ayakucu taşında Oğuz boy damgası bulunmuştur (Fotoğraf 137).

⁵⁵¹ Serkan Sarı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe, Hamid Ve Teke Sancağı Yörükleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2008, s.315.

⁵⁵² Gülten, *XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Oğuzların Karkın Boyu*, s.67.

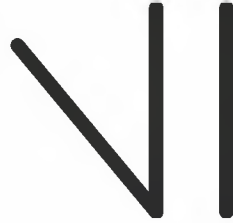
⁵⁵³ Yörede süregelen bu durum belki de Türkiye'de taktır. Yörede köyler sahil ve yayla olmak üzere ikiye ayrılır ve yaylalar hem köyün ismiyle anılmakta hem de toprağın mülkiyeti o köye ait olmaktadır. Otuzu gecik köyde görülen bu durumun en bilinen örneklerini sayarsak Karaçulha-Yayla Karaçulha, Ören-Yayla Ören, Eldirek-Yayla Eldirek, Alaçat (Girdev)-Yayla Girdev, Atlıdere-Yayla Atlıdere, Sahil Ceylan-Yayla Ceylan, Gerişburnu-Yayla Gerişburnu...

⁵⁵⁴ Yiğit-Karayumak, *Menteşe Beyliği'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Belgelerle Fethiye*, s.76.

⁵⁵⁵ Yiğit-Karayumak, *a.g.e.*, s.124-125.

⁵⁵⁶ Yiğit-Karayumak, *a.g.e.*, s.75-76.

Damga, yanında Avşar damgası olduğu belirgin olan damgayla birlikte, mezar taşına sonradan çizilmiştir. Tarihi kayıtlarda damganın sağ tarafında yer alan ok, Kargı'daki örnekte sol tarafa çizilmiştir. Ancak okun uzunluğu, yayın genişliği ve hafif eğimli duruşu kayıtlardakinin aynısıdır. Damganın yüksekliği 9, genişliği 4 cm'dir



Fotoğraf 137: Kargı Köyü'ndeki örnek

2. 6. Çepni Boyu ve Damgalı Mezar Taşı

Artvin'den Kocaeli'ye dek yayılan Çepniler, Türk tarihi açısından özellikle Karadeniz Bölgesi'nin Türkleşmesinde oynadıkları rol ile bilinir⁵⁵⁷. Boy üyeleri Çepni ismiyle Sivas, Amasya, Ankara, Kastamonu, Bursa, Balıkesir'de yerleşimler kurmuştur. Ayrıca boy üyeleri, başta Akkoyunlu Devleti olmak üzere çeşitli devletlerde önemli mevkilerde bulunmuştur⁵⁵⁸. 1071 yılıyla Türkiye'ye gelmeye

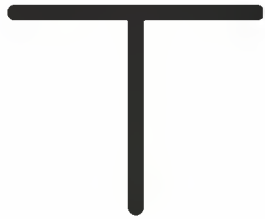
⁵⁵⁷ Çepni boyu, Karadeniz Bölgesi için adeta Türklüğe eşittir. Bugün bile başta Giresun olmak üzere Karadeniz Bölgesi tarihini, kültürünü konu edinen çalışmalarda halkın kendilerini çoğunlukla Çepnilere dayandırdığı aktarılır. Çepni boyunun geçmişi ve Karadeniz Bölgesi'ndeki durumu için bkz. Faruk Sümer, *Çepniler*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1992; Betül Zahide Kaçar, *Çepnilerde Din ve Sosyal-Kültürel Hayat (Giresun Örneği)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s.9-143.

⁵⁵⁸ Sümer, *Oğuzlar*, s.322-323.

başlayan Çepnilerin az bir kısmı, XX. yüzyıl başlarına dek konar-göçerliği sürdürmüştür⁵⁵⁹.

Yöre ve Menteşe kayıtlarında görülmeyen Çepniler, Hamid Sancağı'nda İrle Kazası (Burdur'un Yeşilova ilçesi) kayıtlarında rastlanır⁵⁶⁰. Kaza, yöreye yakın olup yürüyerek 4 günde varılacak bir mesafedir⁵⁶¹.

Beşkaza'da rastlanan tek Çepni damgası Karakeçililer Köyü'nün Süte Mevki'sindedir (Fotoğraf 138). Bu mevkiye, 1990'ların başına kadar Burdur'un Dirmil ilçesindeki Yörükler başta olmak üzere çeşitli ilçelerden ve köylerden Yörüklerin konaklamaya geldiği bilinir. Mevkide, köydeki diğer Türkmen mezarlarından farklı yapıda olan Yörük mezarlar bulunur. Damganın bulunduğu mezar taşı, bu mezarlardan birisindedir. Mezar taşı biçim olarak balbal formundadır. Taşa derin bir şekilde kazıyarak yapılan damga, taşın içindeki kirecin erimesiyle çukurlaşmış ancak şekli bozulmamıştır. Damganın uzunluğu 11 cm, genişliği ise 8 cm'dir.



Fotoğraf 138: Karakeçililer Köyü'ndeki Çepni damgası

⁵⁵⁹ Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, s.37.

⁵⁶⁰ Sarı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe, Hamid Ve Teke Sancağı Yörükleri*, s.247.

⁵⁶¹ Bu rakam günümüz için oldukça uzak sayılabilir. Ancak 1970'lere dek yaya şekilde yapılan yöredeki Yörük göçleri ortalama 3-3.5 gün sürmekteydi.

2. 7. Salur Boyu ve Damgalı Mezar Taşı

Reşidüddin'in derlediği Oğuz Kağan Destanı'nda Ulaş ve oğlu Ulat⁵⁶², Dede Korkut Hikayelerinde Salur Kazan Bey karakterleriyle⁵⁶³ Oğuz boyları arasında etkin bir rol oynadığı, yöneticiler çıkardığı anlaşılan Salurlar, Selçuklu'nun ilk dönemlerinden itibaren batıya göç etmişlerdir. İran'da Salgurlu Fars Atabeyliği'ni, Türkiye'deysen Kadı Burhaneddin Devleti'ni kurmuşlardır⁵⁶⁴.

Osmanlı kayıtlarında Konya, Tarsus, Kadirli, Yozgat, Isparta ve Antalya'da görülen boyun varlığına⁵⁶⁵ günümüzde köy isimleriyle rastlanır⁵⁶⁶.

Osmanlı tahrirlerinde Menteşe Sancağı'nın Peçin Kazası'nda (Muğla'nın Milas ilçesi)⁵⁶⁷ ve Hamid Sancağı'nın Eğirdir Kazası'nda Salur⁵⁶⁸ isimli köyler görülür. Ancak Beşkaza'ya ait kayıtlarda ve Salur isimli yerleşime ve boy üyelerine rastlanmaz. Yöreye en yakın Salur boyu mensupları, oldukça yakın ve sınır komşusu olan Antalya'nın Elmalı ilçesindeki Salur isimli bir köyde yaşar.

Boyun damgası yörede en fazla tesadüf edilmiş damgadır. Tarihi kayıtlardaki şekliyle uyumlu 2 tane, kayıtlardakinin aksine uçları yukarı bakan 1 tane olmak üzere 3 tane örneğe rastlanmıştır. Uçları yukarı bakan örneği, kesin olarak Salur damgası olarak değerlendiremeyiz (Fotoğraf 141). Zira damganın bu türü, Türk Süsleme Sanatı'nda kazayağı adıyla meşhurdur⁵⁶⁹. Bu durum, ülkemizde ilk damga çalışmasını yapan Ali Rıza Yalgın aracılığıyla bilinir. Yalgın, damgaya Gaziantep'te iskan edilen Türkmenlerin evlerinin duvarlarında, ev eşyalarında denk geldiğini ve onların damgayı hastalıklardan korunmak için uyguladıklarını söyler⁵⁷⁰.

⁵⁶² Sümer, "Oğuzlar'a Ait Destani Mahiyette Eserler", s.369.

⁵⁶³ Ergin, *Dede Korkut Hikayeleri*, C:1, s.95-115.

⁵⁶⁴ Sümer, *Oğuzlar*, s.332-336.

⁵⁶⁵ Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, s.38.

⁵⁶⁶ Sadece Antalya'nın Elmalı, Kumluca ve Manavgat ilçelerinde boyun adıyla günümüze gelmiş 3 adet köy bulunmaktadır.

⁵⁶⁷ Sarı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe, Hamid Ve Teke Sancağı Yörükleri*, s.67.

⁵⁶⁸ Sarı, *a.g.t.*, s.265.

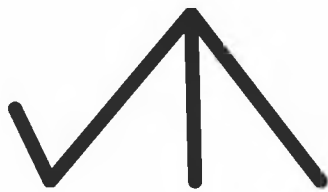
⁵⁶⁹ Salur damgası şüphesiz en sık kullanılan Türk damgasıdır. Halı ve kilimler başta olmak üzere, ev eşyalarında, mimari yapılarda, duvarlarda, tavanlarda kısacası her alanda kullanılmıştır. Damganın versiyonlarını ve uygulandığı örnekler için bkz. Gürbüz Azak, *300 Türk Motifi*, Azak Yayınları, İstanbul 1993.

⁵⁷⁰ Yalgın, *Anadolu'da Türk Damgaları Uludağ'dan Toroslara*, s.14.

Damganın kesin olarak Salurlara ait olan örnekleri Gökçeovacık ve Kayadibi köylerindedir. Bu örnekler, ön yüzünde kolye ve insan çizimi olan soyut insan biçimli mezar taşında ve balbal biçimli mezar taşında yer alır.

Gökçeovacık'ta bulunan ve yapılan kolye çizimiyle kadına ait olduğu anlaşılan mezar taşındaki damgaların boyutları değişmektedir (Fotoğraf 139). Baş kısmına 1+6+6 şeklinde çizilen damgaların, sayı ve usul sebebiyle Hz. Ali ve 12 İmam'ı kast etmek için çizildiği ilk bakışta anlaşılmaktadır⁵⁷¹. Mezar taşının gövde kısmındaysa üçerli iki gruptan toplam 6 adet damga daha bulunur. Taşın baş kısmında bulunan 13 tane damga, mezar sahibinin yöredeki Tahtacı Yörüklerinden bir bayana ait olabileceği ihtimalini oluşturmaktadır.

Bir diğer Salur damgasının bulunduğu Kayadibi Köyü'ndeki mezar taşındadır (Fotoğraf 140). Damga, taşı yanlamasına bölen düz çizginin ortasına yapılmıştır. Mezar taşının üzerinde damga dışında herhangi bir işaret, yazı yoktur. Bu sebeple ölen kişinin kimliği hakkında net bir şey söylenmez. Ancak köy halkı yazları Akdağlar'a çıkmaktadır. Çıktıkları yaylanın ismi Cemalanı'dır. Bu sosyolojik durum, mezar taşının Tahtacı ya da Yörük birisi için yapılmış olabileceğini oluşturmaktadır.



Fotoğraf 139: Gökçeovacık'taki örnek

⁵⁷¹ Ethem Ruhi Fırlalı, *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2006, s.184-223.



Fotoğraf 140: Kayadibi'ndeki örnek



Fotoğraf 141: Çiftlik Köyü'ndeki kaz ayağıyla bilinen damganın diğer örneği

2. 8. Yüreğil Boyu ve Damgalı Mezar Taşı

Kayıtlarda ve halk ağzında “Yüreğil”, “Yüreğir”, “Üreğil” şekilleriyle bilinen boy mensuplarına, Osmanlı döneminde başta Adana ve çevresi olmak üzere, Ankara ve Trabzon Sancaklarında önemli oranda rastlanır. Adana’da Ramazanoğulları Beyliği’ni kuran boy mensupları, Osmanlıyla meydana gelen münasebetleriyle yörenin siyasi tarihinde aktif rol oynamışlardır⁵⁷².

Menteşe Sancağı kayıtları incelendiğinde boy mensuplarının 1517 yılında Beşkaza Yöresi’ne oldukça yakın olan Köyceğiz Kazası’nda, 128 hane olarak kaydedildikleri görülür⁵⁷³.

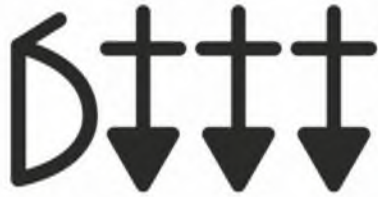
Yöreye dair kayıtlardaysa boy mensuplarına, 1562-63 yılı tahrir defterindeki Togular Cemaati ile rastlanır. Kayıtlarda, cemaatin 78 haneden oluştuğu belirtilir⁵⁷⁴. Günümüzdeyse başta Dodurga Köyü olmak üzere, yörenin çeşitli köylerinde Beşkaza’nın yerlisi olan Yüreğil soyadlı ailelere rastlanır.

⁵⁷² Sümer, *Oğuzlar*, s.344-346.

⁵⁷³ Sarı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe, Hamid Ve Teke Sancağı Yörükleri*, s.100-101.

⁵⁷⁴ Halaçoğlu, *Anadolu’da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, C: 5, s.2203.

Damgaya, Yüreğil soyadlı kişilerin mezarlarının yaygın olduğu Dodurga'daki mezarlıkta rastlanmıştır (Fotoğraf 142). Kaynaklardaki çizimin aksine, damgadaki yayın sağ tarafa yapıldığı görülmüştür. Taş, üzerini kaplayan yosunların kuruması sonucu beyaz bir renge bürünmüş ancak yosunlar, damganın görülmesine mani teşkil etmemiştir. Genişliği 14 cm, en uzun okun boyuyla birlikte uzunluğu 9 cm olan damgada, okların boyu soldan sağa doğru artış göstermektedir. Yay ise oklara göre daha ufaktır. Yayın kavisi, kazıma yöntemiyle yapılmasına rağmen düzenli gerçekleşmiş, tarihi kayıtlardaki çizime benzetilmiştir.



Fotoğraf 142: Dodurga'daki örnek

2. 9. İğdir Boyu ve Damgalı Mezar Taşı

İğdirler hakkında ilk tarihi malumat, Selçuklular dönemine aittir. Oğuz Yabgu Devleti'nin zayıflaması ve Yenikent hükümdarı Ali Han'ın Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'e yenilmesiyle İğdirler, Sir Derya'dan Hazar Denizi'nin doğu kıyısına göç etmişlerdir. XI. yüzyılda gerçekleşen olayla bu bölgeye yerleşmişlerdir. İlerleyen yıllarda batı yönü İğdirler, batı yönlü hareketlerine devam etmişler, önce İran'a ardından Türkiye'ye göç etmişlerdir⁵⁷⁵.

⁵⁷⁵ Agacanov, *Oğuzlar*, s. 226-227.

Osmanlı tahrirleriyle Menteşe⁵⁷⁶ ve Teke Sancaklarında⁵⁷⁷ yaşadıkları bilinen boy sakinlerinin, yörede yaşadıklarına dair resmi bir evrak yoktur. Ancak Beşkaza'nın en yüksek noktası olan Akdağlar'da, "İğdirce Yaylası" isimli yerleşim vardır. Bu isim, onların yörede yaşadıklarının delilidir. Çünkü, yöre ağzında -ce, -ca ekleri aitlik anlamında kullanılır. Ayrıca, bu dağa oldukça yakın olan Antalya'nın Kaş ilçesinin Çavdır isimli köyünde Osmanlı kayıtlarına göre "İğdir ma'a Çavdır Cemaati" isimli bir Yörük topluluğu yaşamıştır⁵⁷⁸.

Bulunan damga, Ebü'l Gazi Bahadır Han'ın listesindeki İğdir damgasıyla büyük benzerlik taşımaktadır. Aralarındaki tek fark, damganın Bahadır Han'ın çizdiği şeklin aksine dikey halde durmasıdır. Mezar taşı, Çökek Köyü'ndedir. Akdağlar yakınındaki köy, yazları bu dağdaki İğdirce Yaylası'na göç etmektedir.

Sırt kısmı eğimli şekilde kesilmiş bir taşa yapılan damganın uzunluğu 11 cm, genişliği 6 cm'dir. Üzeri yosun tutan damganı, kazıyarak yapıldığı nettir (Fotoğraf 143).



Fotoğraf 143: Çökek Köyü'ndeki örnek

⁵⁷⁶ Kayıtlara göre XVI. yüzyılda Peçin (Milas) Kazası'nda İğdir isimli cemaatler yaşamıştır. Bkz. Sarı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe, Hamid Ve Teke Sancağı Yörükleri*, s.31-38.

⁵⁷⁷ Sarı, *a.g.t.*, s. 291-359.

⁵⁷⁸ Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, C: 3, s.1099.

3. Beşkaza'daki Diğer Türk Damgaları

3. 1. Gün-Güneş ve Ay Damgaları

Tarih öncesi dönemde Proto Türklerin yaşadığı bölgeler olan Kuzey Çin'deki, Moğolistan'daki ve Altaylardaki kaya resimlerinde, mağara çizimlerinde görülen gün-güneş damgasının⁵⁷⁹, Neolitik Çağ sonrasında dini duygular, yapılan ayinlerle bu kayalar üzerine işlendiği ve böylece damganın oluştuğu düşünülmektedir⁵⁸⁰.

Türk Kültürü'nün başlangıcından beri, gökyüzüne karşı yapılan ibadetler önemli sayılmıştır. İbadetler zamanla göğün elemanları tasvir eden astral simgeleri, piktogramları ve damgaları oluşmuştur. Bu çizimler yüzyıllar içinde yazıyı oluşturarak eski Türk alfabesindeki harflere dönüşmüştür⁵⁸¹.

Sıcağın sembolü olan güneş ve soğuğu temsil eden ay, Kuzey Asya Türklerinin masallarında büyük önem taşımıştır. Masallarda, güneşin ve ayın birbirleriyle ve ruhlarla olan mücadeleleri işlenmiştir⁵⁸².

Tarihi kayıtlarda gün-güneş ve ay damgalarının kullanımı ilk kez M.Ö.1000'lerde bir bozkır topluluğu olan Chouların bayraklarında görülmüştür. Choular, gün-güneş damgasını bayraklarında simge edinmiştir. Oluşan bu durum zamanla Türkler tarafından da benimsenmiştir. Gün-güneş damgası tarih boyunca Türk devletlerinin bayraklarını süslemiştir. Tanrı'nın alameti görülen gün-güneş damgası kağanların ve önemli şahısların da nişanı haline gelmiştir⁵⁸³.

Araştırma eserlerinden anlaşıldığı üzere, Çin'de kurulan Choular döneminde yöneticiler her iki gezegeni kutsamak için özel günler belirlemişlerdir⁵⁸⁴. İlkbaharın gelişinin simgeleyen Güneş Günü'nde başkent in doğusunda tütsüler ve ateşler yakmışlar, büyük törenler icra etmişlerdir. Choular, sonbaharın başlangıcını Ay Günü'ne dayandırmış ve bu özel günü de başkent in batı tarafındaki büyük su

⁵⁷⁹ Mihaly Hoppal, *Şamanlar ve Semboller*, Çev. Fatih Sel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016, s.29.

⁵⁸⁰ Hoppal, *a.g.e.*, s.27.

⁵⁸¹ Bu harflerin örnekleri ve konu hakkında bilgi için bkz. Ölmez, *Orhon Uyğur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, s.51-52; Esin, *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s.59.

⁵⁸² Ögel, *Türk Mitolojisi*, C:II, s.198

⁵⁸³ Esin, *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s.59-60.

⁵⁸⁴ Choular gerçekleştirdikleri siyasi yapı, oluşturdukları kültürel unsurlar ve dini törenler ile Türk tarihine ve kültürüne etki etmiştir. Bkz. Muhaddere Nabi Özerdim, "Choular ve Bu Devirde Türklerden Gelen Gök Dini", *Bellekten*, C:27, S:105, Ocak 1963, s.1-23.

kenarlarında kutlamışlardır. Her iki özel günde, güneşe ve aya sayısız kurbanlar adanmışlardır⁵⁸⁵.

Türk Kağanlıkları dönemlerinde, güneş ve ayın kültürdeki gücü sürekli olarak artmıştır. Hun kağanları, şafak vakti çadırından dışarı çıkarak güneşi ve ayı selamlamışlardır. Kök Türk döneminde güneş, ay için büyük törenler tertip edilmiş, her sene güneşi gününde kağanın tahta çıkışı kutlanmıştır. Uygurlar dönemindeyse gün ve ay sözcükleri kağanlara isim olarak vücut bulmuştur⁵⁸⁶.

Kaşgarlı'nın eserinde “gün, güneş, gündüz” olarak açıklanan “kün” sözcüğü⁵⁸⁷ bugün yörede aynı anlamlarla “gün” şeklinde kullanılmaktadır. Sözcük, sahip oldu mana ile esasen damganın da anlamını, kökenini ortaya koymaktadır.

Damgaların çizimleri, yapıldıkları şekle göre kaynaklarda değişik isimlendirilmelerle anılır. Ortasında tek nokta bulunanına gün⁵⁸⁸, koruyan/ana (Fotoğraf 148)⁵⁸⁹; içi boş yani noktasız halde çizilen damgaya gün-güneş (Fotoğraf 150)⁵⁹⁰, iç içe iki halkadan ve ortada noktadan meydana geleneyse ay adı verilmiştir (Fotoğraf 155)⁵⁹¹.

Damgalar, kadim Türk yazı dilinde birer harf ve anlam taşımışlardır. Damgaların ortasında nokta veya üç nokta bulunan hali “-nt/-nd” sesi veren “and harfi” şeklinde tercüme edilmiştir⁵⁹². İçi boş daire “ay” anlamıyla okunmuştur⁵⁹³. Damgalar, yazıtlarda harf olarak sıkça yer alsalar da kimi zaman sadece damga olarak kullanılmıştır. Bunun bilinen en iyi örneği, Kök Türklerin son dönemine ait olan Hoytu Tamir Yazıtı'dır. Yazıtta, damgalar yazıların etrafına çizilmiş ve harf değeri taşımamışlardır⁵⁹⁴.

⁵⁸⁵ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s.147.

⁵⁸⁶ Esin, *a.g.e.*, s.148-159.

⁵⁸⁷ Kaşgarlı Mahmut, *Divan'u Lugat'it Türk*, C:1, s.69.

⁵⁸⁸ Esin, *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s.61.

⁵⁸⁹ Araz Qurbanov, *Damğalar, Rəmzlər, Mənim səmələr*, s.172.

⁵⁹⁰ Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, s.239; Qurbanov, *a.g.e.*, s.169.

⁵⁹¹ Uygurlarda damganın içi boş olanı simge, iç içe daireden oluşanı ise ay olarak nitelendirilmektedir. Bkz. Esin, *a.g.e.*, s.240.

⁵⁹² Esin, *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s.77.

⁵⁹³ Esin, *a.g.e.*, s.100.

⁵⁹⁴ Yazıt ismini Hoytu Tamir bölgesinde bulunduğu için bölgeden almıştır. Kazıma yerine harfleri boyanarak oluşturulan yazıtta, çeşitli damgalar vardır. Yazıtın konusu, Köl İç Çor'un Türgişler'le olan savaşıdır anlatılır. Yazıttaki damga örnekleri için bkz. Gülensoy, *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, s.57.

Damgaların kullanımına baktığımızda şaşırtıcı derecede uygulandıkları görülür. Saymalıtaş'ta (Fotoğraf 144-147)⁵⁹⁵, Türkistan bozkırındaki geyikli taşlarda (Fotoğraf 145)⁵⁹⁶ Gobustan'daki kaya resimlerinde⁵⁹⁷ süslemesiz, ortası noktalı ya da etrafı noktalı şekilde uygulanmışlardır. Kimi zaman, güneş ruhunu simgelemek amacıyla insan şekliyle de yapıldıkları da olmuştur⁵⁹⁸. Damgaların, bu şekillerde uygulananlarıyla birlikte güneşin ışık çizgilerini belirtmek için çok köşeli çizilmiş örnekleri de olmuştur (Fotoğraf 146)⁵⁹⁹.



Fotoğraf 144: Damganın güneşi sembol eden Saymalıtaş'taki örneği⁶⁰⁰

Fotoğraf 145: Damganın Moğolistan'daki geyikli taş üzerindeki sade örneği⁶⁰¹

Güneş ve ayla ilgili halk inanışlarının çokça olduğu yörede⁶⁰² gün-güneş ve ay damgaları, mezar taşlarına önemli oranda çizilmiştir. Bazı örneklerde yazılı isimler aracılığıyla damgaların her iki cinsiyet için yapıldığı anlaşılmıştır (Fotoğraf

⁵⁹⁵ Somuncuoğlu, *Taştaki Türkler*, s.319.

⁵⁹⁶ Somuncuoğlu, *a.g.e.*, s.68-75.

⁵⁹⁷ Qurbanov, *a.g.e.*, s.206

⁵⁹⁸ Esin, *a.g.e.*, s.65; Qurbanov, *a.g.e.*, s.174; Hoppal, *Şamanlar ve Semboller*, s.38.

⁵⁹⁹ Esin, *a.g.e.*, s.61; Qurbanov, *a.g.e.*, s.143; Hoppal, *a.g.e.*, s.39.

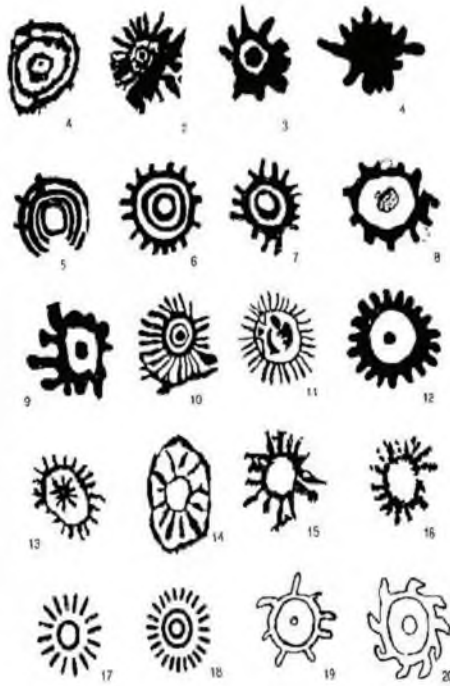
⁶⁰⁰ Somuncuoğlu, *Taştaki Türkler*, s.373.

⁶⁰¹ B.Ch. Munkhbayar, "Study of Archaeological Monuments of Mongolian Altai", *Теория И Практика Археологических Исследований*, No:4, Altai 2016, s.168.

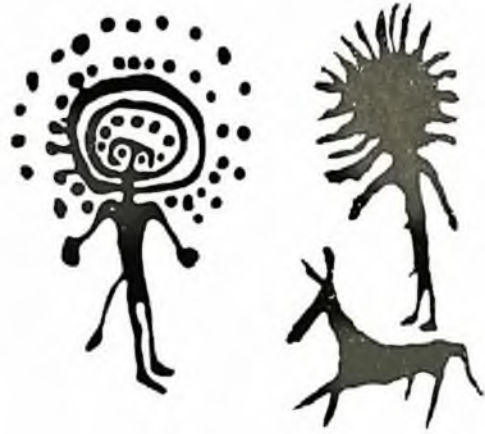
⁶⁰² Yörede güneş ve ayla halk inanışlarının en yaygın örnekleri şunlardır: Nazarı alması için güneşe bakmak, dolunayda fidan ve tohum dikilirse tutacağına inanmak, dolunayda kesilen ağaçların tahtalarının çürümediği-kurtlanmadığına inanmak, ay karanlıktayken dışarıda cin, şeytanın gezdiğine inanmak.

152-153). Osmanlı dönemi Yörük-Türkmen mezar taşlarında sıkça uygulanan damgaların, karşılaşılan bir örnek sayesinde XX. yüzyılın ortalarına kadar uygulandığı anlaşılmıştır (Fotoğraf 152).

Damgalar çoğunlukla soyut insan formu mezar taşlarına yapılmıştır. Karaçulha ve Nif köylerinde bulunan örneklerde görüldüğü üzere, kimi zaman başka damgalarla uygulanmışlardır (Fotoğraf 149-154-157). Ancak, çoğu kez tek başlarına çizilmişlerdir (Fotoğraf 151). Çizim ve genişlikleri yönüyle Türkistan sahasındaki örneklerle birebir uyumlu olan damgaların çapları, 7 cm ile 19 cm arasında değişmektedir.



Fotoğraf 146: Kaya resimlerindeki gün- güneş damgası çizimleri⁶⁰³



Fotoğraf 147: Saymalıtaş'taki Gün- Güneş Adam (Güneş Tanrı) çizimleri⁶⁰⁴

⁶⁰³ Hoppal, *Şamanlar ve Semboller*, s.22.

⁶⁰⁴ Hoppal, *a.g.e.*, s.39.



Fotoğraf 148: Karaçulha Mezarlığındaki gün/güneş damgalı mezar taşı



Fotoğraf 149: Karaçulha Mezarlığındaki gün/güneş damgalı mezar taşı



Fotoğraf 150: Çaltılar'daki gün/güneş kabartması ve ortasındaki ay damgası



Fotoğraf 151: Çaltılar'daki ay damgalı mezar taşı



Fotoğraf 152: Esenköy Mezarlığındaki güneş damgalı mezar taşı



Fotoğraf 153: Karaçulha Mezarlığı'ndaki güneş damgalı mezar taşı



Fotoğraf 154: Karaçulha'daki gün/güneş ve ay çizimli mezar taşı



Fotoğraf 155: Ay (üstte) ve güneş damgasının yakın çekimi



Fotoğraf 156: Nif Köyü'ndeki gün/güneş Fotoğraf 157: Damganın yakın çekimi damgalı mezar taşı

3. 2. Ay Yıldız ve Yıldız Damgaları

Ay yıldız, Türklerde siyasi bir simge olarak ilk kez Kök Türk ve Akhun paralarında kullanılmıştır⁶⁰⁵. Damga, XIII. yüzyıldan itibaren Memluk, Safevi ve Osmanlı devletlerinin bayraklarında, siyasi istikbalin sembolü olarak kullanılmaya başlanmıştır⁶⁰⁶.

Eski Türk dininde Tanrı'nın, gökte olduğuna inanılmıştır. Bu inanç, tüm Türk topluluklarında aya ve yıldızlara büyük bir saygıyı doğurmuştur. Ay ve yıldızlara duyulan saygı zamanla hatta ileri bir boyuta geçmiştir. Çeşitli Türk topluluklarında ayı ata görme, Sirius, Merih yıldızlarını ve Büyükayı Yıldız Takımı'nı kutsal sayma inanışları görülmüştür. Türklerin ay, güneş ve yıldızlar hakkında ürettiği bu inançlar Ortaçağ'da yaşamış İslam coğrafyacılarının eserlerine de yansımıştır. Ebu'l Fida, kitabında Kumanların yıldızlara saygı duyduğunu anlatmıştır. Yazarı bilinmeyen

⁶⁰⁵ Sanılanın aksine damga İslamiyet öncesi dönemde birçok Türk parasında sıkça kullanılmıştır. Akhunlar ve Kök Türkler de bu açıdan akla gelen ilk örneklerdir. Bkz. Esin, *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s.356; Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, s.15-38

⁶⁰⁶ Qurbanov, *Damğalar, Rəmzlər, Mənimşəmələr*, s.142-148.

Hudud el-Alem adlı eserde, Çiğillerin güneşi ve yıldızları büyük bir tutkuyla sevdikleri anlatılmıştır⁶⁰⁷.

Türklerin, ay yıldız hakkında ürettikleri bir diğer inanışta onların yaşamı düzenledikleri düşüncesidir. Ayın tutulması, yıldız takımlarının ortaya çıkması, kuyruklu yıldızların görülmesi olağanüstü olaylar sayılmış ve bunlar kamlar tarafından takip edilmiştir⁶⁰⁸. Planlanan önemli olaylar, bu gökyüzü hareketlerine göre ayarlanmıştır⁶⁰⁹. Kağanların tahta çıkışlarında ayın ve güneşin hareketleri etkili olmuştur⁶¹⁰.

Çin kaynaklarına göre Hunlar ve Kök Türkler sürekli ayın durumunu gözlemlemişler, ayla hareket etmişlerdir. Öyle ki, düşmana yaptıkları ani saldırıları bile dolunayda gerçekleştirmişlerdir⁶¹¹. Felaketlerin, gökyüzünde meydana gelen olaylardan kaynaklandığına inanmışlardır⁶¹². Hilalin görüldüğü günü, ayın başlangıcı saymışlardır⁶¹³.

Ayın iki şeklinden birisi olan hilal, güneş ve ayın birbirlerine 180° derece açıyla karşı karşıya durmasıdır. Türk damga geleneğinde, hilalin doğuşu veya batışı üsluba etki etmiştir. Doğuşu ve batışı temsil etmek için hilal damgası, sola veya sağa bakacak, uçları yukarı veya aşağıya dönük olacak şekilde çizilmiştir⁶¹⁴.

İlk kez Gobustan'da uygulandığı bilinen ay yıldız damgası, üzerinde duran insanlarla birlikte çizilmiştir. Damganın bu şekilde yapılmasının, Tanrı'nın ay ve yıldızların üstünde oturduğu düşüncesinden ve ruhların, Tanrı'nın yanına gittiği inancından olduğu düşünülmektedir⁶¹⁵.

Damga sadece Türkler tarafından sahiplenilmemiştir. Moğollar da ay yıldız damgasını sahiplenilen bir diğer millettir. Bu konu, Defter-i Cengizname'de damgayı Cengiz Han'ın bizzat tasarladığı ve Konrat Bey'in oğlu Senje'ye verdiği şeklinde anlatılır⁶¹⁶.

⁶⁰⁷ Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.104.

⁶⁰⁸ Roux, *a.g.e.*, s.83.

⁶⁰⁹ Roux, *a.g.e.*, s.75.

⁶¹⁰ Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s.120.

⁶¹¹ Roux, *a.g.e.*, s.108.

⁶¹² Roux, *a.g.e.*, s.89.

⁶¹³ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s.106.

⁶¹⁴ Esin, *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s.61.

⁶¹⁵ Qurbanov, *Damğalar, Rəmzlər, Mənimşəmələr*, s.145.

⁶¹⁶ Defteri-i Cengizname'de anlatılan hikaye aslında Oğuz Kağan Destanı'nda anlatılan, İrkıl Koca'nın Oğuz Kağan'ın yirmi dört evladına birer damga çizmesiyle aynıdır. Bu şaşılacak bir durum değildir. Çünkü Moğollar, tarih boyunca Türklerle komşu olmuştur. Büyük oranda Türk Kültürü'nden

Yöredeki ay yıldız ve yıldız damgaları çeşitli büyüklüktedir. Uzunlukları 3 ila 21 cm arasında, genişlikleri ise 2 ila 28 cm arasında değişmektedir (Fotoğraf 158-159-160-161-162-163-164).

Yaka'daki örnek dışında, damgaların bulunduğu mezar taşlarında herhangi bir yazı yoktur. Sadece, Yaka'daki örnekte yazı vardır ve bu örneğin üzerinde Arapça, Allah yazmaktadır. Mezar taşı, dış etkenlerle yıpranmaması için mezar sahipleri tarafından boyanmıştır (Fotoğraf 158)⁶¹⁷.



Fotoğraf 158: Yaka Köyü'ndeki ay yıldız damgalı mezar taşı



Fotoğraf 159: Yanıklar Mezarlığı'ndaki ay yıldız damgalı baş ucu mezar taşı

etkilenmişlerdir. Eserin yazıldığı dönemdeyse Cengiz Han'ın Moğol İmparatorluğu'nda, Türkler en önemli bakiyeyi oluşturmuştu. Damga için bkz. Funda Toprak, "Defter-i Cengiz-Name'de Boy Nişanları Ve Damgalar", *Turkish Studies*, C:6, S:1, Erzincan 2011, s.558; Nesrin Güllüdağ, "Türklerde Damga Geleneği Ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C:3, S:6, Ocak 2015, s.143.

⁶¹⁷ Beşkaza Yöresi'nde, mezar taşlarını kireçle veya beyaz yağlı boyayla boyama alışkanlığı vardır. Böylece, mezar taşının yıpranması en aza indirilir. Taşlar üzerinde gerçekleştirilen bu işlem, esasında tek bir sebebe dayanır: Mezar taşı, toprak altında yatan atamın bu dünyadaki simgesidir. Ona, gerekli saygı gösterilirse ölenin ruhu huzur bulacaktır. Yöredeki bu inanış, eski Türklerdeki balbalların ve bedizlerin öleni, öldürüleni temsil ettiği inancından başka bir şey değildir.



Fotoğraf 160: Yanıklar Mezarlığı'ndaki ay yıldız damgalı ayak ucu mezar taşı



Fotoğraf 161: Karaçulha Mezarlığı'ndaki ay yıldız damgalı örnek



Fotoğraf 162: Damganın yakın çekim örneği



Fotoğraf 163: Çaltılar Mezarlığı'ndaki yıldız damgalı mezar taşı



Fotoğraf 164: Çökek Mezarlığı'ndaki yıldız damgalı mezar taşı



Fotoğraf 165: Çökek Mezarlığı'ndaki yıldız damgalı mezar taşı

3. 3. Kılıç Damgası

Eski Türk dininde önemli yıldızlardan olan Merih'in (Mars gezegeni), İslamiyet Öncesi Türk Kültürü'nde savaş ruhunu ve ateşi bulan efsanevi kişiyi temsil ettiğine inanılmıştır. Bu sebeple yıldızlar, kaya resimlerinde kılıç, ok, kargı, tek oklu daire gibi damgalarla birlikte nakşedilmiş, onlarla özdeşleştirilmiştir⁶¹⁸.

Türklerin Merih Yıldızı'na verdiği önemi Kazvani eserinde, "*Türklerin meslekleri, kendi yıldızları olan Merih'in sanatı olan harp ve darptır. Savaşı iyi bilirler. Bu, Merih'in sıfatıdır ve Merih onların sahibidir (yıldızıdır)*" sözleriyle anlatmıştır⁶¹⁹. Merih'in savaşçılığı temsil ettiği ve Türklerde demirin, kılıcın Tanrı'nın armağanı görüldüğü kılıç, Tanrı'ya verilen sözlerde başrolü oynamış, üzerine yeminler edilmiştir⁶²⁰.

Yörede kılıçla ilgili damgaya rastlanmıştır. Bayat Mahallesi Mezarlığı'nda bulunan damga, kırık bir mezar taşı üzerine yapılmıştır. Sene çizgisinin altındadır

⁶¹⁸ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s.35.

⁶¹⁹ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, s.24-27; Esin, *a.g.e.*, s.67.

⁶²⁰ Emel Esin, *a.g.e.*, s.66; Yörük, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, s.62.

(Fotoğraf 168-169). Kılıç damgasının yanında, tek benzer örneği Moğolların Kireyt kabilesi damgasında görülen S harfli damga⁶²¹ ile hicri 1017 (1608-1609) senesi bulunmaktadır. Damganın yüksekliği 4, genişliği 2 cm'dir.

Damga sadece yöreyle sınırlı değildir. Diğer örnekleri, Bursa'da (Fotoğraf 167)⁶²², Türkistan'daki geyikli taşlarda⁶²³, Kırım Tatarlarına ait mezar taşlarında (Fotoğraf 166)⁶²⁴, Kafkasya'da, Karaçay-Malkar'da⁶²⁵, Cengizname'de⁶²⁶ rastlanır.



Fotoğraf 166: Kırım Tatarlarında kılıç damgalı mezar taşın kara kalem çizimi⁶²⁷



Fotoğraf 167: Bursa'nın köylerinde rastlanılan kılıç damgasının çizimi⁶²⁸

⁶²¹ Güllüdağ, "Türklerde Damga Geleneği Ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme", s.137-138.

⁶²² Konu hakkında bilgi edinmek için bkz. Yalgın, *Anadolu'da Türk Damgaları Uludağdan Toroslara*, s.41-s.75.

⁶²³ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C:3, s.44.

⁶²⁴ Osman Akçoraklı-İsmail Otar, *Kırım'da Tatar Tamgaları*, İlkiz Ofset Matbaacılık, Ankara 1996, s.25.

⁶²⁵ Azak, *300 Türk Motifi*, s.69.

⁶²⁶ Güllüdağ, "Türklerde Damga Geleneği ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme", s.137-138.

⁶²⁷ Akçoraklı-Otar, *Kırım'da Tatar Tamgaları*, s.17.

⁶²⁸ Ali Rıza Yalgın damgaya, Mustafa Kemal Paşa ilçesi'nin Ormankadı köyünde Hafız Efendi'nin çiftliğindeki hayvanların üzerlerinde rastlamıştır. Yöredeki isminin kılıç olduğunu ve Eymür damgasına benzediğini aktarır. Bkz. Yalgın, *Anadolu'da Türk Damgaları Uludağdan Toroslara*, s.75.



Fotoğraf 168: Bayat'taki kılıç damgası



Fotoğraf 169: Damganın yakın çekimi

3. 4. Çiçek (Yonca) Damgası

El sanatlarında, sıkça uygulanan damgalardan birisi çiçeklerdir. Kaynaklara göre çiçek damgasının ilk örnekleri, Uygurlar dönemine aittir⁶²⁹. Ancak, gerçekte damganın ilk örnekleri Pazırık Kurganı'nda çıkartılan keçede yer alır (Fotoğraf 170-171).

Mezar odasında bulunan keçede, doğaüstü bir kuşla yarı insan yarı kuş biçimli sfenksin mücadelesi tasvir edilmiştir⁶³⁰. Kompozisyon dikkatle incelenirse sfenksin kıyafetinde, dört yapraklı çiçek veya diğer bir deyişle yonca damgaları görülür. Damgalar, sadece bu keçeyle sınırlı değildir. Gene aynı kurgandan çıkartılan at eyeri örtüsünde, çiçeğin daha gerçekçi uslupla hazırlanmış örneği vardır⁶³¹. Pazırık'tan elde edilen buluntular, hem eski dönemi aydınlatması hem de çiçek damgasının köklerini göstermesi açısından önemli veriler sağlamaktadır.

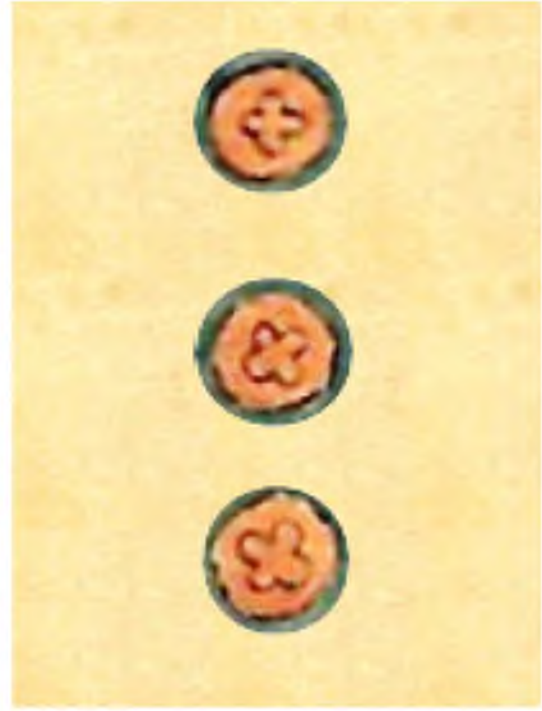
⁶²⁹ Emel Esin başta olmak üzere birçok sanat tarihçisi, Türklerde çiçek çizimlerinin ilk örneklerinin Uygurlar döneminde gerçekleştiğini belirtir. Bkz. Esin, *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s.45-46.

⁶³⁰ Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, s.137.

⁶³¹ Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, s.455.



Fotoğraf 170: Kıyafetinde çiçek damgaları taşıyan sfenks



Fotoğraf 171: Kıyafetteki çiçeklerin görselden alınarak büyütülmüş hali

Son yıllarda gerçekleşen kazılarla Kök Türkler döneminde çiçek çiziminin uygulandığı anlaşılmıştır. İncelenen Kök Türk kurganlarının salonlarında, profesyonelce yapılmış çiçek çizimleri bulunmuştur⁶³².

Çiçek çizimi İslamiyet'in kabulüyle sürmüştür. Osmanlı döneminde, mezar taşlarında en sık kullanılan simgeler arasında olmuştur. Taşlara uygulanan bu çizimler, dini bir manadan ziyade ölenin bayan olduğunu işaret etmek için yapılmıştır⁶³³. Aydın'ın Bozdoğan ilçesinin Yazıkent Beldesi Mezarlığı'ndaki taşlarda (Fotoğraf 172)⁶³⁴ ve Saraybosna İsa Bey Camisi'ndeki mezar taşlarında (Fotoğraf 173)⁶³⁵ olmak üzere, ülke sınırlarının birçok yerindeki mezar taşında çiçeklerin uygulandığı görülür.

⁶³² Hilmi Özden-Ömür Şaylıgil, "Türk Kültür Tarihinde ve Hastanelerimizde Zambak Motifi", *Dört Kıtada Folklorun izinde: Prof. Dr. Özkul Çobanoğlu Armağanı*, Hakim Yayıncılık, Ankara, 2015, s.255.

⁶³³ Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, s.94.

⁶³⁴ Örnekler hakkında detaylı bilgi için bkz. Bülent Nuri Kılavuz, "Bozdoğan-Yazıkent Beldesi Mezarlığı Süslemeli Kadın Mezar Taşları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C:33, S:53, Ankara 2013, s.77-110.

⁶³⁵ Bkz. Eyup Utlu-Mustafa Yıldırım, "Saraybosna İsa Bey Camii ve Haziresindeki Bir Grup Mezar Taşı", *İstem Dergisi*, S:28, Konya 2016, s.227-273.



Fotoğraf 172: Bozdoğan'daki çiçek çizimi ve mezar taşının kara kalem taşında çiçek çizimi⁶³⁷ çalışması⁶³⁶

Yörede çiçek damgalarına dört adet mezar taşında rastlanmıştır. Damgaların ikisi, Pazırık Kurgan'ından çıkartılan keçelerdeki gibidir. Dikey ve çapraz çizilmişlerdir (Fotoğraf 174-175). Diğer iki damgaysa bir daire içinde, dört dilimden oluşan çiçek şeklinde hazırlanmıştır (Fotoğraf 176-177). Örnekler, kabartma ve kazımayla yapılmıştır. Boyutları 8 ila 19 cm arasında değişmektedir. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde uygulanan damganın, ülkenin diğer yerlerindeki örneklerde olduğu üzere kadınlar için yapıldığı, 1956 yılına ait Çobansa Köyü'ndeki örnekle anlaşılmıştır (Fotoğraf 177).

⁶³⁶ Utlu-Yıldırım, *a.g.m.*, s.106.

⁶³⁷ Eyup Utlu-Mustafa Yıldırım, *a.g.m.*, s.267.



Fotoğraf 174: Döğer Köyü'ndeki Pazırık Kurgan'ındaki örneğe benzeyen çiçek damgalı mezar taşı



Fotoğraf 175: Kayadibi Köyü'ndeki Pazırık Kurgan'ındaki örneğe benzeyen çiçek damgalı mezar taşı



Fotoğraf 176: Arsa Köyü'ndeki H.1258 (M.1842-43) yılına ait dört dilimli çiçeğe sahip mezar taşı



Fotoğraf 177: Çobansa Köyü'ndeki 1956 yılına ait dört dilimli çiçeğe sahip mezar taşı

3. 5. Dört Yön Damgası

Araştırma eserlerinde “dört yön”⁶³⁸, “gök gürültüsü”⁶³⁹, “Tanrı”⁶⁴⁰, “haç”⁶⁴¹ gibi isimlerle anılan damganın, Türk yazı sisteminde bir yeri vardır. Damganın + şekli Yenisey⁶⁴² ve Bulgaristan’daki yazıtlarda–z sesini⁶⁴³, + şekliyse Kök Türk ve Uygur dönemlerine ait kağanlık yazıtlarında –n sesini veren⁶⁴⁴ harf olarak uygulanmıştır.

Ülkemizde damgaya dair bir inanişâ rastlanır. İnanişâ göre damganın bulunduğu nesneye kötü gözle bakan kişilerin bakışları damganın şeklinden dolayı nesneye odaklanamayacak ve kem bakışları dört ayrı parçaya bölünüp nazarları değmeyecektir⁶⁴⁵.

İlmi sahadaki görüş, kam davullarında sıkça kullanıldığı için damganın kamları, törenleri⁶⁴⁶ veya Tanrı’yı, dört yönü, ölümden sonraki hayatı simgelediğidir⁶⁴⁷.

Gerçekte Saymalıtaş’ta, Gobustan ve Tamgalıtaş’ta⁶⁴⁸, Sibiryâ’daki⁶⁴⁹ kaya resimlerinde sıkça görülen damga, Türk Sanatı’nda halı ve kilimler⁶⁵⁰ başta olmak üzere çeşitli el sanatlarında uygulanmaktadır. Yöredeki mezar taşlarında hayat bulmasının sebebi, bu durum olabilir.

Beşkaza’da damgaya, 7 adet mezar taşında rastlanmıştır. Ancak, taşların bazıları aşırı yıpranmış olduğundan ve fotoğraflarda net çıkmadıklarından ötürü çalışmada 3 tanesine yer verilmiştir.

Fotoğrafları aktarılan damgaların en küçüğü 6 cm, en büyüğü 23 cm’dir. Taşların bazılarında yer alan seneler ve isimler yazılıdır. Bu bilgiler sayesinde

⁶³⁸ Tarcan, *Kilim ve Halıların Konuşan Damgaları*, s.42.

⁶³⁹ Esin, *Orta Asya’dan Osmanlı’ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s.60.

⁶⁴⁰ Qurbanov, *Damğalar, Rəmzlər, Mənimşəmələr*, s.116.

⁶⁴¹ Radloff, *Sibiryâ’dan*, C:1, s.290.

⁶⁴² Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C:2, s.19.

⁶⁴³ Aksoy, *Tarihin Sessiz Dili Damgalar*, s.94.

⁶⁴⁴ Ölmez, *Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları*, s.51.

⁶⁴⁵ Güran Erbek, *Anadolu Motifleri Sergisi*, İzmir Resim Ve Heykel Müzesi Sergi Kataloğu, İzmir 1986, s.27.

⁶⁴⁶ Hoppal, *Şamanlar ve Semboller*, s.65.

⁶⁴⁷ Tarcan, *Kilim ve Halıların Konuşan Damgaları*, s.42; Esin, *Orta Asya’dan Osmanlı’ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s.65-78.

⁶⁴⁸ Qurbanov, *Damğalar, Rəmzlər, Mənimşəmələr*, s.299.

⁶⁴⁹ Hoppal, *a.g.e.*, s.65.

⁶⁵⁰ Erbek, *a.g.e.*, s.27; Görgünay, *Oğuz Damgaları ve Göktürk Harflerinin El Sanatlarımızdaki İzleri*, s.60; Aksoy, *Tarihin Sessiz Dili Damgalar*, s.222-231.

damganın XIX. yüzyıldan 1962 yılına dek cinsiyet farkı gözetmeksizin uygulandığı anlaşılmıştır (Fotoğraf 180-181).



Fotoğraf 178: Saymalıtaş'taki Kök Tengri damgaları⁶⁵¹



Fotoğraf 179: Karaçulha Köyü'ndeki örnek



Fotoğraf 180: Ören Köyü'ndeki örnek



Fotoğraf 181: Yayla Dont'taki örnek

⁶⁵¹ Somuncuoğlu, *Taştaki Türkler*, s.372.


3. 6. Hayat Ağacı Damgası

İnsanoğlu dünyada var olduğu ilk günden itibaren çeşitli varlıkları kutsal saymıştır. Bu varlıklardan hemen her toplumda kutsal görüldüğü için belki de en yaygını ağaçlar olmuştur. Ağaçlara duyulan saygı milletlerin dini inançlarında, dillerinde, sanatlarında, el sanatlarında kısacası kültürlerinin her alanında görülmüştür.

Türk halk inançlarında, destanlarında ve hikayelerinde varlığını sıkça gösteren ağaçlar yeryüzünden göğe uzandıkları, asırlar boyunca bozulmadan durdukları için eski Türk dininde ve kültüründe önemli bir yere sahip olmuştur. Örneğin Altay Türkleri yeryüzünün göbeğinde, dünyadaki ağaçların en büyüğü olan devasa bir çam ağacının bulunduğu ve tepesinin Bay Ülgen'in (Kök Tengri) oturduğu yere değdiğine inanmışlardır. Ağacın, yeryüzü ile gökyüzünü birbirine bağladığına inanılmıştır⁶⁵².

Ağaçlarla ilgili damga örneklerinin en eskileri Güney Türkmenistan'daki mezarlarda rastlanmıştır. Mezarlardan çıkarılan seramik parçalarında, damganın bugün yöredeki örneklerine benzeyen çizimler tespit edilmiştir. Uygulanan testlerle seramiklerin Erken Bronz Çağı'na ait oldukları ve M.Ö.2500-3000 yıllarında yapıldıkları anlaşılmıştır⁶⁵³. Damganın bir diğer en eski örneği ise Pazırık Kurganı'ndan çıkarılmıştır. Kurganda yapılan kazıda, bir çocuk önlüğü bulunmuştur. Önlüğün ön yüzünde altın kaplama tellerle yapılmış ve gövdesinin iç kısmında ok yay damgaları yer alan bir hayat ağacı figürüne rastlanmıştır⁶⁵⁴.

IX. yüzyıldan itibaren damga, Türkistan coğrafyasında geniş bir alana yayılmıştır. Bu yüzyılda kurulan Karahanlılar, bayraklarında simge olarak hayat ağacını kullanmışlardır⁶⁵⁵. Hayat ağacı damgası, XI. yüzyılla birlikte Selçuklular ve beylikler dönemlerine ait mimari eserlerde, dokumalarda, seramik işlemlerde damga sıkça uygulanmaya başlamıştır⁶⁵⁶.

Yörede damganın, Erken Bronz Çağı'ndan itibaren kullanılan, dikey bir çizgiden ve karşılıklı 7, 8, 9, 10 adet yatay çizgiden oluşan  biçimlileri vardır

⁶⁵² Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.123.

⁶⁵³ Orta Asya, Çev. Faruk M. Bingöl, *Ufuk Ötesi Yayınları*, İstanbul 2008, s.147-166.

⁶⁵⁴ Görgünay, *Oğuz Damgaları ve Göktürk Harflerinin El Sanatlarımızdaki İzleri*, s.11-12.

⁶⁵⁵ Qurbanov, *Damğalar, Rəmzlər, Mənimşəmələr*, s.35-36.

⁶⁵⁶ Esin, *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s.48-49.

(Fotoğraf 182-183). Damgalar belirttiğimiz üzere dikey şekilde yapılmıştır. Ancak Kızılbil Köyü'ndeki bir mezar taşında damganın ters biçimde yapılmış olanına rastlanmıştır (Fotoğraf 184). Damganın bu şekilde yapılma sebebinin ölümden sonra mezarda sürecektir olan hayatı simgelemek olduğu düşünülmektedir.



Fotoğraf 182: Esenköy'deki örnek



Fotoğraf 183: Sahil Ceylan'daki örnek



Fotoğraf 184: Kızılbil'deki ters örnek



Fotoğraf 185: Dodurga'daki örnek

3. 7. Bark Damgası

Türklerin bilinen ilk mezar yapıları olan kurganlar, geçirdikleri değişiklikler ve Srubnaya Kültürü'nün etkisiyle Hunlar zamanında bilinen yapı formuna ulaşmıştır.

Kazılardan edinilen bulgulara göre, kurganlar için öncelikle büyük bir çukur kazılır ve çukurun etrafı, tabanı ağaç kütükleriyle kaplanırdı. Daha sonra ölü, mezar odasının genellikle doğusuna inşa edilmiş halı ve keçelerle kaplı odaya yerleştirilirdi. Ölenin eşyaları koyulduktan sonra mezarın üstü büyük tomruklarla kapatılır ve üzerine toprak, taş yığılarak kurgan, diğer adıyla bark yani mezar evi meydana getirilirdi⁶⁵⁷.

İlerleyen yüzyıllarda, barklar somut hale gelmiştir. XIV. yüzyılda Türkiye topraklarında mezarın üzerine yapılmış evler şeklinde⁶⁵⁸ uygulandığı bilinen barklar, yörede mezar taşlarında, inancı ifade etmek için damga haline gelmiştir (Fotoğraf 187).

Üç mezar taşında farklı şekillerde çizilen ancak her birinde ev olduğu belli olan damgalar, hayat ağacı damgalarıyla bir kompozisyon oluşturmuşlardır. Adeta Türk Kültürü'ndeki ölüm inancının görsel özetidirler. Örneğin Esenköy'deki örnekte hayat ağaçları, barkların yanındadır (Fotoğraf 183-184). Üstlerinde üçgen bir çizim vardır. Barklarla ebedi istirahatgah olan mezarın, ağaçlarla ruhun yapacağı yolculuğun, üstlerinde yapılan üçgenle ruhun varmak istenen noktanın anlatılmak istendiği düşünülmektedir.

Söğütlü Köyü'ndeki bark damgası, örnekler arasında en dikkat çekici olanıdır. Mezar taşındaki hayat ağacının başladığı zeminde yeryüzünü simgeleyen kare ve dikdörtgen formlar, yukarıyı gösteren ok işaretleri, 5 tane daldan oluşan hayat ağacı ve ara kısımlarda yer alan gün-güneş damgaları, tepedeysen bark damgası ile damganın üstünde kare bir simge vardır. Zeminden itibaren başlayan ok işaretleri ve hayat ağacıyla ölen kişinin yukarıya doğru altı kat geçerek çıkacağı, altıncı katta ebedi istirahat yeri olan eve yani cennete ulaşacağı anlatılmış olabilir. Bark damgası,

⁶⁵⁷ Abdülkadir İnan, "Altay'da Pazırık Kazısında Çıkarılan Atların Durumunu Türk Defin Törenleri Bakımından Açıklama", *Makaleler ve İncelemeler*, C:2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s.261-268.

⁶⁵⁸ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, C:1, s.512.

bu altıncı kattaki kısımdadır (Fotoğraf 186). Bark damgasının üstüneyse kare bir kutucuğundur. Bu kutucuğun barkın da üstünde yer alan yedinci kısım yani Tanrı'nın yanına varmayı sembolize ettiği düşünülmektedir.



Fotoğraf 186: Söğütlü Köyü'ndeki örnek



Fotoğraf 187: Üzümlü Köyü'ndeki örnek



Fotoğraf 188: Esenköy'deki örnek



Fotoğraf 189: Damgaların yakın çekimi

3. 8. İnsan Çizimi

Ülkemizde pek rastlanmayan damgalardan birisi olan insan çizimi, diğer adıyla insan çizimi Erken Devir Türk Sanatı'ndan beri görülür. Çizimin kökeni alp anlayışına dayanmaktadır. Damga çeşitli Türk kaya resimlerine işlenmiştir. Tarih boyunca hemen hemen aynı usulpla çizilen damganın, Sibirya'da bulunan gümüş bir maşrapada eski Türk harfleriyle birlikte tatbik edilmiş örneği vardır. Kobın ve Kaçın kabileleri başta olmak üzere Sibirya Türkleri tarafından sıkça kullanılan damga, buradaki Türkler tarafından Bagatır (Bahadır) yani Alp ismiyle anılır⁶⁵⁹.

Eski Türk dininde alplik, toplum nazarında saygın olup bu vasıf faziletlerin en üstünü görülmüştür⁶⁶⁰. Çünkü Türklerde dünyaya hükmetmek, kahramanlık esastır. Dünyaya hükmetme fikri, Oğuz Kağan Destanı'ndan Atilla'ya, Orhun Yazıtları'ndan Osmanlı devlet felsefesine dek ana esas olmuştur⁶⁶¹. Kaşgarlı Mahmut eserinde bu düşüncüyü “*Tanrı'nın devlet güneşini Türk burçlarında doğurmuş olduğumu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün teğrelerini (dairelerini) döndürmüş olduğumu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay (yönetici) kıldı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı. Dünya milletlerinin idare yularını ellerine verdi. Onları herkesten üstün eyledi, kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi*”⁶⁶² sözleriyle açıklamıştır.

İster insan ister yabani hayvan olsun, halk için tehlike oluşturan düşmanlarla savaşan, onlara aman vermeyen, halkını muzaffer kılan alpler, atalar inancının etkisiyle keçelere, paralara, halılara suretleri çizilen kimselerdir. Alplerin, Saymalıtaş'ta ve diğer Türk kaya resimlerinde çöp adam çizimlerine benzeyen tasvirleri vardır (Fotoğraf 190). Bazıları gündelik hayattaki işleri yaparken bazılarıysa mücadele ederken gösterilmiştir⁶⁶³.

Erken devirlerde basit şekilde gerçekleşen insan çizimi, Türk Medeniyeti'deki gelişmelerle büyük ilerleme göstermiştir. Pazırık'taki keçe örtüdeki sfenks çiziminde, Kök Türk paralarında⁶⁶⁴, Koçkor'daki Umay'ı tasvir eden taş üzerindeki

⁶⁵⁹ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C:2, s.145-149.

⁶⁶⁰ Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, s.266.

⁶⁶¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.363.

⁶⁶² Kaşgarlı Mahmut, *Divan'ı Lugat'it Türk*, C:I, s.3.

⁶⁶³ Somuncuoğlu, *Taşdaki Türkler*, 318-319.

⁶⁶⁴ Esin, *a.g.e.*, s.268.

çizimde⁶⁶⁵ ve Uygur dönemi minyatürlerinde, fresklerinde bu aşamalar görülmektedir.

İnsan çizimleri, tıpkı heykeller gibi Cahiliye Devri'ndeki putları çağrıştırabileceğinden dolayı İslamiyet'te yasaklanmıştır⁶⁶⁶. Ancak Türk Kültürü'nün köklü bir kültür olduğu ve değerleri yaşatıla geldiği için Türkiye Selçukluları ve beylikler döneminde, insan çizimleri İslamiyet'e rağmen sürmüştür. Konya İnce Minareli Medrese'de kabartma biçiminde yapılan insan yüzlü melek tasvirinde, Artuklu parasında, Selçuklu çinilerinde⁶⁶⁷ ve Türk halılarında, kilimlerinde⁶⁶⁸ bu çizimler net olarak görülmektedir.

İnsan çizimlerinin Türkiye'deki mezar taşlarına uygulandığı bilinir. Bu konudaki en iyi örnekler, Afyon müzesindeki XII. ve XIII. yüzyılda Afyon çevresine yerleşen Türkmenlere ait mezar taşları ve lahitlerde bulunur. Taşlar üzerine yapılan çizimlerde, Türkmenlerin o dönemki mücadeleleri yer alır. Çizimlerin Kök Tengri inancı ve kültürün etkisiyle hazırlandığı düşünülmektedir⁶⁶⁹

Yörede insan çizimine 3 tane mezar taşında rastlanmıştır. Damgaların Karaçulha Mezarlığı'nda rastlanan örnekleri (Fotoğraf 192-193-194), Saymalıtaş'taki Güneş İlah çizimiyle benzer üsluptadır. Gökçeovacık'ta rastlanan örnekse üslup yönüyle kam davullarındaki çizimlerle benzerdir (Fotoğraf 195).

İnsan çizimleri, çeşitli damgalarla beraber mezar taşlarına yapılmışlardır. Karaçulha'daki rastlanılan ilk insan çizimi örneği, ayak taşındadır. Damga, diğer damgalara göre ufak yapıdadır. Aynı mezarlıktaki diğer insan çizimi, güneş damgasıyla beraber yapılmıştır. Bu taştaki insan çizimi, mezarlıktaki diğer örneğe göre daha belirgin ve büyüktür. Damganın yanında, tahminen tığ ile kazıyarak

⁶⁶⁵ Gobi Çölü'nde, Saymalıtaş'ta, Gobustan'da çizilmiş örnekler için bkz: Servet Somuncuoğlu, *a.g.e.*, s.74-111; s.316-335; s.437-453.

⁶⁶⁶ Uzun, "Heykel Sanatının Türk Kültürü İçindeki Yeri ve Yervant Oskan Efendi", s.279-281.

⁶⁶⁷ R. Özden Süslü, "Figürlü Bir Taş Üzerinde Düşünceler", *Sanat Tarihi Dergisi*, S:3, İstanbul 1984, s.175-180.

⁶⁶⁸ Halı ve kilimlerde damganın belli bir kişiyi anımsamak, onu anmak için yapıldığı düşünülmektedir. Bununla birlikte eski örneklerle çok uyumlu olan dokumalardaki insan damgalarının dokuyan kişinin kız veya erkek çocuk beklentisini yansıttığı ihtimal dahilindedir. Bkz. Erbek, *Anadolu Motifleri Sergisi*, s.11-12.

⁶⁶⁹ Türkmen mezar taşları konusunda basılmış ilk eser, Musa Seyirci ve Ahmet Topbaş'ın hazırladığı Afyonkarahisar Yöresi Türkmen Mezar Taşları adlı kitaptır. O dönemde Afyon'da İl Kültür Müdürü olan, Yörük-Türkmen kültürü konusunda çeşitli araştırmalar yapan, eserler neşreden Musa Seyirci ve Afyon müze müdürü Ahmet Topbaş, yöredeki tasvirli mezar taşlarını fark etmişler ve uzmanlar eşliğinde inceleyerek kültürümüzün pek bilinmeyen bu özelliğini ortaya koymuşlardır. Bkz. Musa Seyirci-Ahmet Topbaş, *Afyonkarahisar Yöresi Türkmen Mezar Taşları*, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul 1983.

yazılmış Osman ifadesi bulunur. Yazıya rağmen mezar taşında herhangi bir ölüm tarihi bulunmaz. Gökçeovacık'taki örneğe sahadaki inceleme sırasında, kırık baş kısmının bulunması ve gövdeyle birleştirilmesiyle ortaya çıkarılmıştır. Taşın arka yüzeyinde Salur damgaları vardır (Fotoğraf 139). İnsan çiziminin iç kısmında dokumalarda rastlanan motifler, noktalar bulunur. Damganın kollarının altında, birer adet Salur damgası vardır. Mezar taşının gövde kısmındaysa kolye çizimi vardır. Bu da mezar taşının bir bayana ait olduğunun işaretidir.



Fotoğraf 190: Saymalıtış'taki insan çizimi⁶⁷⁰

Fotoğraf 191: Karaçulha'daki insan çiziminin bulunduğu birinci mezar taşı

⁶⁷⁰ Somuncuoğlu, *Taşdaki Türkler*, s.363.



Fotoğraf 192: İnsan çiziminin yakın çekimi



Fotoğraf 193: Karaçulha'daki insan çizimli ikinci mezar taşı



Fotoğraf 194: İnsan çiziminin yakın çekimi ve yanındaki Osman yazısı



Fotoğraf 195: Gökçeovacık'taki insan çizimli mezar taşı

SONUÇ

Beşkaza Yöresi Yörük-Türkmen mezar taşlarını konu edinen tezde, saha araştırmasında incelenen ve fotoğraflanan yöredeki mezar biçimleri, mezar taşı formları ve Türk damgaları, tarihi kayıtlar ışığında incelenmiştir. Bunların geçmişle olan bağlantıları ve Türk Kültürü'ndeki yerleri, önemleri tespit edilmeye çalışılmış, Türk Kültürü'nün geçirdiği aşamalar incelenmiştir.

Yörede mezar formu olarak kurganlara, barklara, ağaç lahitlere, gök direklere ve az sayıda obolara rastlanılmıştır. Eren mezarı olarak adlandırılan mezar yapılarının, Proto Türklere ve Hun dönemine ait kurganların toprak yüzeyindeki görünümüleriyle uzunluk, buldukları yön ve sınır taşlarının dizilimi açısından benzediği görülmüştür. Yöredeki bazı eren mezarlarında Türkistan'daki örneklerdeki gibi balbalların bulunması, mezarların çoğunlukla dağlar üzerinde yer alması, ulu kişilerin yattığına inanılması ve onların saygı duyulan yerler olarak görülmesi, eren mezarlarının köklerini gözler önüne sermektedir.

Yöredeki barklar, daha çok dağ köylerinde rastlanan ve mezarın üzerine kaplayacak şekilde hazırlanan prizmatik yapılardır. Yakutistan'da benzerleri görülen barkların kaynaklarda yapılan incelemelerle ev ve çatı mantığı (defin alanı ev, prizmatik yapı çatı) doğrultusunda oluşturulduğu anlaşılmıştır.

Ak Alaha başta olmak üzere birçok kurgan kazısında bulunan ağaç lahitler, yörede toprak yüzeyindedir. Lahitler, eski dönemdeki örneklerle biçim, uzunluk, kullanılan ağaç malzemeler açısından benzerdir. Benzerlik, kerestelerin eski döneme ait örneklerdeki gibi kilitleme yöntemiyle birbirine tutturulması ve bazılarının üzerinin tahtalarla örtülmesiyle de vardır.

Daha çok orman dağ köylerinde görülen, baş ve ayakucuna 3 metreden fazla uzunluktaki direklerin dikilmesiyle oluşan gök direkli mezar yapıları, Moğolistan'daki, Altaylardaki örneklerle uyumaktadır. Ancak buralardaki örneklerde olan çaput geleneği, yöredeki gök direkli mezarlarda yapılmamıştır. Yörede ongonlar-baş tahtalarına ölenin kefeninden alınmış çaput bağlama geleneğine rağmen direklere neden uygulanmadığı anlaşılamamıştır.

Obo tipi mezarların kaynaklarda belirtildiği şekliyle yörede olduğu görülmüştür. Altında koruyucu bir ruhun bulunduğu, halkın saygı gösterdiği mezar

yapıları olarak veya işaret görevi görmesi için yol kenarına yapılmışlardır. Mezar yapılarından Eren Dağı üzerinde bulunan örnekleri dağ etrafındaki yayla köylerindeki imamların yasaklamalarına rağmen eski kültürdeki şekliyle kutsal sayılmaktadır.

Çalışma esnasında fark edilen önemli bir husussa kılıç ve mezar taşı ilişkisidir. İslamiyet öncesi dönemde Tanrı'nın armağanı sayılan, alpliğin simgesi, gücün göstergesi olan kılıcın biçim yönüyle balbalları, İslamiyet sonrasında mezar taşlarını etkilediği anlaşılmıştır.

Balballar, biçim ve yükseltileriyle Türkistan'daki örneklerle uyuşmaktadır. Yörenin çeşitli köylerinde hatırı sayılır oranda olmakla birlikte her birisi üzerindeki detaylı incelemelere rağmen balballarda damga, yazı veya Orhun Alfabeti harfi bulunamamıştır.

Ülkemizde sayılı örnekleri bulunan bedizlere birbirine oldukça uzak iki köyün mezarlıklarında rastlanmıştır. Kültür tarihimiz açısından oldukça önemli bu örneklerden, Korubükü Köyü'ndekinin gövdesinin kırıldığı anlaşılmıştır. Ham kireç taşından imal edilen bediz, zamanın aşındırmasına maruz kalmış ve üzerinde yıpranmalar meydana gelmiştir. Tüm bu yıpranmalara rağmen gözleri, bıyıkları ve alt dudağı belirgin bir haldedir. Karaçulha'da bulunan diğer bediz örneğiye soyut insan formu mezar taşı tarzında olmasına rağmen yüz tasviriyle kendini ön plana çıkarmıştır. Arka yüzeyinde bulunan Hicri 1171 senesi, yörede bediz geleneğinin XVIII. yüzyıl ortalarına kadar kesin olarak uygulandığının kanıtı olmuştur.

Ataları tasvir etmek için kullanılan ongonların, çalışma esnasında ülke genelinde ve yörede, baş tahtalarına dönüştüğü fark edilmiştir. Yörede irili ufaklı birçok örneği olan ve baş tahtasına dönüşen ongonların bilinen en eski örneği, Shigir İdol'dur. Çalışma sırasında bu ongonla biçim yönüyle benzeşen 1.93 metrelik örneği keşfedilmiştir.

Damgalı ve damgasız olarak ikiye ayrılan Yörük-Türkmen mezar taşlarından damgasız olanlarının XVII. yüzyıl ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasında yapıldığı düşünülmektedir. Zira bazı örneklerde tarihler vardır. Bulunan en eski mezar taşı örneği, Yayla Kınık Köyü'ndedir. Hicri 1095, miladi 1683 yılına aittir. Bu ve diğer tarihli taşlarda görülen doğal koşulların oluşturduğu deformasyon, tarihsiz mezar taşlarında da mevcuttur.

Damgalı mezar taşlarının XIX. ile XX. yüzyıllar arasında yapıldığı tahmin edilmektedir. Mezar taşlarının sahip oldukları formlar ve yer alan damgalar tarihimiz açısından önemlidir. Taşlarda çoğunlukla iyi bir işçilikle şekillendirilmiştir. Ancak Çepni ve Karaevli damgalarında görüldüğü gibi aralarında doğadan gelişi güzel toplanmış olanlar da vardır. Yapılan incelemelerde taş üzerinde kazıma işaretlerine veya yanık izlerine çokça rastlanmıştır. Bu da onların bıçak ve ateşte kızdırılmış tığla çizildiklerini göstermiştir.

Mezar taşlarında bulunan damgaların önemli bir kısmı, tarihi kayıtlarda yer alan Oğuz boylarının damgaları ve Türk kaya resimleri ile uyusmaktadır. Ancak Karaevli, Karkın, Beydili damgalarında farklılıklar vardır. Kaşgarlı'nın eserinde Karaevli damgası bir kareden ve ileride Çavundur damgasına dönüşen, uçları eğik birbirine paralel iki çizgiden oluşmaktadır. Yöredeki örnekteyse kare işareti vardır. Uçları eğik çizgiler yoktur. Karkın damgasıysa Yazıcızade'nin eserindeki aksine IV şeklinde yapılmıştır. Beydili damgasında yay, okların başında sol tarafta olmalıyken okların sonunda sol tarafta yapılmıştır. Türkiye'de Oğuz damgaları hakkındaki çalışmalarda da böyle farklılıklarla rastlanmıştır.

Çalışma esnasında sıkça karşılaşılan diğer damgalarsa gün-güneş, ay, yıldız ve Kök Tengri damgasıdır. Gün-güneş damgalarının eski Türk dinindeki ahiret inancını simgelemek amacıyla yapıldığı, ay ve yıldızınsa Türklük şuuru ile mezar taşlarına nakşedildiği düşünülmektedir. Ancak Kök Tengri damgalarının yapıları büyük bir gerçeği gözler önüne serer. Çünkü katı bir İslam politikası izleyen Osmanlı Devleti döneminde, yöredeki Müslüman mezarlıklarında Hristiyanların haç işaretini andıran damgayı uygulamak tahminimizce büyük bir cesaret istemektedir. Zira damgalar küçük bir şekilde değil, diğerlerinin aksine büyük ve uzaktan görülecek biçimde yapılmıştır. Halkın kadıya yapacağı şikayet büyük olaylara sebebiyet verebilir. Taşların, Hristiyan mezarlarından çalındığı veya Hristiyanlara ait olduğu akla gelebilecek ihtimallerdir. Ancak taşlar üzerindeki kazıma ve yanık izleri onların sıfırdan yapıldığını göstermektedir. Biçimlerinin soyut insan formunda olması, damgaların üsluplarının birbirleriyle uyumlu olması ve Ören'deki Osmanlı dönemine ait taşa ölenin isminin Mehmet şeklinde yazılması, Yayla Dont'taki örnekteyse Abdullah isminin olması bu ihtimalleri geçersiz kılmaktadır. Eldeki veriler ışığında akla yatkın tek cevap damganın süreklilik arz ederek Saymalıtaş'tan Beşkaza

Yöresi'ne ulaştığı ve anlamının o yüzyıllarda halk tarafından bilindiğidir. Damgaların bu özelliğiyle bir diğer gerçeği gözler önüne serer: Kültürümüzdeki damgaların anlamları geçmişte halk tarafından bilinmiş ve damgalar gelişi güzel değil, kasıtlı olarak yapılmışlardır.

Damgalar arasında en şaşırtıcı olanlar, insan çizimleri olmuştur. Türk kaya resimleri başta olmak üzere, halı ve kilimlerde örnekleri görülen bu çizimler, tasvir üslubu yönüyle önemlidir. Zira, çizim yöntemi Saymalıtaş'takilerle benzerdir. Bununla birlikte örneklerden Osman adlı şahsa ait olması yüksek ihtimal içeren damga, mezar taşında yazı kullanılmasına rağmen herhangi bir sure, ayet veya Allah yazısı içermemesi açısından da önemlidir. Zira yazmayı bildikleri halde taşın üzerine sadece öleninin adının yazılması, atalar inancının işaretidir.

Sonuç itibarıyla tez çalışmasında, Fethiye ve Seydikemer köylerinde gerçekleşen saha araştırmasıyla Beşkaza Yöresi'ndeki Yörük-Türkmen mezar taşları ve damgalarının, İslamiyet öncesi Türk Kültürü ve eski Türk dini ile olan bağlantıları ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Taşların sahip oldukları özellikler, buldukları mezar şekilleriyle yörenin Yörük-Türkmen tarihine ışık tutulmaya çabalanmıştır.

KAYNAKÇA

1-Yazılı Eserler

ACUN, Hakkı, *Türk Kültüründe Taşlar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2014.

AGACANOV, S. G., *Oğuzlar*, Çev. Ekber N. Necef-Ahmet, Annaberdiyev, Selenga Yayınları, İstanbul 2013.

AĞAÇ, Saliha-Sakarya, MENEKŞE, “Hayat Ağacı Sembolizmi”, *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Aralık 2015, C:1, s.1-14.

AĞASIOĞLU, Firidun, *Taşbaba Türkün Yaddaşı*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2014.

AHMETBEYOĞLU, Ali, *Atilla'nın Sarayında Bir Romalı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

AK, Mehmet, *Teke Yörükleri (1800-1900)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

AKÇORAKLI, Osman-OTAR, İsmail, *Kırım'da Tatar Tamgaları*, İlkiz Ofset Matbaacılık, Ankara 1996.

AKSOY, Mustafa, “Tunceli’de Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar”, *2023 Dergisi*, S:129, Ankara 2012, s.16-20.

AKSOY, Mustafa, *Tarihin Sessiz Dili Damgalar*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2014.

AKTEMUR, Ali Murat, *Ardahan Çevresindeki Soyut İnsan Heykeli Formlu Mezar Taşları*, Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum 2012.

ALYILMAZ, Cengiz, “Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S:13, Konya 2003, s.11-21.

ALYILMAZ, Semra; ALYILMAZ, Cengiz, “Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S:3/4, Erzurum 2014 s.1-33.

ANNABERDİYEV, Ahmet-NECEF, Ekber N., *Hazar Ötesi Türkmenleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

ARSLAN, Muhammet-UYSAL, Nacide, “Adıyaman Besni İlçesi İncearaplar Köyü’ndeki Mezar Taşları”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S:25, Erzurum 2010, s.15-49.

ASLANAPA, Oktay, *Türk Sanatı*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2015.

AYAN, Ergin, *Plano Carpini’nin Moğolistan Seyahatnamesi*, Gece Kitaplığı Yayınevi, Ankara 2014.

AZAK, Gürbüz, *300 Türk Motifi*, Azak Yayınları, İstanbul 1993.

BABAYAR, Gaybullah, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, Tika Yayınları, Ankara 2007.

BAKIR, Abdullah, *Yazıcızade Ali’nin Selçuk-Name İsimli Eserinin Edisyon Kritiği*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2008.

BARTHOLD, W., *Türklerde ve Moğollarda Defin Meselesine Dair*, Çev. Abdülkadir İnan, *Belleten*, C:11, S:43, Temmuz 1947, s.534-536.

BAYAT, Fuzuli, “Türk Mitolojisinde Dağ Kültü”, *Folklor/Edebiyat Dergisi*, S:46, C:12, Ankara 2006, s.47-60.

BAYAT, Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi 2*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.

BAYKUZU, Tilla Deniz, “IV. ve V. Yüzyıllarda Çin’deki Birkaç Hun Hükümdar Kurganı ve Türbesi Hakkında”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C:20, S:2, İzmir 2005, s.1-15.

BELLİ, Oktay, *Kırgızistan’da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller*, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003.

BERKLİ, Yunus, “Ardahan-Çıldır Çevresinde Heykel Biçimli Mezar Taşlarının Türk Sanatındaki Yeri Ve Önemi”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, S:9, Erzurum 2006, s.174-186.

BOZKURT, Nebi, “Sanduka”, *İslam Ansiklopedisi*, C:36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s.102-104.

CASTRO, Angelo Andrea Di, “The Mori Tim Stupa Complex in The Kashgar Oasis”, *East And West Magazine*, Vol.58, Roma 2008, s.257-281.

COLİN, Hans J., “Fethiye-Antalya-Kaş-Finike (Güneybatı Anadolu) bölgesinde yapılan jeolojik etüdler.”, *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, Yıl: 1962, S: 59, s.19-59.

ÇAY, M. Abdulhaluk, *Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar Taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983.

ÇORUHLU, Yaşar, “Kurgan ve Çadır (Yurt)’dan Kümbet ve Türbeye Geçiş”, *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, Mezarlıklar Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s.47-62.

ÇORUHLU, Yaşar, *Erken Devir Türk Sanatının Doğuşu*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011.

ÇORUHLU, Yaşar, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016,

ÇORUHLU, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2010.

DEMİR, Alpaslan, *XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Anadolu'da Bozdoğan Yörükleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.

DEMİR, Necati, *Oğuz Kağan Destanı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

DIYARBEKİRLİ, Nejat, *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1972.

DOĞANAY, Aziz, “Sultan II. Murad’ın Vasiyetnamesinin Mezar Mimarimize Tesiri”, *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, Mezarlıklar Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s.99-113.

DR. FRAYLIÇ-MÜHENDİS RAULİĞ, *Türkmen Aşiretleri*, Çev. Habil Adem, Haz: Hasan Babacan-Servet Avşar, Geçit Yayınları, İstanbul 2011.

DURMUŞ, İlhami, “Arkeolojik Kalıntı, Buluntu Ve Yazılı Belgelere Göre Köl Tigin-Bilge Kağan Anıtlıkları ve Bu Anıtlıklardaki Türk Kültür Unsurları”, *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, C:1, S:1, Ankara 2007, s.35-77.

DURMUŞ, İlhami, “İskitlerde Ölü Gömme Geleneği”, *Milli Folklor Dergisi*, S: 61, Ankara 2004, s. 21-29.

EBERHARD, W., *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

EBU ABDULLAH MUHAMMED İBN BATTUTA TANCİ, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Çev. A. Sait Aykut, C:1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

EBÜ'L GAZİ BAHADIR HAN, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, Haz. Muharrem Ergin, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1979.

ELİADE, Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2003.

ELİADE, Mircea, *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İmge Yayıncılık, Ankara 1999.

ENVEROĞLU, İlham *Çağdaş Azerbaycan Resim Sanatında Eski Türk Damgalarının Etkisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2005.

ERBEK, Güran, *Anadolu Motifleri Sergisi*, İzmir Resim Ve Heykel Müzesi Sergi Kataloğu, İzmir 1986.

EREN, Naci, *Hece Tahtaları*, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul 1984.

ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Hikayeleri*, C:1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

EROĞLU, Eren Fehmi, *Türkistan'dan Uzak Diyara Beşkaza Fethiye ve Seydikemer Yörükleri*, Serüven Kitabevi, Ankara 2015.

ERÖZ, Mehmet, *Yörükler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.

ERTUĞ, Zeynep Tarım, "Hünername", *İslam Ansiklopedisi*, C:18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s.484-485.

ESİN, Emel, *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2004.

ESİN, Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001

EVLİYA ÇELEBİ B. DERVİŞ MEHMED ZİLLİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphânesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu-Dizin*, C: IX, hzr. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman- Robert Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2006.

GANTULGA, J.; YERUUL-ERDENE J.; MAGAIL, Ch., *Deer Stones Of Khoid Tamir*, Ulaanbaatar 2016.

GÖKALP, Ziya, *Türk Uygarlığı Tarihi*, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1991.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Eylad-ı Fatihan*, İşaret Yayınları, İstanbul 2008.

GÖKÇE, Mustafa, “Seyyahlara Göre 19. Asırda Hazar Ötesi Türkmenlerinin sosyal ve Ekonomik Yaşamı”, *Osmanlıdan Cumhuriyete Yörükler ve Türkmenler*, Editörler: BEŞERLİ, Hayati-ERDAL, İbrahim, Phoenix Yayınları, Ankara 2008, s.187-199.

GÖMEÇ, Saadettin, “Kök Türk ve Uygur Tamgaları Üzerine Bir Deneme”, *Türk Kültürü Dergisi*, S:442, Ankara 2000, s.65-70.

GÖMEÇ, Saadettin, “Oguz Tamgalarının Bazı Kazak Türk Tamgalarıyla Karşılaştırılması”, *Türk Kültürü Dergisi*, S:383, Ankara 1995, s.166-167.

GÖMEÇ, Saadettin, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011.

GÖMEÇ, Saadettin, *Türk Destanlarına Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2009.

GÖRGÜNAY, Neriman, *Oğuz Damgaları ve Göktürk Harflerinin El Sanatlarımızdaki İzleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

GRAÇ, D., “Eski Türk Dönemine Ait Dağ Keçisi Damgalarının Tarihlendirilmesi ve Anlamlandırılması Üzerine”, Çev. Kemal Alyılmaz-Sinan Dinç, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S:37, Erzurum 2008, s.209-230.

GÜLENSOY, Tuncer, *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.

GÜLLÜDAĞ, Nesrin, “Türklerde Damga Geleneği ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C:3, S:6, Ocak 2015, s.132-150.

GÜLTEN, Sadullah, *Atayurttan Anayurda Yörükler*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2016.

GÜLTEN, Sadullah, *XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Oğuzların Karkın Boyu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.

GÜNDÜZ, Tufan, *Bozkırın Efendileri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.

GÜNER, İbrahim-Ertürk, Mustafa, “Fethiye'de Yaylalar ve Yaylacılık”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, C:10, S:14, Erzurum 2005, s.141-178.

GÜRKAN, Salime Leyla, “İslam'da Ölüm”, *İslam Ansiklopedisi*, C:34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s.32-34.

GÜVELİOĞLU, İshak Güven, *Osmanlı Mezar Taşları*, Türkiye Anıtlar Derneği Yayınları, İstanbul 2008.

HACIGÖKMEN, Mehmet Ali, “Türklerde Yas Adeti Temelleri ve Sonuçları”, *Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı*, Konya Üniversitesi Yayınları, Konya 2013, s.393-423.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Anadolu'da Aşiretler Cemaatler Oymaklar (1453-1650)*, C:1-6, Togan Yayıncılık, İstanbul 2011.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

HARMATA, Janos, *Avarların Dili Sorumuna Dair Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler*, Çev. Hicran Akın, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.

HERODOTOS, *Herodot Tarihi*, Çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.

HESEKİ, Metin, *Plastik Açısından Türk Mezar Taşları*, İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akedemisi Yayınları, İstanbul 1977.

HOPPAL, Mihaly, *Şamanlar ve Semboller*, Çev. Fatih Sel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.

İBN FADLAN, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

İNAN, Abdülkadir, “Altay'da Pazırık Kazısında Çıkarılan Atların Durumunu Türk Defin Törenleri Bakımından Açıklama”, *Makaleler ve İncelemeler*, C:2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s.261-268.

İNAN, Abdülkadir, “Oba Obo Sözleri Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*, C:1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s.614-616.

İNAN, Abdülkadir, “Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*, C:1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s.268-273.

İNAN, Abdülkadir, “Türklerde Demircilik Sanatı (Tarihte ve Folklorunda)”, *Makaleler ve İncelemeler*, C:2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s.229-231

İNAN, Abdülkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.

İNAN, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

İZGİ, Özkan *Wang Yen-Te'nin Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

KAÇAR, Betül Zahide, *Çepnilerde Din ve Sosyal-Kültürel Hayat (Giresun Örneği)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s.9-143.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000.

KANTARCI, Kemal; UYSAL, Muzaffer; MANGINI, Vincent, *Tourism In The Central Asia*, Apple Academic Press, Toronto 2015.

KAPUSUZUOĞLU, Gökçen, “Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: 34, S: 58, Ankara 2015, s.507-522.

KARACA, Behset, “1522-1532 Tarihlerinde Menteşe Bölgesi Yörükleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:18, S:2, Elazığ 2008, s.403-440.

KARACA, Behset, “XVI. Yüzyılda Meğri (Fethiye) Kazası Vakıfları”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:31, Nisan 2014, s.1-44.

KARACA, Behset, “XVI. Yüzyılda Meğri (Fethiye) Kazası”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2013, S:30, s.13-54.

KARAMAN, Hayreddin, “Ölüm, Ölü, Defin ve Merasimler”, *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*, C:1, Ankara 1996, s.3-16.

KARAMÜRSEL, Alim, “Türklerde Mezar Geleneği”, *Türkler Ansiklopedisi*, C:3, Ankara 2002, s.76-79.

KAŞGARLI MAHMUT, *Divan'ı Lugat'it Türk*, Çev. Besim Atalay, C:1-4, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

KAYA, Muharrem, “Divanü Lugat-it Türk'ün Halk Bilimi Açısından Önemi”, *Folklor/Edebiyat*, C:8, S:31, Ankara 2002, s.39-49.

KAYABAŞI, Onur Alp, “Türk Mitolojisinin Kutsal Dişisi: Umay”, *IJOESS Dergisi*, Volume:7, Issue:22, Mart 2016, s.220-228.

KEMAL PAŞAZADE, *Tevarîh-i Âl-i Osman*, X. Defter, Haz. Şefaettin Severcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

KILAVUZ, Bülent Nuri, “Bozdoğan-Yazıkent Beldesi Mezarlığı Süslemeli Kadın Mezar Taşları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C:33, S:53, Ankara 2013, s.77-110.

KIYAR, Neslihan, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Değişen Coğrafyalarda Petroglifler”, *Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi*, S:26, Konya 2008, s.177-190.

KOLOĞLU, Orhon, *Tamga Pençe Tuğra İmza*, Tarihçi Kitapevi, İstanbul 2013.

Кубарев В. Д., бывшая турецкая Скульптура на юге Сибири, Издательство СО РАН, Новосибирск, 2013.

KÜÇÜK, Salim, “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”, *Bilig Dergisi*, Kazakistan 2010, S:54, s.185-210.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

LİVANELİOĞLU, Mustafa Sabri, *Bir Göz Yumup Açmış Gibi*, Ekip Grafik Basımevi, İstanbul 2000.

LUSCHAN, Felix Von, *Die Tachtadschy Und Andere Überreste Der alten Bevölkerung Lykiens*, Almanya 1890.

MUNKHBAYAR, B.Ch., “Study of Archaeological Monuments of Mongolian Altai”, *Теория И Практика Археологических Исследований*, No:4, Altai 2016, s.152-171.

NECEF, Ekber N., *İnanç Yaddaşı*, Yayınevi Bilgisi Yok, Bakü 2014.

NECEF, Ekber N., *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2005.

ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987.

ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, C:1-4, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 2011.

Orta Asya, Çev. Faruk M. Bingöl, Ufuk Ötesi Yayınları, İstanbul 2008.

ÖGEL, Bahaeddin, “Türk Kılıcının Menşe ve Tekamülü Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:6, S:5, Ankara 1948, s.431-460.

ÖGEL, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C:2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

ÖĞRETEN, Ahmet, “Türk Kültüründe Yada Taşı ve XVIII. Yüzyıl Sonu Osmanlı-Rus Savaşlarında Kullanılması”, *Bellekten*, C:64, S:241, Aralık 2000, s. 863-900.

ÖLMEZ, Mehmet, *Orhon Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, Bilge Su Yayıncılık, Ankara 2013.

ÖZCAN, Ali Rıza, *İstanbul'un 100 Mezar Taşı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2013.

ÖZDEN, Hilmi-ŞAYLIGİL, Ömür, “Türk Kültür Tarihinde ve Hastanelerimizde Zambak Motifi”, *Dört Kıtada Folklorun izinde: Prof. Dr. Özkul Çobanoğlu Armağanı*, Hakim Yayıncılık, Ankara, 2015, s.249-292.

ÖZER, Aybike-ÖZTÜRK, Halime, *Fethiye Ticaret Odası 2015 Sosyoekonomik Raporu*, Fethiye 2015.

ÖZERDİM, Muhaddere Nabi, “Choular ve Bu Devirde Türklerden Gelen Gök Dini”, *Bellekten*, C:27, S:105, Ocak 1963, s.1-23.

ÖZMEN, Şule Yüksel, “Türk Kültüründe Yaşlının Yeri ve Medya ile Yaşlılığın Değişen Konumu”, *Milli Folklor Dergisi*, S:100, Ankara 2013.

PALAZ ERDEMİR, Hatice, *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003.

POLO, Marco, *Marco Polo Seyahatnamesi*, C:1, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1979.

QURBANOV, Araz, *Damğalar, Rəmzlər, Mənimləmələr*, Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, Bakü 2013.

RADLOFF, W., *Sibirya'dan*, Çev. Ahmet Temir, C:1-4, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1994.

RAGHEB, Youssef, "Yalancı Ölümler ve Diri Diri Gömülenler", *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*, C:2, Ankara 1996, s.59-72.

ROUX, Jean-Paul, *Altay Türklerinde Ölüm*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 1999.

ROUX, Jean-Paul, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2000.

ROUX, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, İşaret Yayınları, İstanbul 1994.

RUBRUK, Wilhelm Von, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, Çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları Yayınevi, İstanbul 2012.

SAKİN, Orhan, *16. YY. Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*, Ekim Yayınları, İstanbul 2010.

SARI, Serkan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe, Hamid ve Teke Sancağı Yörükleri*, Doktora Tezi, Isparta 2008.

SAZAK, Gözde, *Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması*, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.

SEVİM, Nidayi, *Medeniyetimizin Sessiz Tanıkları*, Kitap Dostu Yayınları, İstanbul 2009.

SEVİNÇ, Bayram, "Yiğit Ve Silahlı Adam Diyalektiğinde Kılıç İmgesi", *Turkish Studies Volume:8/6*, Ankara 2013, s.619-639.

SEYİDOV, M.A., "Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi", Çev. Saadettin Gömeç, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C:18, S:29, Ankara 1996, s.259-265.

SEYİRCİ, Musa, *O Güzel İnsanlar O Güzel Atlar Yirminci Yüzyılda Fethiye Kırsalında Yaşam*, Derin Yayınları, İstanbul 2007.

SEYİRCİ, Musa; TOPBAŞ, Ahmet, *Afyonkarahisar Yöresi Türkmen Mezar Taşları*, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul 1983.

SOMUNCUOĞLU, Servet, *Taştaki Türkler*, Güngör Matbaacılık, İstanbul 2008, s.12-18.

SÜMER, Faruk, “Arslan El-Besasiri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S:42, Ankara 1986, s.101-114.

SÜMER, Faruk, “Oğuzlar'a Ait Destani Mahiyette Eserler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:17, S:3.4, Ankara 1959, s.359-456.

SÜMER, Faruk, *Çepniler*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

SÜSLÜ, R. Özden, “Figürlü Bir Taş Üzerinde Düşünceler”, *Sanat Tarihi Dergisi*, S:3, İstanbul 1984, s.169-180.

ŞEŞEN, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

ŞEYBAN, Lütfi, *Osmanlı Dönemi Taraklı Mezar Taşları ve Kitabeleri*, Sakarya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Sakarya 2008.

ŞİHABEDDİN B. FAZLULLAH EL-ÖMERİ, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

ŞÜKÜROV, Qiyas, “Geçmişten Günümüze Avşarlar”, *Anadolu'da Yörükler Tarihi ve Sosyolojik İncelemeler*, Editör: Hayati Beşerli-İbrahim Erdal, Phonix Yayınevi, Ankara 2007, s.149-200.

TABALDİEV, Kubatbek, “Kırgızistan'daki Geyik Tasvirli Taşlar”, *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü Prof. Nejat Diyarbakirliye Armağanı*, Yeni Türkiye Yayınevi, Ankara 2006, s.99-102.

TANYU, Hikmet, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.

TARCAN, Haluk, *Kilim ve Halıların Konuşan Damgaları*, Enki Yayınları, İstanbul 2016.

TEKİN, Talat, “Tatarca ve Başkurtçada Labial (Dudak) Ünlü Değişiminin Tarihi Üzerine”, *Türkbilig Dergisi*, S:25, Ankara 2013, s.119-128.

TEKİN, Talat, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

TOGAN, A. Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Yayınları, İstanbul 1981.

TOPRAK, Funda, “Defter-i Cengiz-Name'de Boy Nişanları Ve Damgalar”, *Turkish Studies*, C:6, S:1, Erzincan 2011, s.555-574.

TOURNEFORT, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, Çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013

TRYJARSKİ, Edward, *Türkler ve Ölüm*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012.

TSAİ, Liu Mau, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

TÜMER, Günay, “Atalar Kültü”, *İslam Ansiklopedisi*, C:4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s.42-43.

TÜRKER, Ali; ÖZALTIN TÜRKER, Gülay; ÇELİK, Altan, “Dış Mekân Turizm ve Rekreasyon Faaliyetleri Açısından Muğla İli İklim Konforu Analizi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:17, S:4, İzmir 2015, s.555-577.

TÜRKMEN, Nalan, *Orta Asya Türkmen Halıları ile Tarihi Anadolu-Türk Halılarının Ortak Özellikleri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001.

USEEV, Nurdin, “Manas Destanı’nda “Bark” Kelimesi ve Eski Türk Mezar Geleneği”, *Türk Dünyası Dergisi*, S: 42, s.173-191.

USLU, Fatih, *Bozahmetli Yörük Aşireti*, Çizgi Kitabevi, Konya 2015.

UTLU, Eyup, YILDIRIM, Mustafa, “Saraybosna İsa Bey Camii ve Haziresindeki Bir Grup Mezar Taşı”, *İstem Dergisi*, S:28, Konya 2016, s.227-273.

UZUN, Derya, “Heykel Sanatının Türk Kültürü İçindeki Yeri ve Yervant Oskan Efendi”, *Batman University International participated Science and Culture Symposium*, 18-20 Nisan 2012 Batman, s.279-291.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1969.

V. A. Livşits, “Eski Türk Runik Yazısının Ortaya Çıkışı Üzerine”, Çev. Saadetin Gömeç-Tamara Ölçekçi, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: 20, S: 31, Ankara 2000, s.37-50.

WITTEK, Paul, *Menteşe Beyliği*, Çev. Orhan Şaik Gökyay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

XINGLIANG, He; Hongzhen, Guo, *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2015.

YALGIN, Ali Rıza, *Anadolu'da Türk Damgaları Uhudağdan Toroslara*, Bursa Yeni Basımevi, Bursa 1943.

YALGIN, Ali Rıza, *Cenupta Türkmen Oymakları*, C:1-2, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.

YAZAR, Turgay, “Çadır-Bark-Türbe”, *Geçmişten günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu Bildirileri*, s.418-431.

YILMAZ, Anıl, “Baba mı, Balbal mı Yoksa Bediz mi?”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C:2, S:4, Ankara 2005, s. 206-214.

YİĞİT, Ahmet; KARAYUMAK, Ömer, *Menteşe Beyliği'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Belgelerle Fethiye*, Fethiye Belediyesi Yayınları, Fethiye 2012.

YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.

YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, *Türklerin Müslüman Olmadan Evvel Benimsediği Dinler ve Şamanizmin Bu Dinler Üzerinde Görülen Tesirleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

“THE ETERNAL BLUE SKY”, *Hoop Magazine*, Issue:85, s.22-25.

2-İnternet Siteleri

<https://s-media-cache-ak0.pinimg.com/236x/69/08/2d/69082d7d8dd2a88ec3b8f387a38413e4.jpg> Erişim Tarihi: 13.01.2017

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GT.S.584db8b888fe21.38171454 Erişim Tarihi: 08.09.2016

<https://s-media-cache-ak0.pinimg.com/236x/f0/45/3b/f0453ba6394d5004e0f2cbac1614c574.jpg> Erişim Tarihi: 24.11.2016

<http://silkadv.com/en/content/begazy-necropolis> Erişim Tarihi: 22.12.2016

- <https://s-media-cache-ak0.pinimg.com/736x/2a/ba/1c/2aba1c13728904a1ce8b523592b0a807.jpg> Erişim Tarihi: 03.10.2016
- <https://www.google.com/maps/> Erişim Tarihi: 11.10.2016
- http://www.bayanay.info/uploads/posts/1423697731_mogila-shamana-baspay-yakutiya-hud-i-v-popov.jpg Erişim Tarihi: 08.02.2017
- <https://i0.wp.com/turkcetarih.com/wp-content/uploads/2015/05/Yakut-Türklerine-ait-bir-mezarlık.-1.jpg?fit=300%2C300&ssl=1> Erişim Tarihi: 08.02.2017
- <https://www.yakutskhistory.net/культура/шаманизм/> Erişim Tarihi: 08.02.2017
- <http://turbelerimiz.blogspot.com.tr/p/videolar.html> Erişim Tarihi: 25.01.2017
- <https://onturk.org/2012/12/07/obo/> Erişim Tarihi: 27.01.2017
- http://bitig.org/show_big.php?fn=pictures/671.jpg Erişim Tarihi: 19.10.2016
- http://bitig.org/show_big.php?fn=pictures/662.jpg Erişim Tarihi: 19.10.2016
- http://bitig.org/show_big.php?fn=pictures/651.jpg Erişim Tarihi: 19.10.2016
- http://bitig.org/show_big.php?fn=pictures/482.jpg Erişim Tarihi: 19.10.2016
- http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GT.S.582f5ea7c86e54.92288188 Erişim Tarihi: 18.09.2016
- <http://www.3worlds.co.uk/Pages/G08-Ongons.html> Erişim Tarihi: 08.02.2017
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=83569 Erişim Tarihi: 11.12.2016

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Eren Fehmi Eroğlu

Doğum Yeri : Karşıyaka/İZMİR

Doğum Yılı : 17.06.1984

Medeni Hali : Evli

EĞİTİM VE AKADEMİK BİLGİLER

Lise 1998-2001 : Fethiye Lisesi

Lisans 2001-2003 : Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarih Öğretmenliği (Terk)

Lisans 2003-2008 : S.D.Ü. Burdur Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Öğretmenliği

Yabancı Dil : İngilizce

MESLEKİ BİLGİLER

2012-2017 : M.E.B.'e bağlı bir devlet okulunda Sosyal Bilgiler Öğretmenliği yapmaktadır.